

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

**ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»**

Випуск 42

**V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin**

**Series History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences**

Issue 42

Серія започаткована 1996 року

Харків 2026

Засновник і видавець

**Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерства освіти і науки України**

Наукове фахове видання України Категорії «Б» в галузі історичних наук. Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

Засновано у 1996 році

Періодичність виходу – 2 рази на рік

УДК 930.1+94(477)] (062.552)

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XXI ст., питанням історіографії та інтелектуальної історії. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг історичного розвитку в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №9 від 25 травня 2026 р.)

Редакційна колегія:

БОРЯК Т.Г., доктор історичних наук, доцент (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва).

ВЕНГЕРСЬКА В.О., доктор історичних наук, доцент (Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна).

ВОВК О.І., кандидат історичних наук, доцент (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна).

ЖИВ'ЮК А.А., доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник (Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (м. Львів), Україна).

ЖМУД Н.В., кандидат історичних наук, доцент (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Україна).

ІГНАТУША О.М., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет, Україна).

КАЛІНІЧЕНКО В.В., доктор історичних наук, професор (Харківська гуманітарно-педагогічна академія, Україна).

КІЛІНСКАС Кестутіс (Kilinskas Kęstutis), доктор історичних наук, професор (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва).

КВЕЦІНЬСКА Ельжбета (Kwiecińska Elżbieta), доктор філософії, доцент (Інститут слав'янознавства при Польській Академії Наук, Польща).

КРИВОШЕЯ І.І., кандидат історичних наук, професор (Уманський національний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна).

ПОТАШЕНКО Григорій (Potašenko Grigorijus), доктор історичних наук, професор (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва).

ПОТИЛЬЧАК О.В., доктор історичних наук, професор (Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна).

СЕРДЕГА Р.Л., кандидат філологічних наук, доцент (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна).

ФРАНЦ Мацей (Franz Maciej), доктор історичних наук, професор (Університет Адама Міцкевича в Познані, Польща).

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за достовірність наведених фактів, власних імен тощо.

Статті пройшли подвійне «сліпе» рецензування

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04454 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р.

Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол №15)

Founder and publisher

**V.N. Karazin Kharkiv National University
of the Ministry of Education and Science of Ukraine**

The Journal is a professional publication in the field of historical science:

MES Ukraine Order № 409 of 17/03/2020

Established in 1996

Published 2 times a year

Approved for printing by the decision of the Academic Council of V.N. Karazin Kharkiv National University
(Minutes Nr 9, dated May 25, 2026)

UDK 930.1+94(477)] (062.552)

The bulletin includes articles on topical issues of the history of Ukraine in the 19th-21st centuries, historiography and intellectual history. The main attention is paid to everyday life of the population, events and personalities that determined the course of historical development in the national and regional contexts.

For teachers, researchers, students.

The Editorial Board:

BORIAK T.G. (Editor-in-chief), Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Vilnius University, Vilnius, Lithuania).

VENGERSKA V.O., Doctor of Historical Sciences, Professor of Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

VOVK O.I., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

ZHYVIUK A.A., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, senior research fellow (I. Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine (Lviv), Ukraine).

ZHMUD N.V., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, Ukraine).

IHNATUSHA O.M., Doctor of Historical Sciences, Professor (*Zaporizhzhia National University*, Ukraine).

KALINICHENKO V.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine).

KILINSKAS Kęstutis, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Vilnius University, Vilnius, Lithuania).

KWIECIŃSKA Elżbieta, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences, Poland).

KRYVOSHEA I.I., Candidate of Historical Sciences, Professor (Pavlo Tychyna Uman National Pedagogical University, Ukraine).

POTAŠENKO Grigorijus, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius University, Vilnius, Lithuania).

POTYLCHAK O.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Ukraine).

SERDEGA R.L., Candidate of Philological Sciences, Associate Professor (V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

FRANZ Maciej, Doctor of Historical Sciences, Professor (Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland).

Editorial Board Address: 6 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, V.N. Karazin Kharkiv National University,

The Karazin Institute of Environmental Sciences, office 485

tel. (057) 707-51-92

ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

The authors of the published materials are solely responsible for the selection, accuracy of the facts, proper names, etc.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04454

(Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Minutes № 15)

© V.N. Karazin Kharkiv National University,
design, 2026

ЗМІСТ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бездрабко В.В.

Аполлон Матушинський vs Олександр Твердохлебов: родинна схожість двох портретів і біографій.....8

Миколенко Д.В.

Зародження бізнесу на футболі у Києві.....24

Ніколаєнко О.О., Олешко Н.П.

Формування мережі закладів охорони жіночого здоров'я в Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст.....33

Чорний Д.М.

Архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Храповицький): до питання про діяльність на чолі єпархії (друга половина 1914 – перша половина 1915 р.).....46

Давидюк Р.П.

Харківський період діяльності українських послів першого скликання до сейму Другої Речі Посполитої.....60

Михайлуца М. І.

Цивільна окупаційна адміністрація в Трансністрії, її структура й кадрова колаборація (1941-1944).....71

Шкабура Я.І.

Мікроісторичний вимір сучасної російсько-української війни: індивідуальний досвід представників діаспор Харкова.....87

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

Єремєєв П.В.

Винайдення Івана Федорова: імперська історична уява в першій половині XIX століття.....96

Ткаченко Т.І.

Західно-і східноукраїнський романтизм крізь призму альманахів: «Русалка Дністровая» та «Ластівка».....110

Потоцький В.П.

Світська історіографія релігійного сектантства Харківської губернії (дорадянський період).....121

Боряк Т.Г.

Пам'ять про Голодомор у контексті спогадів про Другу світову війну.....132

ЕТНОЛОГІЯ

Боряк О.О.

Полотно як атрибут спорядження домовини в поховальній обрядовості Українського Полісся.....143

Мороз В.Р.

Воти XVIII–XX ст. біля ікон в греко-католицьких (руських католицьких) церквах: на матеріалах Волині, Галичини, Закарпаття і Поділля.....154

Васянович О.О.

Науковий доробок Корнія Червяка про народну культуру околичної шляхти Коростенщини.....179

ПУБЛІКАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Федорова А.І.

«Релігійні до містицизму, фанатичні та міцно пов'язані з церквою»: старовіри Ізмаїльської області очима радянської влади (1945 р.).....191

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Аксьонова Н.В., Вовк О.І., Домановська М.Є.

ХІ Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: доба Романтизму в особистому вимірі» (до 220-річчя від народження Левка Івановича Боровиковського).....210

Коляструк О.А., Жмуд Н.В.

Х Всеукраїнський науково-теоретичний семінар з циклу «Повсякдення: візії та смисли».....214

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

Bezdrabko V.V.	
Apollon Matushynskyi vs Oleksandr Tverdokhliebov: family resemblance of two portraits and biographies.....	8
Mykolenko D.V.	
The emergence of business on football in Kyiv.....	24
Nikolaenko O.O., Oleshko N.P.	
Formation of a network of women's health care facilities in Kharkiv at the end of the 19 th – beginning of the 20 th century.....	33
Chornyi D.M.	
Archbishop Anthony (Khrapovitsky) of Kharkiv and Okhtyrka: on the question of his activities at the head of the diocese (second half of 1914 - first half of 1915).....	46
Davydiuk R.P.	
The Kharkiv period in the activities of Ukrainian ambassadors of the first convocation to the Second Polish Republic sejm.....	60
Mykhailutsa M.I.	
Civil, occupation administration in Transnistria, its structure and personnel collaboration (1941-1944).....	71
Shkabura Ya.I.	
Microhistorical dimension of the modern Russian-Ukrainian war: individual experience of representatives of the Kharkiv diaspora.....	87

HISTORIOGRAPHY AND INTELLECTUAL HISTORY

Yeremieiev P.V.	
Inventing Ivan Fedorov: Imperial Historical Imagination in the First Half of the Nineteenth Century.....	96
Tkachenko T.I.	
Western and Eastern Ukrainian Romanticism through the Prism of Almanacs: «Rusalka Dnistrovaja» («Mermaid of the Dniester») and «Lastivka» («The Swallow»).....	110
Pototsky V.P.	
Secular historiography of religious sectarianism in the Kharkiv province (pre-Soviet period).....	121
Boriak T.H.	
Memory about Holodomor in the context of memoirs about the Second World War.....	132

ETNOCULTUROLOGY

Boriak O.O.	
Cloth as an attribute of the coffin in the funeral rituals of the Ukrainian Polissya region.....	143
Moroz V.R.	
Votive offerings from the XVIII–XX centuries near the icons in the Ukrainian Greek-Catholic (Ruthenian Catholic) churches: based on materials from Volhynia, Galicia, Zakarpattia, and Podillia.....	154
Vasianovych O.O.	
Scientific Work of Kornii Cervyak on the Folk Culture of the Petty Gentry of the Korosten Region.....	179

SOURCE PUBLICATION**Fedorova A.I.**

«Religious to the point of mysticism, fanatical, and strongly connected to the church»: Old Believers of the Izmail Region in the perception of Soviet power (1945).....191

CHRONICLES OF ACADEMIC LIFE**Aksyonova N.V., Vovk O.I., Domanovska M.E.**

The 11th All-Ukrainian Scientific Conference “Theoretical and Applied Aspects of Biographical Studies: The Romantic Era in a Personal Dimension (to the 220th Anniversary of the Birth of Levko Ivanovych Borovykovskyi)”.....210

Kolyastruk O.A., Zhmud N.V.

10th All-Ukrainian Scientific and Theoretical Seminar on the Cycle “Everyday Life: Visions and Meanings”.....214

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-01>

УДК 929(477)“18/19” + 7.071.1 + 94(477.54)

В.В. БЕЗДРАБКО, докт. істор. наук,

завідувачка кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності

e-mail: valentbez@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3295-5277>

Київський національний університет культури і мистецтв

вул. Євгена Коновальця, 36, Київ, 01601, Україна

АПОЛЛОН МАТУШИНСЬКИЙ vs ОЛЕКСАНДР ТВЕРДОХЛЄБОВ: РОДИННА СХОЖІСТЬ ДВОХ ПОРТРЕТІВ І БІОГРАФІЙ

Мета дослідження – здійснити порівняльний аналіз біографій А. М. Матушинського та О. Д. Твердохлебова з метою виявлення структурних вимірів їхнього життєвого досвіду; окреслити чинники, що формували їхню особистісну й професійну ідентичність; розкрити, яким чином різні соціальні середовища продукували внутрішню спорідненість світоглядних установок, а також визначити значення фотопортрету як історичного джерела для біографістики.

Методологія дослідження. Застосовано методи наукової критики історичних джерел, а саме: емпірично-описовий, порівняльний, аналітико-синтетичний, палеографічний, текстологічний. Для встановлення кола осіб, які згадуються в джерелах, використано біографічний метод. З метою локалізації топонімів застосовано історико-географічний метод.

Наукова новизна. Застосовано матрицю вимірів життєвого досвіду А. М. Матушинського й О. Д. Твердохлебова та приклади спільних для їхніх біографій значень і символів. Акцентовано увагу на фотопортреті як історичному джерелі, зокрема інформаційному потенціалі й важливості для біографістики. Вперше системно уточнено низку біографічних відомостей про О. Д. Твердохлебова, що тривалий час відтворювалися в науковій і довідковій літературі без належної верифікації. Зокрема: спростовано поширені твердження щодо його фахової історичної освіти та встановлено, що він не закінчував історико-філологічний факультет Харківського університету; уточнено статус його взаємин із Харківським історико-філологічним товариством: попри неодноразові звернення, Твердохлебов не був прийнятий до складу товариства; скориговано уявлення про його архівну діяльність: він не був першим архіваріусом архіву при ХІФТ та не може вважатися одноосібним упорядником чернігівського архіву; поставлено під сумнів відомості про нібито 50-річне вчителювання в Охтирському повітовому училищі; спростовано інформацію про отримання ним спадкового дворянства, оскільки мав лише особисте дворянство; упроваджено до наукового обігу свідчення про щонайменше дванадцять невідомих донині його творів. У сукупності ці уточнення формують нову реконструкцію життєвого шляху О. Д. Твердохлебова, очищену від усталених, але недостовірних біографічних наративів, і створюють підґрунтя для подальших студій діяльності та творчої спадщини краєзнавця Слобожанщини.

Висновки. У контексті біографічних студій ключового значення набуває застосування комплексного підходу. Завдяки візуальній природі фотопортрет як історичне джерело має унікальне значення для біографістики, оскільки не лише фіксує зовнішність особи, а й зберігає відомості про епоху, соціальний статус, емоційний стан і життєвий контекст. Біографії

А. М. Матушинського й О. Д. Твердохлебова, такі різні на перший погляд, виявляються близькими. Їхня портретна родинна спорідненість, яка спершу здається лише біографічною деталлю, після уважного прочитання життєписів набуває глибшого сенсу. Через призму біографій, історію родин, зовнішнього соціального й інтелектуального середовища та особистих творчих практик їхні портрети «промовляють» більше і суголосно. Матриця з набором багатоаспектних життєвих вимірів – творчого, когнітивного, естетичного, політичного, соціального, складає основу біографічних студій, доводить їхню спорідненість не лише генеалогічним фактом, а внутрішньою близькістю двох осіб, які жили та творили в різних культурних середовищах, але подібно сприймали світ й убачали в ньому власну місію. Перспективи подальших студій полягають у докладному висвітленні біографій, укладанні бібліографічних покажчиків, археографічній підготовці до видання рукописів, а також актуалізації вивчення іконографічних документів як особливого виду документів.

Ключові слова: *фотопортрет, історичне джерело, біографія, архів, історія мистецтва, історичне краєзнавство*

Як цитувати: Бездрабко В. В. Аполлон Матушинський vs Олександр Твердохлебов: родинна схожість двох портретів і біографій. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2026. Вип. 42. С. 8-23, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-01>

In cites: Bezdrabko V. V. (2026). Apollon Matushynskyi vs Oleksandr Tverdokhliebov: family resemblance of two portraits and biographies. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (8-23), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-01> (in Ukrainian)

*Ось так почнеш вивчати сімейні портрети
і повіриш у переселення душ.
Артур Конан-Дойль*

Багато хто з нас пам'ятає епізод із роману Артура Конан Дойла «Собака Баскервілів», у якому Шерлок Голмс звернув увагу на разючу портретну схожість представників роду Баскервілів із підступним молодшим племінником лорда Чарльза – Селдоном, що заради спадку пішов на злочин. Саме подібність рис обличчя на портретах різних поколінь Баскервілів до Селдона стала для детектива ключем до правильного розуміння ситуації й вивела його на слід злочинця. У цьому епізоді Конан Дойл майстерно демонструє, як уважне «читання» портретів може стати інструментом розкриття прихованих родинних зв'язків.

Будь-який жанр образотворчого мистецтва можна розглядати як джерело з історії мистецтва, культури, дизайну, костюма та мікроісторії. Портрет як особливий вид мистецтва не є винятком, адже він відтворює не лише зовнішність, а й індивідуальність людини, фіксуючи її внутрішній психоемоційний стан і соціальне середовище доступними художніми засобами та техніками.

У науковій традиції портрет давно розглядається як історичне джерело, що потребує уважного «зчитування». Дослідники аналізують фізичні риси, одяг, позу, техніку виконання, колористику та художні конвенції, які відображають соціальну структуру, професійне середовище, регіональні традиції, рівень урбанізації, доступ до матеріальних і культурних ресурсів, а також індивідуальну ідентичність. Тож портрет постає не лише як художній образ, а як комплексний документ епохи, у якому поєднуються репрезентаційні практики часу, соціальні коди та особистісні характеристики зображеної моделі. Він дозволяє реконструювати ширший культурний контекст і водночас зберігає унікальність конкретної людської історії.

У формуванні сучасного підходу до портрета як історичного джерела ключову роль відіграли представники французької культурної історії. Історик мистецтва Мішель Пастуро (Michel Pastoureau, 1947 р. н.) запропонував системний аналіз зовнішності, жестів, костюму та різних аксесуарів як носіїв історичної інформації, особливо у своїх дослідженнях середньовічних уявлень про колір і знаки [26]. Фахівець із соціальної історії Ален Корбен (Alain Corbin, 1936 р. н.), розвиваючи історію мистецтв, заклав методологічні засади вивчення суспільних знаків [23]. Разом вони створили інтелектуальне поле, у якому портрет почали розглядати як складний культурно-історичний документ.

Вагомий внесок у теоретичне осмислення портрету як джерела інформації зробили також історики мистецтва й культурні антропологи. Британський історик культури Пітер Берк (Peter Burke, 1937 р. н.) у праці «Свідчення про використання зображень як історичних джерел» («Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence», 2001) [20] запропонував метод читання зображень, зокрема обличь, як повноцінних історичних свідчень, що додатково стало методологічною опорою для аналізу портретів у соціальному контексті. Австрійський і британський історик мистецтва Ернст Гомбріх (Ernst Gombrich, 1909–2001) [22], досліджуючи художні конвенції, типології і культурні коди зображень, розкрив як портрет формує та відтворює уявлення епохи про людину. Італійський історик мистецтва Карло Гінзбург (Carlo Ginzburg, 1939 р. н.) [21], застосовуючи мікроісторичний підхід, продемонстрував, як дрібні візуальні деталі можуть виступати індикаторами соціального досвіду, професійного середовища та культурних норм, перетворюючи портрет на джерело «слідів» епохи.

До цього історіографічного корпусу долучаються дослідники, які працюють на перетині історії, антропології та візуальних студій. Для їх праць властиві розгляд рис обличчя, зачіски, жестів, постви як елементів соціальної комунікації, що робить дослідження важливими для представлення загальної моделі портрета як історичного джерела. Сучасні німецькі історики мистецтва й культури Ганс Бельтінг (Hans Belting, 1935–2023) [19] і Йорн Рюзен (Jörn Rüsen, 1938) [25] розвивають уявлення про портрет як соціоантропологічний феномен, пов'язаний із психологією сприйняття, культурними очікуваннями та історичною ідентичністю, притаманних суспільству. Особливо слід відгукнутися про так звану дисциплінарну матрицю Йорна Рюзена, яка постає циклом із п'яти факторів історії мистецтв: інтересу до знань минулого; ідей, що виступають орієнтирними критеріями значень; методами емпіричних досліджень; формами репрезентації, а також діями, що інтегрують результати історичних студій. Застосування матриці дозволяє досліднику бачити портретний жанр, загалом образотворче мистецтво як історичне джерело на підставі всебічних і комплексних емпіричних практик і теоретизувань у дусі історії мистецтв, культури, психології творчості, тощо. Безперечно, можна твердити про сформоване теоретичне підґрунтя вивчення портрета як сліду епохи, соціальних та інших умов середовища життєдіяльності особи.

Згадати сюжет із роману А. Конан-Дойла спонукали авторку статті два портрети, що належать одній епохі, одній генеалогічній лінії та одному поколінню, але репрезентують осіб різних соціальних середовищ і життєвих історій. Йдеться про уродженців містечка Котельви колишнього Охтирського повіту Слобідської України – знаного, авторитетного мистецтвознавця, художнього критика й мецената, дворянина, вихідця з роду козацької старшини Аполлона Михайловича Матушинського (1828–1885) (Іл. 1) та маловідомого етнографа, краєзнавця, учителя повітового училища й жіночої прогімназії м. Охтирка Олександра Дмитровича Твердохлебова (1840–1918) (Іл. 2). Спонукою до цього стала випадкова нагода споглядати фотопортрети «героїв» розвідки і звична дослідницька цікавість. Тож метою статті є: порівняти біографії А. М. Матушинського та О. Д. Твердохлебова, виявивши структурні виміри їхнього життєвого досвіду; визначити чинники формування особистісної й професійної ідентичності; показати вплив соціальних середовищ на спорідненість світоглядних установок; окреслити значення фотопортрету як історичного джерела.

Їхні біографічні дані лаконічно представлено в Енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона, однак зміст цих довідок промовисто відображає відмінності суспільного становища. Статтю про Аполлона Михайловича Матушинського підготував відомий російський мистецтвознавець і музейний діяч, старший зберігач фондів Ермітажу Андрій Іванович Сомов. А от коротку замітку про Олександра Дмитровича Твердохлебова написав авторитетний історик, етнограф, фольклорист, професор Харківського університету Микола Федорович Сумцов – учений, який особисто знав і високо цінував його краєзнавчу діяльність. Зміст енциклопедичних статей підкреслює різні соціальні траєкторії представників однієї родини: Матушинський належав до столичної мистецької еліти, тоді як Твердохлебов був пов'язаний із регіональним інтелігентським середовищем.

В одному з листів до М. Ф. Сумцова, датованому 12 червня 1911 року, О. Твердохлебов розповів про свої найближчі творчі плани – написати статтю про свого славетного родича Аполлона Михайловича, який доводився йому троюрідним дядьком [28, ф. 2052, оп. 1, спр.1177, арк. 1]. У цьому ж листі він уточнює ступінь спорідненості: мати О. Д. Твердохлебова та А. М. Матушинський мали спільних прабабусю і прадіда.

Біографічний задум Твердохлебова полягав у тому, щоб висвітлити харківський період життя Матушинського, частиною якого він був сам. Під час навчання в Харкові Твердохлебов неодноразово бував у домі Матушинського. Олександр Дмитрович пригадував невимушено веселі творчі імпрези Матушинського в ролі Кота в бібліотеці Харківського університету та його серйозні, глибокі студії, присвячені творчості данського скульптора, представника пізнього академічного класицизму Бертеля Торвальдсена [28, ф. 2052, оп. 1, спр.1177, арк. 1]. Проте задуму не судилося відбутися, оскільки відсутня інформація про бодай найменший рукописний «слід»-продовження цієї історії.

Крім згаданих скупих енциклопедичних довідок, постать А.М. Матушинського стала об'єктом історико-біографічної студії українського історика мистецтва й археолога Єгора Кузьмича Редіна [17], а також багатьох представників харківської історіографічної школи [7, 12, 15, 18] та шанувальників мистецтва загалом [7]. Натомість про О.Д. Твердохлебова активно писали його земляки – охтирці різних поколінь [3, 13, 14].

**Іл. 1. Портрет
А. М. Матушинського [2].
Fig. 1. Portrait of
A. M. Matushynskiy [2].**

**Іл. 2. Портрет О. Д. Твердохлебова
[13].
Fig. 2. Portrait of O. D. Tverdokhliebov
[13].**

У портретах Аполлона Михайловича Матушинського та Олександра Дмитровича Твердохлебова виразно простежується родинна *типова* схожість: подібна форма овалу обличчя, характер лобно-скроневої зони, виразно окреслені вилиці, форма носа, лінія рота, підборіддя і м'яка посадка очей. Ці спільні риси зчитуються незалежно від техніки виконання чи художньої манери створення портрета, утворюючи стійкий родинний типаж, який об'єднує два різні життєві світи. Репрезентаційні стратегії портретів демонструють глибоку соціальну асиметрію. «Столичний» портрет Матушинського, виконаний у фототипії престижного московського ательє «Шерера, Набогольца і Ко», підкреслює його високий статус. За місцем виконання і технікою фототипії, стилістикою та віком зображеної особи датування фотографії А. М. Матушинського можна звузити до імовірно початку 1880-х років. Офіційна поза, стриманий погляд, бездоганний костюм (темний костюм, біла сорочка з жорстким коміром, шийний платок) у стилі пізньовікторіанської моди, борідка-еспаньйола, вуса, відсутність побутових деталей формують образ дійсного статського радника – представника вищої бюрократії, чия ідентичність визначається службою та рангом. Це портрет-свідчення влади і соціального престижу.

Єдиний портрет Олександра Дмитровича Твердохлебова, що зберігається в фондах Охтирського краєзнавчого музею, демонструє інший набір соціальних маркерів – скромність костюма й легку провінційність. Теплий верхній одяг і хутряна шапка, що ввійшла в моду в 1890-х роках, без статусних деталей, крім краватки, верхню частину якої видно завдяки накладному коміру пальто; невимушена поза, відкритий погляд підкреслюють неофіційний характер репрезентації. Срібно-желатинова техніка студійної фотографії (рівномірна тональна градація, характерна «м'яка» різкість рис, природні переходи світла на обличчі, фотографічна фактура хутра й тканини, відсутність ліній, штрихів чи зернистості) додає зображенню глибини, але не претендує на офіційність. З огляду на техніку фотографії, костюм, вік Олександра Дмитровича приблизний час фотозйомки – 1900-і роки. Звичайно, при порівнянні двох портретів слід зважати на вік у момент фотографування А. М. Матушинського (приблизно 50 років) та О. Д. Твердохлебова (приблизно 70 років). Тож родинна схожість двох портретів прошиває соціальну асиметрію, поєднуючи столичну бюрократичну еліту та провінційну освітню верству в межах однієї сімейної історії, між якими є багато спільного. Про це й поговоримо.

Біографи А. М. Матушинського одностайні: він належав до родового дворянства не лише за формальним правом походження [26, ф. 3, оп. 1, кн. 254, арк. 230-232], а й за тим особливим вихованням, яке детермінувало внутрішню гідність і певну природну впевненість у власному шляху. Його батько, Михайло Тимофійович, випускник Другого кадетського корпусу (Санкт-Петербург), офіцер-артилерист у чині поручика, був людиною дисципліни й високих вимог до себе, а також до освіти сина. Саме завдяки його наполегливості юний Аполлон опинився у престижному Харківському приватному пансіоні І. О. Сливицького, після якого шлях Матушинського природно проліг до місцевого університету, а саме: першого відділення філософського факультету, який успішно закінчив у 1849 році у званні кандидата [17, с. 2]. Практично відразу після університету Матушинський переїхав до Санкт-Петербурга, де вступив на чиновницьку службу в міністерство шляхів сполучення. Дворянське походження сприяло його швидкому кар'єрному зростанню. Уже під час тимчасового повернення до Харкова в 1866 році він мав чин колезького асесора. Тут Матушинський перебував до 1870 року як член губернської земської управи, активно долучившись до розбудови Харківсько-Азовської залізничної дороги [17, с. 2- 3]. Вдячні земляки вшанували старання А. М. Матушинського щодо розвитку шляхів сполучення, назвавши в 1873 році на його честь два паротяги [4, с. 75].

Після завершення, умовно кажучи, другого харківського періоду життя Матушинський знову повернувся до Петербургу, де продовжив службу на посаді начальника відділення департаменту загальних справ міністерства внутрішніх справ. Саме тут він доволі стрімко

просувався службовими шаблями: надвірний радник (1871), колезький радник (1872), статський радник (1875). Уже невдовзі А. М. Матушинський здобув ранг дійсного статського радника – чин, що відкривав доступ до вищої бюрократичної еліти імперії, частиною якої він фактично став [17, с. 5]. Варто зазначити, що такий ранг зазвичай отримували не раніше, ніж через десять років після попереднього звання. Той факт, що Матушинський досягнув його за вдвічі коротший часовий відтинок (1880), свідчить про особливо сумлінне ставлення до служби та відповідну репутацію чиновника. У відставку він вийшов доволі рано – у 1881 році [17, с. 15-16]. Це сталося через стан здоров'я, який вимагав уважного догляду та радикального лікування внаслідок тривалої, виснажливої хронічної хвороби.

Проте поряд із офіційною службою існувала інша, не менш важлива сторона його життя. Йдеться про глибоке й щире захоплення мистецтвом, яке з часом стало невід'ємною частиною особистої історії Матушинського. Володіння іноземними мовами, передусім французькою, німецькою, відкривало безліч можливостей для вільного спілкування й занурення у культурні світи, що виходили далеко за межі імперської столиці, або ж улюбленої провінції – рідного краю. Копенгаген, Берлін, Париж, Рим, Женева, Відень, Мюнхен – далеко неповний перелік європейських міст, де бував і зупинявся Матушинський, котрим рухав невтомний інтерес до живопису та витончених мистецтв. Подорожі для нього були не просто буденною зміною ландшафту за вікном, а способом розширювати власний духовний простір, відкривати нові художні горизонти та вивчати європейські культурні традиції й практики.

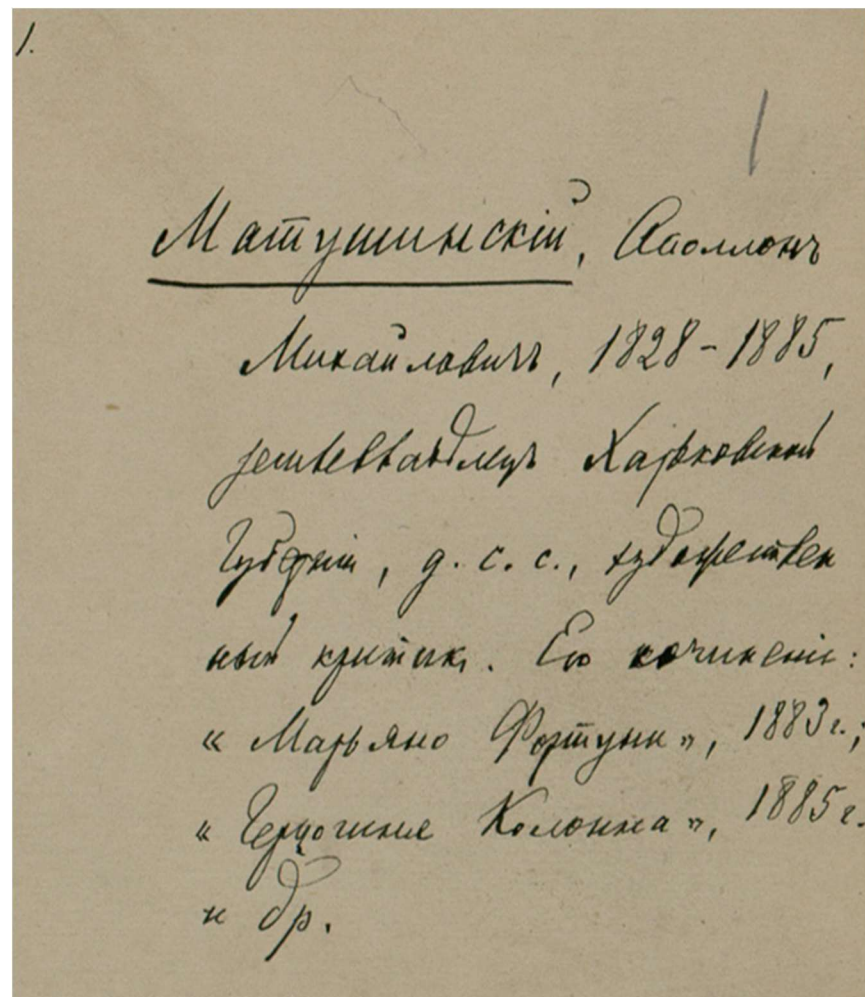
Ще під час навчання в університеті виявив неабияку зацікавленість історією мистецтва, а вже в «дорослому житті», перебуваючи в чиновницькому кріслі, мав можливість ввійти в мистецькі кола і навіть знайомитися з шедеврами світової культури та її творцями. Особливе місце в його уподобаннях займав живопис, снагу до якого вгамовував у столичних і провінційних музеях, картинних галереях, художніх майстернях, виставках, бібліотеках імперії та Західного світу. Тоді ж він став цілеспрямовано збирати власну колекцію зразків художнього мистецтва та бібліотеку. 1857 і 1858 року Матушинський виїжджав за кордон, де цікавився творчістю великого «данського Фідія», одного з найбільш плідних митців свого часу – Б. Торвальдсеном. Особисте знайомство з музеєм митця, а також його колегами «по цеху», найближчим оточенням, учнями й послідовниками сприяло відточуванню тонкого естетичного смаку й розвивало обізнаність зі світом мистецтв, особливою атмосферою й щирим захопленням справою й вірою у високу місію культури. Вислідом перших поїздок за кордон стали розвідки про життя і твори Б. Торвальдсена, опубліковані в декількох номерах «Русского вестника» за 1865–1866 роки [1, стб. 24]. І хоча більшість фахівців указують на їхній компілятивний характер, однак вони донині залишаються авторитетним джерелом та знаним історіографічним фактом про видатного «пластичного поета». На думку критиків творчості Матушинського, найбільше схвалення здобули праці про іспанського живописця, графіка Маріано Фортуні (1883) та аристократку, відому мисткиню Аделаїду де-Кастільйоне-Колонну (Марчелло) (1885) [1, стб. 25-26] (Іл. 3.). Глибока особиста симпатія критика до творчості Марчелло спричинила появу тексту «найкращого» з усіх [1, стб. 25-26].

Він був завідником зібрань художників, резонансних мистецьких виставок (Мюнхен (1869), Відень (1873, 1881), Париж (1878, 1882)), а його звіти про закордонні відрядження і відвідані атракції вражають глибиною володіння предметом опису. Доволі часто візити Матушинського відбувалися з конкретним дорученням – складанням порівняльного звіту про виставкові павільйони різних країн і тренди сучасного мистецтва. Ґрунтовні виклади Аполлона Михайловича сягали сотень сторінок, а скрупульозні описи емпіричного матеріалу залишаються актуальним джерелом з історії мистецтва.

Примітною була публікаторська діяльність Матушинського як художнього критика – уважного, вимогливого й водночас натхненного спостерігача мистецького життя. Він регулярно друкувався у престижних спеціалізованих виданнях – «Русском вестнике», «Вестнике изящных искусств», «Художественных новостях», «Правительственном вестнике»,

вів оглядову колонку в газеті «Голос» і т. д. Жанрова палітра публікацій вражає: поруч із «широкоформатними» мистецтвознавчими студіями, маємо хроніки, короткі замітки, фейлетони, огляди, що фіксували найтонші рухи художнього середовища. Це спонукає укласти бібліографічний показник його праць, що може стати окремою розвідкою.

Сучасники Матушинського та дослідники його творчості неодноразово підкреслювали наукову й культурну цінність цих текстів. Критик вільно орієнтувався в мистецтві будь-якої епохи, країни, школи чи течії, а також творчих лабораторій окремих персоналій, легко переходячи від античності до модерну, від італійського Ренесансу до французького салонного живопису XIX століття. У цьому відчувалася не просто ерудиція, а рідкісна здатність бачити мистецтво як живий організм, що розвивається у часі. Це був випадок справді багатогранного захоплення життям в усіх його проявах і культурних вимірах.

Іл. 3. Скан картки із картотеки видатних діячів мистецтва, що зберігається в Російському державному історичному архіві [27].

Fig. 3. Scan of a card from the card index of prominent figures in the arts, preserved in the Russian State Historical Archive [27].

Не маючи власної сім'ї, А. М. Матушинський особливо дорожив спілкуванням із однодумцями, людьми творчої вдачі та широкого культурного горизонту. Саме вони становили для нього своєрідне духовне коло, у якому він почувався по-справжньому «вдома». Іван Айвазовський, Стефан Бакалович, Людвік Веселовський, Василь Верещагін, Вільгельм Котарбінський, Архип Куїнджі, Микола Маковський, Володимир Орловський, Олександр і

Павло Сведомські, Генріх Семирадський, Василь Суріков, Іван Селезньов, Ілля Рєпін, Андрій Сомов, Володимир Стасов, Владислав Шернер – ці та інші зіркові імена українських, польських, російських митців утворювали «сузір'я» колег і друзів Матушинського. З ними він ділився ідеями, обговорював мистецькі новини, знаходив підтримку й натхнення, яке живило його роздуми та критичні тексти [9, 10]. Відвідуючи майстерні художників, критик мав рідкісну можливість спостерігати за народженням майбутніх шедеврів буквально на власні очі. Ці зустрічі давали змогу бачити не лише завершені полотна, а й сам процес, тобто рух пензля, пошук кольору, вагання й рішення митця. Згодом він залишав красномовні описи техніки та стилю, фіксував нові прийоми композиції картин, формових новацій скульптур, у яких поєднувалися уважність дослідника й тонке відчуття художньої природи твору. Читати тексти Матушинського – справді захопливе заняття. Вони вирізняються легкістю сприйняття, живою образністю, широтою мислення та неймовірним наративним простором. Уже на початку 1870-х років до нього ставилися як авторитетного знавця російської та західноєвропейської художньої школи. За виняткову любов і служіння мистецтву 1874 року його обрано почесним вільним «общником» Петербурзької академії мистецтв, що стало свідченням визнання фаховості.

Ці та інші біографічні відомості свого часу були викладені дослідниками творчості Матушинського: від Єгора Редіна до сучасних знавців історії мистецтва, зокрема Ольги Павлової [15] та Володимира Корнієнка [6]. У його альма-матер – Харківському університеті, ушановують Матушинського як великого мецената, котрий заповів закладові власну обширну бібліотеку, колекцію фотографій, гравюр і картин, кераміки і художньої бронзи. Харківці пам'ятають Матушинського як одного з послідовних прихильників університетського музею, ідеї створення Харківського художньо-промислового музею – установи, що відкрилася за його активної участі і сприяння як представника Комісії з улаштування музеїв у провінційних містах.

Історія життя Олександра Дмитровича Твердохлебова, племінника Матушинського, вибудовується зовсім інакше. Скупі архівні відомості свідчать, що на початку 1860-х років він навчався у ветеринарному училищі, відкритому 1851 року як навчально-допоміжний заклад при медичному факультеті Харківського університету. Відомо також, що вже 1865 року він позиціонував себе вільним слухачем медичного факультету Харківського університету [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1177, арк. 2-7]. Це видається логічним, адже випускники ветеринарного училища нерідко продовжували освіту саме на медичному факультеті. Статус «вільного слухача» дозволяв відвідувати лекції без формального зарахування.

Реконструювати освітній шлях Твердохлебова складно через брак підтверджених фактів. Спогади, залишені ним і перевірені авторкою статті, свідчать, що серед студентів чи вільних слухачів Харківського університету його персональні дані не зафіксовані. З огляду на багаторічну педагогічну діяльність можна припустити, що до здобуття ветеринарної освіти він навчався в Охтирському повітовому училищі, яке на той час забезпечувало повну початково-середню підготовку, достатню для вступу до спеціальних училищ [11].

Так чи інакше, життя Твердохлебова виявилось тісно пов'язаним з університетським середовищем. Підтримка родини Матушинських полягала не лише в епізодичному проживанні в їхньому харківському будинку чи коротких гостинах, коли Аполлон Михайлович відвідував Харків, а й у тому, що він увів Твердохлебова у коло своїх колег і найближчих знайомих. Спільно з ріднею Олександр Дмитрович долучався до різних форм життя університету: від участі у студентських заходах, зібраннях громади до відвідування театральних вистав і бібліотечних зустрічей. Щонайменше до кінця 1860-х років О. Д. Твердохлебов проживав у Харкові, орендуючи невеликі й дуже скромні помешкання в різних частинах міста. Архівні документи свідчать, що час від часу він залишав Харків і виїжджав до Охтирки. Саме в цьому місті він мав «якір» – батьківський дім і власну родину, яка в Твердохлебова була великою. За переказами охтирців, його дружина Агнеса народила

шістнадцятеро дітей, а їхній батько – Олександр Дмитрович, присвятив їм життя. Припускаємо, що з 1870-х років Твердохлебов остаточно полишив Харків і оселився в Охтирці, яку потім епізодично полишав на деякий час. Тут він більше 30 років працював учителем словесності в повітовому училищі і в чині колезького асесора вийшов на пенсію, маючи доволі скромний її розмір – 323 рублі [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1173, арк. 1].

У 1880-х роках О. Д. Твердохлебов вивчав склад та інформаційний потенціал архіву Охтирського низового земського суду, який на той час ще перебував в Охтирці, а згодом передано до архіву Харківського історико-філологічного товариства. У розвідці знаного архівіста Є. М. Іванова згадується, що Олександр Дмитрович був першим архіваріусом на постійній основі, який за описування переданих в архів справ отримував скромне жалування у розмірі 300 рублів [5, с. 100]. Його призначення на посаду відбулося не випадково. Тоді Твердохлебов уже володів палеографічними навичками читання рукописів XVII–XVIII ст. [5, с. 100]. Звичайно, він був добре знайомий із багатьма членами товариства, зокрема з директором архіву Д. І. Багалієм і його найближчим оточенням. Твердохлебов також міг надихнутися діяльністю свого знайомого – ветеринарного лікаря С. П. Дуброви, який з великою енергією в 1883 році на добровільних засадах впорядковував архівні документи, передані товариству [5, с. 98]. На посаді архіваріуса Твердохлебов перебував недовго – із жовтня 1886 року до травня 1887 року [5, с. 100]. Згодом Олександр Дмитрович згадував про надзвичайно складні умови праці перших архівістів та «голодно-холодні роки» [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1180, арк. 2 зв.], що загалом підтверджував і Є. М. Іванов, описуючи початковий період існування архіву [5, с. 100]. Тісні, незручні приміщення, відсутність опалення й вентиляції, повітря, насичене архівним пилом, а також зимний вітер, що проникав крізь щілини в підлозі й змушував архівістів і відвідувачів взувати валянки [5, с. 93], – усі ці деталі, на які звертав увагу Іванов, створюють виразну картину становлення архіву в умовах, що вимагали не лише фаховості, а й справжньої витривалості. Так чи інакше, але О. Д. Твердохлебов за власною ініціативою долучився до когорти тих, хто займався упорядкуванням т. зв. чернігівського архіву, робота над яким тривала майже десятиріччя – з 1881 по 1892 роки.

У цей період Олександр Дмитрович активно подорожував Охтирським повітом, збираючи фольклорно-етнографічний матеріал, паралельно опрацьовуючи місцеві архіви, тісно як член співпрацюючи з Харківським губернським статистичним комітетом і Комісією з вивчення кустарних промислів Харківської губернії, а також взаємодіючи з харківськими громадянами, котрі легально намагалися займатися українством як культурними практиками і просувати просвітницькі ідеї.

Історико-краєзнавчі студії стали для нього *magnum opus*. Вислідом багаторічної діяльності краєзнавця є низка розвідок, що засвідчують його особливу увагу до фактів, прагнення їх систематизувати та послідовно вибудовувати наратив згідно з причинно-наслідковими зв'язками між ними. У текстах відчутний своєрідний «заміс» позитивістської методичності з романтичним світовідчуттям, який надає студіям неповторного змісту. Крім тих, що вже добре відомі фахівцям регіональної історії і, які неодноразово потрапляли в їх поле зору, а також частково ввійшли до бібліографічного покажчика «Киевской старины» [16] («Судьба табачной фабрики в Ахтырке» (1885), «Ахтырский уезд» (1885), «К истории Скельского монастыря» (1886), «Ахтырский Свято-Троицкий монастырь» (1886), «Наследственное полковничество (переписка по поводу борьбы двух полковничьих родов за полковничий ранг)» (1887), «Столетие Ахтырского уездного училища» (1893), «Осколки старины в Зеньковском уезде» (1905), «Ахтырский уезд накануне XIX века: (материалы по истории Ахтырщины)» (1913) та ін.), або зберігаються у фондах Охтирського краєзнавчого музею (рукописи «Попівна», «Старосвітські масниці», «Федот», «Кришталева гора» та ін.), назовемо ті, які стали архівним відкриттям. Ідеться про «Весілля в Поворсклі» (не пізніше 1905 року, текст невідомий), «Їжа поворсклян» (не пізніше 1905 року,

текст невідомий) [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1171, арк. 2 зв.], «Забуті письменники-українці» (1911) [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1177], «Перші офіцерські школи в Охтирському повіті» (1889, текст невідомий) [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1173, арк. 1; 28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1180, арк. 2 зв.], «Як дбати про садовину» (не пізніше 1905 року, текст невідомий, рукопис містив малюнки автора), «Хухрянські чорноморці» (не пізніше 1905 року, текст невідомий), «Як Іван Іванович лишився своєї десниці» (не пізніше 1905 року, текст невідомий) [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1173, арк. 1], «Про бідного Лачура» (не пізніше 1906 року, текст невідомий) [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1174, арк. 1] «Про охтирського сліпця Сегеденка» (не пізніше 1905 року, текст невідомий), «Смерть Мазепи» (не пізніше 1906 року, текст невідомий) [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1174, арк. 3 зв.], «Маєтності гетьманів» (1887–1912 роки, текст невідомий) [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1178, арк. 1-1 зв.], вірш «Серце Христове» (1915 рік) [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1180, арк. 4-5] та ін. Значна частина рукописів Олександра Дмитровича, які зберігалися в місцевому музеї, загинула під час Другої світової війни. Твердохлебов писав переважно російською мовою, за винятком тих текстів, у яких він прагнув зберегти автентичність фольклорних матеріалів, записаних від оповідачів. Наприкінці життя, піддавшись критиці Д. І. Багалія, П. С. Єфименка, Д. П. Міллера, він спробував писати українською, хоча робив це не надто впевнено. Тоді з-під пера Олександра Дмитровича вийшли переклади українською деяких російських літературних творів, зокрема психологічної новели Максима Горького «Мальви» (1907, збереглися фрагменти) [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1175, арк. 1-2 зв.], байки І. А. Крилова «Парнас» (1912) [28, ф. 2052, оп. 1, спр. 1178, арк. 3-4].

Його творчий доробок природно віддзеркалював коло наукових інтересів. Це було подвижництво, народжене любов'ю до Слобожанщини та цікавістю до всього, що становило народну творчість й історію краю. Життєпис Твердохлебова доповнюють характерні замальовки, якими рясніло його листування з професурою Харківського університету. Часто до основної теми листа він «уплітав» спостереження за природою й погодою, коментарями до діалектних слів, почутих від місцевих мешканців, записи бувальщин і легенд, магічних замовлянь і народних обрядових пісень, роздуми про останні політичні чи економічні події. Усе це видає багатосторонню, всебічно розвинену особистість.

Серед тих, із ким він активно листувався й співпрацював, – Дмитро Багалій, Петро Єфименко, Михайло Лободовський, Дмитро Міллер, Олександр Потебня, Єгор Редін, Микола Сумцов, Михайло Плохинський, Михайло Халанський, Дмитро Яворницький та інші історики, фольклористи, етнографи й мовознавці. Погодьмося з авторитетною думкою Володимира Маслійчука, що весь український рух у Харкові ХІХ ст. тісно пов'язаний з університетським середовищем [8].

Суттєві уточнення до реконструкції життєвого шляху Твердохлебова, крім розширення переліку творчого доробку, полягають у декількох коментарях. Він не мав фахової історичної освіти, оскільки не закінчував історико-філологічний факультет Харківського університету. Попри неодноразові звернення до М. Ф. Сумцова (як голови) увійти до складу Харківського історико-філологічного товариства Твердохлебов так і не здобув бажаного членства. Також Олександр Дмитрович не був першим архіваріусом архіву при Харківському історико-філологічному товаристві. Так само не можна вважати його одноосібним упорядником чернігівського архіву. Викликають сумнів твердження, що перекочують від статті до статті, про 50-річне вчителювання О. Д. Твердохлебова в Охтирському повітовому училищі. Неправдивою є й інформація про нібито надане йому як колезькому асесору іменне (потомственне) дворянство. Після 1845 року чиновники VIII класу втратили право на спадкове дворянство. Тож Олександр Дмитрович міг мати лише особисте дворянство. Це означало, що його діти в графі про соціальне походження мали зазначати «з чиновництва». Приміром, його син Дмитро, який у 1913 році успішно закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету, в анкетах про походження писав саме так. Звичайно, зроблені припущення й висновки потребують додаткової верифікації і звернення до архівів.

Дві різні долі – А. М. Матушинського й О. Д. Твердохлебова, мають багато спільного, що постає з родинних цінностей, сімейних установок, впливу оточення та інших життєвих «кодів». Подібність їхніх стратегій і шляхів окреслюється за кількома критеріями – творчим, когнітивним, естетичним, політичним, соціальним, які складають матрицю біографічного дослідження.

Для обох творчість стала окремим виміром існування. Це була не просто форма самовираження, а спосіб «розкритися» світу й надавати життєвому досвіду культурної форми. У цьому вимірі поєднувалися інтелект, знання, емоції, досвід. Творчість визначала їхній спосіб бути: структурувала час, формувала плани, зумовлювала поїздки, екскурсії, експедиції, зустрічі, відвідини, участь, відкривала можливість діалогу з іншими й самопізнання. Саме тому для Твердохлебова й Матушинського творчість була способом проживання реальності, у якому життя набувало глибини, а буденність – сенсу. Матушинський – тонкий знавець високого мистецтва, письменник, критик, завсідник Ермітажу, і Твердохлебов – фольклорист, етнограф, поет, літератор. Їхні культурні траєкторії пролягали в різних стратах – одна у середовищі високої літератури й естетичних дискусій, інша – народної традиції та локальної історії. Вони жили творчістю як формою рефлексії, способом осмислювати досвід і обирати життєві смисли. Саме тому різні долі виявилися дивовижно близькими у *творчому вимірі* існування.

Наступним критерієм подібності життєвого шляху є *когнітивний*. Когнітивні установки визначають, як людина читає досвід інших і що з того вважає важливим для себе. Вони охоплюють усе, що пов'язано зі здатністю особи мислити, пізнавати, інтерпретувати й осмислювати. Це не лише навички мисленевої діяльності чи обсяг здобутих, освоєних знань, а передусім спосіб світобачення й світосприйняття, уміння встановлювати зв'язки між явищами, розпізнавати закономірності, формувати судження й робити вибір. Це – про стиль мислення і викладу думок, що виявляється в текстах А. М. Матушинського і О. Д. Твердохлебова, народжених спогляданням за творчістю в художніх майстернях і виставкових салонах чи під час «висиджувань» в архівній тиші, опрацювання етнографічного матеріалу, записування народних пісень у польових умовах.

Естетичний вимір життя Матушинського й Твердохлебова також відкриває багатогранність їхніх світів. Для Матушинського – це культура вищої бюрократії, художнє мистецтво й інтелектуальні дискусії; для Твердохлебова – канони вчительських буднів, мудрість народної творчості, діалектизми та традиції усного слова, поєднані з повсякденністю й «живою» мовою. Один «рухався» у просторі професійної критики, інший – у стихії народної поезики. Естетичний досвід дозволяв їм відчувати реальність тонкіше, ніж це диктували соціальні ролі чи професійні обов'язки. Він формував уміння бачити красу в різних культурних шарах – від академічного мистецтва до народної писанки. Естетичний вимір – не лише сфера смакових уподобань. Це – їхні інтереси, коло й теми спілкування. У цьому вони також виявлялися ближчими одне до одного, ніж може здатися з огляду на відмінності культурних світів.

Політичний вимір життя Матушинського й Твердохлебова – це вже про їхню здатність реагувати на суспільні зміни та усвідомлювати власну відповідальність перед спільнотою. Матушинський реагував на будь-які виклики, пов'язані з облаштуванням державного управління, і як петербурзький кабінетний чиновник, і як член Харківської губернської земської управи, занурений «з головою» в будівництво регіональної залізниці. Твердохлебов, натомість, жив у реаліях провінційного міста, де політичність проявлялася не в гучних деклараціях, а в громадівській діяльності, локальних ініціативах, просвітницьких практиках, щоденній взаємодії з місцевими мешканцями. Політичність проявлялася у готовності говорити про соціальні зміни, брати участь у суспільних акціях. Матушинський ввійшов в історію поміркованим лібералом, а Твердохлебов, попри обережність у висловлюваннях і розважливу позицію, бунтарем, для якого неприйнятними були будь-які форми утисків

свободи творчості, особистості, соціальна нерівність. Обидва відчували себе частиною ширших процесів і прагнули впливати на них у доступний їм спосіб.

Соціальний вимір життя Матушинського й Твердохлебова визначався тим, як вони були вписані в суспільство, які ролі виконували та як вибудовували стосунки з людьми. Матушинський жив у середовищі столичної інтелігенції й вишуканого лоску. Його соціальний простір був динамічним, але водночас вимогливим до рівня культури й ерудиції. Твердохлебов існував у іншому соціоландшафті – провінційному, регіональному, де зв'язки будувалися через повітове училище, місцеву просвіту, аматорські ініціативи, фольклорно-етнографічні експедиції і зв'язки з університетом. Матушинський реалізовував соціальність завдяки участі в масштабному європейському культурному житті, Твердохлебов – діяльності локального значення. Якщо для Твердохлебова надактуальним питанням залишалося матеріальне забезпечення родини, що значною мірою обмежувало його творчі амбіції й можливості, то для Матушинського такого питання не існувало. Аполлон Михайлович міг дозволити присвятити улюбленій справі більше часу.

Точками перетину їхніх життєвих шляхів стали: *мала батьківщина, Харків, університет і сад*. Твердохлебов і Матушинський мали спільну малу батьківщину. Йдеться про *Охтирку*. Котельва на час їхнього народження входила до Охтирського повіту. Саме повітове місто стало простором родинних зв'язків і мешкання. Для Твердохлебова Охтирка була місцем життя його великої батьківської й власної родин. Тут разом із сім'єю недовго проживав батько Аполлона Михайловича. Рід Матушинських загалом мав помітну присутність в Охтирському повіті. Сам А. М. Матушинський нетривало був охтирським почесним мировим суддею, а його родичі, зокрема рідний племінник – Олексій Тимофійович Подольський, обіймали різні адміністративні та громадські посади: від предводителя дворянства й гласного земського зібрання до повітового справника, земського начальника та членів місцевих інституцій. Декілька представників роду проживали в Охтирці постійно й були інтегровані в її самоврядування та громадське життя.

Другим важливим містом їхнього життя був *Харків*. Тут минули дитячі та юнацькі роки. Тут вони навчалися, працювали й формувалися як особистості. Це місто, куди завжди охоче поверталися. Матушинський брав активну участь у вирішенні питань міського розвитку та інфраструктури. Твердохлебов став активним громадівцем і дослідником Харківського губерньського статистичного комітету.

Обох єднала не лише присутність у міському просторі, а й широка мережа родинних і дружніх зв'язків, закорінених у місто. У Харкові навчалися й працювали діти Твердохлебова, тут жила частина його родини. Тут мешкали родичі Матушинського. Місто було для них спільним простором інтелектуального й культурного життя, де вони читали місцеві газети, відвідували театр, брали участь у діяльності губернських комітетів, товариств, долучалися до творення нових культурних інституцій.

Одним із ключових пунктів перетину їхніх «життєвих траєкторій» був *університет*. Для Матушинського – це альма матер. Твердохлебов також ввійшов в університетське середовище. Обоє любили його музей, бібліотеку, сад, підтримували стосунки з професурою. Університет, безперечно, багато чого визначив у їхньому житті. Любов Матушинського до університету була настільки глибокою, що він заповів альма матер персональну колекцію творів мистецтва та бібліотеку. За це і багато іншого перша біографічна присвята великому трудівнику і вдячному сину університету належить харківцям.

І, наостанку, про особливу сімейну радість, «поетичну природу», за словами Аполлона Михайловича, – *сад*. Він був важливою частиною родинної історії Матушинських і Твердохлебових. У Котельві Матушинські мали великий фруктовий сад, яким пишалося кілька поколінь. Навіть після продажу батьківського будинку в 1862 році він ще довго залишався окрасою міста й місцевого училища аж до подій Другої світової війни. Родина Твердохлебових також мала сад, а сам Олександр Дмитрович займався садівництвом з

особливою пристрасстю. Він селекціонував, популяризував культуру вирощування плодкових дерев, активно друкувався у фахових виданнях із садівництва, пропагував природознавство в школах і підготував «подарунок для земляків» – книгу «Як дбати про садовину». Про твердохлебовські сади й квітники в Охтирці донині ходять легенди. Для Твердохлебова сад був не лише господарською ділянкою чи локацією, а явищем метафоричним і родинним. Це відчувається крізь тексти і листи, помережані турботою й розповідями про сад. Для обох сад – це складова життя, родинна пам'ять і тяглість поколінь. Саме тому він постав ще одним знаком глибинної спорідненості, яка «проростає» крізь час і закарбовується в сімейних портретах.

Звичайно, кодів і вимірів людського життя може бути значно більше, ніж ті, що тут окреслено. У контексті біографічних студій ключового значення набуває застосування комплексного підходу. Завдяки візуальній природі фотопортрет як історичне джерело має унікальне значення для біографістики, оскільки не лише фіксує зовнішність особи, а й зберігає відомості про епоху, соціальний статус, емоційний стан і життєвий контекст. Біографії А. М. Матушинського й О. Д. Твердохлебова, такі різні на перший погляд, виявляються близькими. Їхня портретна родинна спорідненість, яка спершу здається лише біографічною деталлю, після уважного прочитання життєписів набуває глибшого сенсу. Через призму біографій, історію родин, зовнішнього соціального й інтелектуального середовища та особистих творчих практик їхні портрети «промовляють» більше і суголосно. Матриця з набором багатоаспектних життєвих вимірів – творчого, когнітивного, естетичного, політичного, соціального, складає основу біографічних студій, доводить їхню спорідненість не лише генеалогічним фактом, а внутрішньою близькістю двох осіб, які жили та творили в різних культурних середовищах, але подібно сприймали світ й убачали в ньому власну місію. Перспективи подальших студій полягають у докладному висвітленні біографій, укладанні бібліографічних покажчиків, археографічній підготовці до видання рукописів, а також актуалізації вивчення іконографічних документів як особливого виду документів.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, вона повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. А. С. Некролог. *Художественные ценности*. 1886. Т. 4. Стб. 22-26.
2. Бондарев А. Немного о завещаниях в конце XIX – начале XX века. URL: <https://moniacs.kh.ua/nemnogo-o-zaveshhaniyah-v-kontse-xix-nachale-hh-veka/>
3. Волис В. Р. Александр Дмитриевич Твердохлебов – краевед и этнограф. *Краеведческие записки Ахтырского краеведческого музея*. 1962. Т. 3. С. 94-97.
4. Данилевский Г. П. Собрание сочинений: В 10 т. Т. 1. Биографический очерк С. Трубачева. Москва: ТЕРРА, 1995. 505 с.
5. Иванов Е. М. Харьковский исторический архив. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1905. Т. 14. С. 75-108.
6. Корнієнко В. Листи Андрія Сомова та Івана Толстого до Єгора Редіна (матеріали до біографії А. Матушинського). *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Вип. III: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908). Київ, 2013. С. 25-28.
7. Мархайчук Н. В., Іваненко С. О. Початковий етап формування мистецтвознавчого осередку в Харкові (перша половина XIX ст.). *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. 2017. Вип. 1. С. 80-86.
8. Маслійчук Володимир. Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/127-volodymyr-masliychuk-krakiv-iaak>
9. Матушинский А. М. Русские художники в Риме. *Правительственный вестник*. 1884. Т. II. № 12. 15 июня 1884. Стб. 301-309.

10. Матушинский А. М. Русские художники в Риме. *Правительственный вестник*. 1884. Т. II. № 10. 01 июня 1884. Стб. 251-254.
11. Милько В. Повітові училища України: мережа, фінансування, система управління (1804– 1849 рр.). *Український історичний збірник*. Київ: Інститут історії України, 2015. Вип. 18. С. 148-163.
12. Михальчук Л. Ю. Традиції мистецького музейництва Слобожанщини. *Традиційна культура в умовах глобалізації: регіональні особливості та розвиток туризму*: матеріали наук.-практ. конф., 24–25 травня 2013 року. Харків, 2013. С. 128-133.
13. Міщенко Л. О. Д. Твердохлебов – (не)провінційний літератор, фольклорист Поворскля Слобожанщини. *Краєзнавство*. 2025. № 2. С. 256-265.
14. Міщенко Л. Олександр Твердохлебов – дослідник кустарних промислів Слобожанщини. *Матеріали до української етнології*. 2025. № 24 (27). С. 44-55.
15. Павлова О. Г. А. М. Матушинський і його внесок в розвиток мистецтвознавства: матеріали наук. конф., присвяченої 110-річчю Харківського художньо-промислового музею. Харків: Харків. іст. музей: Харків. худож. музей, 1996. С. 13-19.
16. Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906): систематичний покажчик змісту журналу. Київ: Темпора, 2005. 608 с.
17. Редин Е. К. Аполлон Михайлович Матушинский: к истории Харьковского университета. Харьков: Тип. Адольфа Дарре, [1894]. 16 с.
18. Филиппенко Р. И. Е. К. Редин и музей изящных искусств и древностей Харьковского университета. *Вопросы музеологии*. 2014. № 2 (10). С. 89-96.
19. Belting H. *An Anthropology of Images: Picture, Medium, Body*. Princeton: Princeton University Press, 2011. 197 p.
20. Burke P. *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*. London, 2001. 224 p.
21. Ginzburg C. *Spurensicherungen: über verborgene Geschichte, Kunst und soziales Gedächtnis*. Berlin: Klaus Wagenbach, 2011. 176 S.
22. Gombrich E. *Die Geschichte der Kunst*. Berlin: Phaidon Verlag GmbH, 2024. 688 S.
23. L'invention du XIXe siècle. Т. II. Le XIXe siècle au miroir du XXe. Paris: Klincksieck, 2002. 312 p.
24. Pastoureau M. *Une histoire symbolique du Moyen Age occidental*. Paris : Seuil, 2004. 436 p.
25. Rüsen J. *Geschichte im Kulturprozeß*. Köln: Böhlau, 2002. 280 S.
26. Інститут російської літератури Російської академії наук.
27. Російський державний історичний архів.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

V.V. BEZDRABKO, Doctor of Historical Sciences

Head of the Department of Document Studies and Information-Analytical Activities

e-mail: valentbez@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3295-5277>

Kyiv National University of Culture and Arts

36 Yevhen Konovalets St., Kyiv, 01601, Ukraine

APOLLON MATUSHYNSKYI VS OLEKSANDR TVERDOKHLIEBOV: FAMILY RESEMBLANCE OF TWO PORTRAITS AND BIOGRAPHIES

Purpose of the article. to carry out a comparative analysis of the biographies of A. M. Matushynskyi and O. D. Tverdokhliebov in order to identify the structural dimensions of their life experience; to outline the factors that shaped their personal and professional identity; to reveal how different social environments produced an inner affinity of their worldview orientations; and to determine the significance of the photographic portrait as a historical source for biographical studies.

Research methodology. The study applies methods of scholarly criticism of historical sources, including empirical-descriptive, comparative, analytical-synthetic, palaeographic, and textological approaches. The biographical method is used to identify individuals mentioned in the sources. The historical-geographical method is applied to localize toponyms.

Scientific novelty. A matrix of life-experience dimensions of A. M. Matushynskyi and O. D. Tverdokhliebov has been applied, along with examples of shared meanings and symbols present in

their biographies. Attention is drawn to the photographic portrait as a historical source, particularly its informational potential and its importance for biographical studies. The study offers the first systematic clarification of a number of biographical details about O. D. Tverdokhliebov that had long been reproduced in scholarly and reference literature without proper verification. In particular, it refutes the widespread claim that he had formal historical training and establishes that he did not graduate from the Historical-Philological Faculty of Kharkiv University; it clarifies the status of his relations with the Kharkiv Historical-Philological Society, showing that despite repeated appeals he was never admitted as a member; it corrects assumptions about his archival work, demonstrating that he was neither the first archivist of the Society's archive nor the sole compiler of the Chernihiv archive; it questions the claims regarding his alleged 50-year teaching career at the Okhtyrka District School; and it disproves the assertion that he received hereditary nobility, establishing instead that Tverdokhliebov held only personal nobility. The study also introduces evidence of at least eleven previously unknown works by him. Taken together, these clarifications form a new reconstruction of O. D. Tverdokhliebov's life path, free from entrenched but inaccurate biographical narratives, and provide a foundation for further research into the activities and intellectual legacy of this Slobozhanshchyna local historian.

Conclusions. In the context of biographical studies, the application of a comprehensive approach becomes essential. Owing to its visual nature, the photographic portrait holds unique value as a historical source for biography research, as it not only captures a person's appearance but also preserves information about the era, social status, emotional state, and life context. The biographies of A. M. Matushynskyi and O. D. Tverdokhliebov, seemingly different at first glance, reveal a striking closeness. Their familial portrait resemblance, which initially appears to be merely a biographical detail, acquires deeper meaning upon a careful reading of their life stories. Through the prism of their biographies, family histories, external social and intellectual environments, and personal creative practices, their portraits «speak» more – and in resonance. A matrix of multifaceted life dimensions – creative, cognitive, aesthetic, political, and social – forms the foundation of biographical inquiry and demonstrates their affinity not only through genealogical ties but also through an inner closeness between two individuals who lived and worked in different cultural environments yet perceived the world similarly and recognized their own mission within it. Prospects for further research include a detailed examination of their biographies, the compilation of bibliographic indexes, the archeographic preparation of manuscripts for publication, and the renewed focus on studying iconographic documents as a distinct type of source.

Keywords: *photographic portrait, biography, historical source, archive, art history, local history*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. A. S., (1886). Nekrolog. *Khudozhestvennyye tsennosti*, Vol. 4, cols. 22-26. (in Russian).
2. Bondarev, A. A Few Notes on Wills in the Late 19th – Early 20th Century. Available at: <https://moniacs.kh.ua/nemnogo-o-zaveshhaniyah-v-kontse-xix-nachale-hh-veka/> (in Russian).
3. Volis, V. P. (1962). Aleksandr Dmitrievich Tverdokhlebov: Local Historian and Ethnographer. *Kraevedcheskie zapiski Akhtyrskogo kraevedcheskogo muzeya*, Vol. 3, pp. 94-97. (in Russian).
4. Danilevsky, G. P. (1995). Collected Works: In 10 Volumes. Vol. 1. Biographical Essay by S. Trubachev. Moscow: TERRA, 505 p. (in Russian).
5. Ivanov, E. M. (1905). Kharkov Historical Archive. Proceedings of the Kharkov Historical-Philological Society, Kharkov, Vol. 14, pp. 75-108. (in Russian).

6. Korniienko, V. (2013). Letters of Andrii Somov and Ivan Tolstoy to Yehor Redin (Materials for the Biography of A. Matushinsky). *Sofia Kyivska: Byzantium. Rus'. Ukraine*, Issue III. Kyiv, pp. 25-28. (in Ukrainian).
7. Markhaichuk, N. V., and Ivanenko, S. O. (2017). The Initial Stage of the Formation of an Art-Historical Center in Kharkiv (First Half of the 19th Century). *Traditions and Innovations in Higher Architectural and Art Education*, Issue 1, pp. 80-86. (in Ukrainian).
8. Masliichuk, Volodymyr. Kharkiv as a Patriarchal Village: Reflections on the Image of the City. Available at: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/127-volodymyr-masliychuk-krakiv-iak> (in Ukrainian).
9. Matushinsky, A. M. (1884). Russian Artists in Rome. *Pravitelstvennyi vestnik*, Vol. II, №. 12, cols. 301-309. (in Russian).
10. Matushinsky, A. M. (1884). Russian Artists in Rome. *Pravitelstvennyi vestnik*, Vol. II, №. 10, cols. 251-254. (in Russian).
11. Mylko, V. (2015). County Schools of Ukraine: Network, Funding, and Management System (1804–1849). *Ukrainian Historical Collection*, Kyiv: Institute of History of Ukraine, Issue 18, pp. 148-163. (in Ukrainian).
12. Mykhalechuk, L. Yu. (2013). Traditions of Art Museum Work in Slobozhanshchyna. In: *Traditional Culture in the Context of Globalization: Regional Features and Tourism Development, conference proceedings*, 24–25 May 2013. Kharkiv, pp. 128-133. (in Ukrainian).
13. Mishchenko, L. (2025). O. O. D. Tverdokhlebov: A (Non-)Provincial Writer and Folklorist of the Povorskla Region of Slobozhanshchyna. *Kraieznavstvo*, № 2, pp. 256-265. (in Ukrainian)
14. Mishchenko, L. (2025). Oleksandr Tverdokhlebov: Researcher of Handicrafts in Slobozhanshchyna. *Materials in Ukrainian Ethnology*, № 24 (27), pp. 44-55. (in Ukrainian).
15. Pavlova, O. H. (1996). A. M. Matushinsky and His Contribution to the Development of Art Studies. In: *Proceedings of the Scholarly Conference Dedicated to the 110th Anniversary of the Kharkiv Museum of Art and Industry*. Kharkiv: Kharkiv Historical Museum; Kharkiv Art Museum, pp. 13-19. (in Ukrainian).
16. Paliienko, M. H. (2005). «Kievskaiia starina» (1882–1906): Systematic Index of the Journal's Contents. Kyiv: Tempora, 608 p. (in Ukrainian).
17. Redin, E. K. (1894). Apollon Mikhailovich Matushinsky: On the History of Kharkiv University. Kharkov: Adolf Darre Printing House, 16 p. (in Russian).
18. Filippenko, R. I. (2014). E. K. Redin and the Museum of Fine Arts and Antiquities of Kharkiv University. *Voprosy muzeologii*, № 2 (10), pp. 89-96. (in Ukrainian).
19. Belting, H. (2011). *An Anthropology of Images: Picture, Medium, Body*. Princeton: Princeton University Press, 197 p. (in English).
20. Burke, P. (2001). *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*. London, 224 p. (in English).
21. Ginzburg, C. *Spurensicherungen: Über verborgene Geschichte, Kunst und soziales Gedächtnis*. Berlin: Klaus Wagenbach, 2011. 176 p. (in German).
22. Gombrich, E. *Die Geschichte der Kunst*. Berlin: Phaidon Verlag GmbH, 2024. 688 p. (in German).
23. *L'invention du XIXe siècle. Vol. II: Le XIXe siècle au miroir du XXe*. Paris: Klincksieck, 2002. 312 p. (in French).
24. Pastoureau, M. *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental*. Paris: Seuil, 2004. 436 p. (in French).
25. Rüsen, J. *Geschichte im Kulturprozeß*. Cologne: Böhlau, 2002. 280 p. (in German).
26. Institute of Russian Literature RAS (in Russian).
27. Russian State Historical Archive (in Russian).
28. Central State Historical Archive of Ukraine (TsDIAK) (in Ukrainian).

Текст надійшов до редакції 20.02.2026 / The text was received by the editors 20.02.2026

Текст затверджено до друку 07.04. 2026 / The text is recommended for printing 07.04. 2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-02>

УДК 338.46:796.332](477.411)(091)''190''

Д.В. МИКОЛЕНКО, докт. істор. наук,
проф. кафедри історії модерної доби та новітнього часу,
e-mail: dmykolenko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

ЗАРОДЖЕННЯ БІЗНЕСУ НА ФУТБОЛІ У КИЄВІ

Мета статті полягає у висвітленні процесу зародження та реалізації в Києві на початку ХХ століття перших бізнес-проектів, пов'язаних із футболом.

Методологія дослідження. Дослідницька проблема вирішується шляхом застосування концепції комерціалізації спорту. Важливе значення для дослідження має використання компаративного аналізу.

Наукова новизна полягає у визначенні хронологічних меж формування футбольного бізнесу в Києві та основних видів підприємницької активності в цій сфері, уточненні соціально-економічних чинників, що сприяли його становленню, а також у виявленні як типових для індустріальних центрів України, так і специфічно київських практик підприємництва, пов'язаних із футболом.

Висновки. Футбольний бізнес у Києві розвивався як складова процесу модернізації міського середовища та формування індустріального суспільства. Він виник на перетині культурних запозичень, урбанізації, розвитку преси та підприємницької ініціативи, заклавши підґрунтя для подальшої еволюції комерціалізації спорту в Україні. Зародження місцевого футбольного підприємництва датується 1907 роком, коли в пресі з'явилися перші рекламні оголошення, що пропонували киянам придбати методичні рекомендації з гри у футбол. Упродовж наступного десятиліття сформувалися такі напрями підприємницької діяльності, як продаж футбольного інвентарю та екіпіровки, реалізація квитків на матчі, а також реклама спортивних товарів у міській пресі. На початку ХХ століття в Києві сформувався ринок вітчизняного й імпортного футбольного спорядження, орієнтований на міське населення із середнім та високим рівнем доходів.

Ключові слова: футбол, підприємництво, бізнес, Київ.

Як цитувати: Миколенко Д. В. Зародження бізнесу на футболі у Києві. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2026. Вип. 42. С. 24-32, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-02>

In cites: Mykolenko D. V. (2026). The emergence of business on football in Kyiv. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (24-32), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-02> (in Ukrainian)

У сучасному світі європейський футбол є одним із найпопулярніших видів спорту та важливим засобом дозвілля, зміцнення здоров'я, розвитку дисципліни й фізичних здібностей людей будь-якого віку. Він об'єднує мільйони представників різних культур і країн, виступаючи потужним інструментом соціалізації та комунікації. Упродовж свого існування ця гра набула значного політичного значення, впливаючи як на внутрішньополітичні процеси

окремих держав, так і на міжнародні відносини. Сьогодні футбол є також масштабною індустрією, що охоплює продаж екіпіровки та інвентарю, квитків і абонементів на матчі, прав на телевізійні трансляції, а також діяльність, пов'язану з рекламою, букмекерством, трансферами гравців і орендою спортивної інфраструктури. Футбольні клуби функціонують як самостійні бізнес-проекти, тоді як національні збірні та федерації співпрацюють із численними комерційними партнерами – інвесторами та спонсорами.

Комерціалізація футболу має глибоке історичне підґрунтя. Її становлення розпочалося майже одночасно з інституціоналізацією самої гри. 24 жовтня 1857 р. у Шеффільді місцеві ентузіасти Натаніель Кресвік і Вільям Прест заснували перший в історії футбольний клуб, названий на честь міста. Після ухвалення Англійською футбольною асоціацією у грудні 1863 р. уніфікованих правил гра почала швидко поширюватися Європою, перетворюючись не лише на форму дозвілля, а й на перспективний напрям підприємницької діяльності. Серед перших її проявів були виробництво та продаж форми, бутсів і м'ячів, організація тоталізатора, реклама, продаж квитків на матчі та спеціалізованої літератури. Згодом до цього додалися трансфери гравців: першим став перехід шотландського нападника Віллі Гроувза з «Вест Бромвіч Альбіон» до «Астон Вілли» у 1893 р. за 100 фунтів стерлінгів, що приблизно відповідає 15000 доларів у сучасному еквіваленті.

У різних країнах Європи розвиток підприємництва, пов'язаного з футболом, відбувався нерівномірно. Це залежало від низки чинників, зокрема рівня розвитку транспортної інфраструктури, ємності ринку, популярності цього виду спорту, наявності тимчасових або постійних мігрантів із Британських островів – батьківщини футболу, а також інтенсивності торговельних зв'язків із країнами, де гра з'явилася та розвивалася раніше.

Взаємодія футболу і бізнесу лише частково висвітлена у дослідженнях зарубіжних [35; 36; 37; 39; 43] і українських істориків [1; 4; 18; 19; 31; 41], науково-популярній літературі [21; 25], працях економістів [38]. Ці роботи присвячені окремим містам [20] або, як у більшості випадків, концентрують увагу на інших аспектах історії становлення футболу: історіографії цих студій [4; 44], започаткуванні змагань і окремих команд [5], біографіях відомих гравців [33], взаємовпливу політики і гри мільйонів [37; 43]. Широко відомими є також студії, присвячені історії комерціалізації спорту в цілому [40]. Метою цієї статті є дослідження процесу зародження та реалізації перших бізнес-проектів, пов'язаних із футболом, у Києві на початку ХХ століття. Йдеться про формування попиту й пропозиції на футбольні товари та послуги, виникнення комерційної інфраструктури довкола гри, а також чинники, що сприяли або перешкоджали її розвитку.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали київської періодики початку ХХ століття, насамперед газети «Киевлянин» [6] і «Рада» [24], а також спеціалізований журнал «Спорт и игры» [26], у якому містяться оголошення, рекламні повідомлення, хроніки спортивних подій та інформація про міське життя загалом.

Методологічно робота спирається на концепцію комерціалізації спорту, яка розглядається нами як процес перетворення спорту з аматорського захоплення на сферу, пов'язану з індустрією розваг, промисловим і торговельним бізнесом. Вона передбачає переорієнтацію спортивних товариств і клубів на результат і прибуток та була зумовлена покращенням матеріального становища населення, урбанізацією, культурними змінами кінця ХІХ – початку ХХ століття, що сприяли зростанню попиту на видовища, розваги й товари для занять спортом. Ці процеси описані у багатьох працях, зокрема дослідниці Університету Ольстера (Велика Британія) Кайт Лістон [40] і професора Університету Північного Колорадо (США) Георга Седжа [42].

У статті застосовано компаративний аналіз процесу становлення бізнесу на футболі в Києві та інших індустріальних центрах України, що дозволяє виявити як типові для України явища і практики цієї сфери, так і специфічні – суто місцеві. Реалізації цього завдання сприяло опрацювання матеріалів, пов'язаних із зародженням бізнесу на футболі у Харкові [20].

Наукова новизна статті полягає у визначенні хронологічних меж формування футбольного бізнесу в Києві, уточненні видів підприємницької активності, пов'язаної з футболом, а також розкритті соціально-економічних чинників, що сприяли становленню бізнесу в цій сфері, і визначенні як типових для міст України, так і специфічно київських явищ і практик.

Наприкінці XIX – на початку XX століття Київ переживав стрімке зростання. За переписом 1897 року населення міста становило 247 723 особи, у 1905 році – близько 333 000, а у 1913-му – вже 595 000. У зазначений період Київ за цим показником поступався лише Одесі. Збільшення кількості мешканців супроводжувалося розвитком промисловості, торгівлі, транспорту та міської інфраструктури. Формувався середній клас, а також зростала чисельність інженерів, службовців, студентів, підприємців – соціальних груп, відкритих до нових форм дозвілля, зокрема спорту.

У цьому контексті футбол з'явився як частина процесу європеїзації міської культури повсякдення. Нові види спорту – велосипедний, лаун-теніс, гімнастика, кінні біги та скачки – поступово ставали невід'ємною частиною міського життя. Вони не лише задовольняли потребу в активному відпочинку, а й формували нові ринки товарів і послуг.

Поширення футболу в Києві пов'язане насамперед із діяльністю чеських інженерів і робітників, які працювали на машинобудівному заводі Гретера і Криванека на Шулявці. Вони були знайомі з грою ще з 1880-х років у межах Австро-Угорщини: у 1896 році відбувся перший чемпіонат Чехії та Моравії, а у 1901 році було засновано Чеську футбольну асоціацію. Саме так традиції і знання чеських любителів футболу були перенесені до Києва.

Спочатку гра мала неформальний характер: учасники використовували придбані за кордоном м'ячі або навіть виготовляли їх самостійно, встановлювали імпровізовані ворота з двох палиць і грали на відкритих, примітивно облаштованих майданчиках. Навесні 1900 року відбувся показовий матч на Сирецькому полі – на місці, де нині розташовані корпуси й павільйони кіностудії імені О. Довженка. Для порівняння, аналогічна подія у Львові відбулася у 1894 році, а в Харкові – пізніше, у 1910-му. Публічна демонстрація відіграла важливу роль у популяризації гри серед киян. Згодом гра в м'яч починає згадуватися у пресі. Зокрема, вона фігурує серед переліку розваг заходу, організованого 6 травня 1901 року Київським благодійним товариством С. А. Драгомирова [9].

У 1902 році було створено першу київську футбольну команду «Юг», згодом перейменовану на «Сокіл» [32, с. 66]. Важливу роль у розвитку футболу відігравали навчальні заклади. У 1906 році виникла команда Київського політехнічного інституту, у формуванні якої активну участь брали викладачі – Володимир Плотніков, Микола Делоне, Микола Танаєв, а також студенти, зокрема Вацлав Кашпар. Роком пізніше поблизу інституту було облаштовано перший упорядкований майданчик для гри.

Перші бізнес-проекти, пов'язані зі спортом у Києві, не стосувалися безпосередньо футболу. Місцеві газети, так само як одеські, львівські або харківські, активно рекламували кінні біги й скачки на іподромі, де ще з 1867 року функціонував тоталізатор [23]. Магазины пропонували велосипеди [18], тенісні ракетки [7], мисливську зброю [6]. Ігри з м'ячем спочатку з'явилися в комерційній площині як дитяча розвага. У грудні 1900 року газета «Киевлянин» опублікувала рекламу фірми «К. Септеръ и Ко» на Хрещатику – навпроти готелю «Бель Вю», яка продавала гумові м'ячі [8]. Подібний товар пропонувало підприємство «Фальберг» [10], розташоване за адресою: Хрещатик, 40. Водночас аналогічних прикладів у Харкові нами не зафіксовано.

У міру зростання інтересу до футболу в Києві дедалі більше людей прагнули ознайомитися з правилами гри, які вперше на українських землях були опубліковані у Львові в 1891 році викладачем місцевої учительської гімназії Едмундом Ценаром. У 1907 році київська газета «Рада» почала рекламувати посібник «Копаний м'яч» вартістю 15 копійок, виданий львівським товариством «Сокіл», зареєстрованим у столиці Королівства Галичини і

Лодомерії за адресою: вул. Руська, 20 [24]. Цю невелику за обсягом брошуру можна було придбати в Києві, де поступово формувався інформаційний ринок довкола гри та зростав попит на правила, методичні матеріали й інструкції. У Харкові такого виду бізнесу на той час не існувало [20].

У 1911 році була створена Київська футбольна ліга, до складу якої увійшли шість команд: «Політехніки», «Любителі спорту», «Славія», «Спорт», Польське гімнастичне товариство та «Фенікс». Того ж року було проведено перший чемпіонат міста та сформовано збірну Києва. Ці події стали поштовхом до активнішого розвитку футбольного бізнесу в місті. Так, «Чесько-російська механічна в'язальня братів Г. і О. Андрле», що розташовувалася на вулиці Васильківській, 10, восени 1912 року серед інших товарів почала пропонувати покупцям футбольні гетри й светри, які на той час виготовляли з вовни або бавовни [26; 27; 28]. У Харкові ж, де місцева ліга була створена роком пізніше, попит на футбольну форму і бутси забезпечувався менш масштабними за обсягами виробництва місцевими майстернями з ручною працею, а також крамницями, що пропонували імпорتنі спортивні товари [20]. Подібні торговельні точки невдовзі з'явилися і в Києві.

Важливим кроком до комерціалізації футболу стало будівництво у 1912 році стадіону «Спортивне поле» на Лук'янівці. Нині на цьому місці розташований бізнес-центр на вулиці Студентській. Наявність стаціонарних трибун дала змогу організувати продаж квитків і перетворити матчі на регулярні публічні заходи. У 1913 році стадіон приймав Першу Всеросійську олімпіаду, у відкритті якої брав участь великий князь Дмитрій Павлович. Було зведено нові дерев'яні трибуни, зокрема крыту ложу для почесних гостей. Місткість стадіону сягнула близько 5000 глядачів [30]. Футбольний турнір, перемогу в якому здобула команда «Політехніків», поряд із легкою і важкою атлетикою, гімнастикою та боротьбою, став частиною програми змагань і сприяв зростанню популярності гри.

Всеросійська олімпіада, безумовно, стала каталізатором розвитку футбольного бізнесу в Києві, зокрема у сфері розбудови спеціалізованої інфраструктури. Водночас в інших індустріальних центрах України – Харкові, Одесі, Катеринославі – на той час уже функціонували стадіони з трибунами для глядачів, однак київський переважав їх за масштабами.

Газета «Киевлянин» на своїх шпальтах рекламувала матчі, що відбулися 27 і 28 серпня [13] у межах проведення Олімпіади. Водночас видання попереджало, що квитки на змагання можна придбати лише у спеціальних касах. Це свідчило як про ажіотаж навколо події, так і про намагання запобігти спекуляції. Вартість вхідного квитка на стадіон залежала від типу місця та категорії змагань. Щоб переглянути футбольний матч на трибунах, необхідно було заплатити від 75 копійок до 5 рублів. Найдорожчими були місця в ложах – їхня вартість сягала 10 рублів [29]. Вхідний квиток зі стоячим місцем коштував 25–50 копійок. Для порівняння, на той час фунт білого хліба коштував близько 5 копійок, а обід у недорогій їдальні – близько 30 копійок. Слід зазначити, що газетна реклама футбольних матчів і продаж квитків на них станом на початок 1910-х років уже стали типовим явищем для таких великих міст України, як Харків, Одеса, Катеринослав і Миколаїв.

Після Олімпійських ігор у Києві з'явилося нові спеціалізовані магазини, що пропонували футбольний інвентар. Крамниця на Хрещатику, 45 рекламувала англійські шкіряні м'ячі, хоча головний акцент у рекламі робився на тенісному й велосипедному спорядженні [12]. Це свідчить про те, що товари для футболу поступово здобували комерційні позиції, але все ще поступалися за популярністю і попитом краму, пов'язаному із іншими видами спорту.

Більш виразним прикладом спеціалізації став магазин «Орт-Спорт» на Прорізній, 14, інформація про який навіть була надрукована у міському адресному і довідковому виданні «Весь Киев» за 1913 рік [3]. У рекламі цієї торговельної точки на шпальтах газети «Киевлянин» використовувалося зображення екіпірованого футболіста з м'ячем, що

підкреслювало зростання ролі гри в міському спортивному середовищі. Магазин пропонував форму, м'ячі, бутси та інший інвентар, одночасно торгуючи товарами для інших видів спорту [14]. Станом на 1913 рік аналогічних за спеціалізацією крамниць у Харкові було більше. Судячи з реклами, розміщеної на шпальтах місцевих газет їх нараховувалося чотири [20, с. 29-30]. Це можна пояснити наявністю у Києві фабричного виробництва футбольної форми, що забезпечувала попит на частину товарів і нівелювало значення завезеної із-за кордону продукції.

Вартість імпортного футбольного спорядження у Києві була високою та не відрізнялася від цін в інших містах Російської імперії. Приміром, один м'яч коштував мінімум 2 руб. 50 коп., що в перерахунку на нинішні ціни у гривні з прив'язкою до курсу золота (на той час у Російській імперії діяв золотий стандарт) становила 4 тис. 838 грн 98 коп. У рекламних оголошеннях московської фірми І. Глазунова – представника британської фабрики м'ячів «Practice» – вартість цього інвентарю сягала 11 руб. за одиницю (21 тис. 291 грн 49 коп.). Для порівняння, кілограм яловичини тоді коштував близько 40 коп., нова сорочка приблизно один рубль, а середньомісячна зарплата робітника у місті становила 25–35 рублів. Дорожнеча м'ячів визначалася застосуванням у виробництві високоякісної шкіри і каучуку [34].

Місцеві любителі футболу, так само як в інших містах України, не мали можливості придбати імпортні м'ячі або бутси. Часто-густо вони зверталися до місцевих кустарів, котрі мали можливість самостійно виготовити ці атрибути гри на замовлення. На той час у Києві працювало чимало майстрів, котрі обробляли гуму і шкіру. Про це свідчить зміст довідкового видання «Весь Киев» [3]. Ці підприємці могли зробити потрібне взуття, перетворити звичайні черевики на спортивні з металевими шипами або створити м'яч з камерою із каучуку і шкіряною покришкою. Проте, на відміну, від Харкова, реклама про подібні послуги на шпальтах місцевих газет не розміщувалася.

Початок Першої світової війни суттєво вплинув на розвиток футболу і пов'язаного з ним бізнесу. Частина іноземних гравців повернулася до своїх країн, багато місцевих спортсменів було мобілізовано. Матчі стали не регулярними, що зменшило попит на інвентар і квитки. Проте торговельні точки, наприклад магазин В. Орта, продовжували рекламувати спортивні товари [15; 16; 17], що свідчить про збереження певного сегмента ринку. Війна, однак, перервала динамічне зростання футбольної індустрії в місті.

Таким чином, футбольний бізнес у Києві розвивався як складова процесу модернізації міського середовища та формування індустріального суспільства. Він виник на перетині культурного запозичення, урбанізації, розвитку преси й підприємницької ініціативи, заклавши підвалини для подальшої еволюції комерціалізації спорту в Україні. На початку ХХ століття у місті сформувався ринок вітчизняного й імпортного футбольного спорядження, орієнтований на міське середовище із середнім і високим рівнем доходів. Футбол став частиною сфери розваг. Кількість поціновувачів гри, які регулярно купували білети на матчі було значною.

Важливими чинниками, що впливали на становлення бізнесу на футболі у Києві, були розбудова спортивної інфраструктури у місті, започаткування і проведення регулярних змагань з цього виду спорту, а також наявність певних підприємницьких традицій у місті – кустарного, мануфактурного і фабричного виробництва, пов'язаного з текстильною галуззю, обробкою гуми і шкіри.

Зародження місцевого підприємництва на футболі датується 1907 роком, коли в пресі з'явилися перші рекламні оголошення, що пропонували киянам придбати методичні рекомендації для цієї гри. Упродовж наступного десятиліття сформувалися такі напрями підприємницької діяльності як продаж футбольного інвентарю, екіпіровки та квитків на матчі, а також рекламування спортивних товарів у міській пресі. Ці практики були типовими для тогочасних крупних міст України. Так само як і у Харкові, нами не виявлено фактів, що підтверджують функціонування тоталізатора під час матчів на стадіонах Києва.

Натомість у Києві станом на початок ХХ століття були представлені суто місцеві пов'язані із футболом види підприємницької активності, яких не існувало в інших містах України. Наприклад, це фабричне виробництво футбольної форми «Чесько-російською механічною в'язальною братів Г. і О. Андрле» та продаж методичної літератури, присвяченої цій грі.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікт інтересів щодо публікації цього рукопису відсутній. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. Івано-Франківськ: Лілея-НВ. 1997. 232 с.
2. Весь Киев: адресная и справочная книга. С. М. Богуславский. К.: Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, Трехсвятительская ул. д. 5. 1913. С. 1258.
3. Весь Киев: адресная и справочная книга. С. М. Богуславский. К.: Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, Трехсвятительская ул. д. 5. 1914. С. 1109, 1121, 1172-1179, 1214.
4. Вінцовський Т. Історія футболу в Україні: попередні результати та перспективи дослідження. *Чорноморська минушина: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. Праць / за ред. В. А. Смоля.* Одеса: ФОП Бондаренко М. О. 2024. Вип. 19. С. 81-92. <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317307>
5. Вінцовський Т. Футбол в Одесі на початку революції 1917 р.: приклад «Маккабі». *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету* : збірник наукових праць. Серія: Історичні науки. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2022. Вип. 57. С. 25-33. DOI 10.31909/26168774.2022-(57)-3
6. Києвлянин. 1900. 9.03. № 69. С. 6.
7. Києвлянин. 1900. 16.04. № 105. С. 5-6.
8. Києвлянин. 1900. 19.12 № 351. С. 8.
9. Києвлянин. 1901. 3.05. № 121. С. 1.
10. Києвлянин. 1901. 16.12. № 347. С. 8.
11. Києвлянин. 1912. 21.07. № 200. С. 4.
12. Києвлянин. 1913. 8. 05. № 126. С. 6.
13. Києвлянин. 1913. 26.08. № 234. С. 1.
14. Києвлянин. 1914. 6. 05. № 124. С. 7.
15. Києвлянин. 1915. 24. 04. № 111. С. 4.
16. Києвлянин. 1915. 26. 04. № 113. С. 6.
17. Києвлянин. 1915. 1. 05, № 118. С. 4.
18. Кізченко В. І. З історії розвитку спорту на Україні (кінець , ХІХ – поч. ХХ ст.). *Український історичний журнал.* 1980. №7. С. 94-102.
19. Миколенко Д. Початок розбудови футбольної інфраструктури у Львові й Харкові: спільне та відмінне в трансфері знань у вказану галузь спорту наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки».* 2022. Вип. 34. С. 45-53. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-34-05>
20. Миколенко Д. Становлення бізнесу на футболі у Харкові на початку ХХ століття. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки».* 2025. 41. С. 25-32. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-03>
21. Коломієць А. Ф. Перші кроки футболу України. К. 2019. Т. 1. 304 с.
22. Коломієць А. Ф. Перші кроки футболу України. К. 2020. Т. 2. 336 с.
23. Печерський та інші перші іподроми Києва. *КВІДО. Київ – від минулого до майбутнього.* URL: <https://kyivpastfuture.com.ua/pecherskyj-ta-inshi-pershii-ipodromy-kyieva/>
24. Рада. 1907. 29.08. № 196. С. 4.
25. Сорока Ю. История украинского футбола. Харьков: Фолио. 2012. 378 с.
26. Спорт и игры. 1912. 24.10. № 1. С. 2.
27. Спорт и игры. 1912. 7.11. № 3. С. 2.

28. Спорт и игры. 1912. 14.11. № 4. С. 2.
29. Спортивна олімпіада в Києві 1913 року. *КВІДО. Київ – від минулого до майбутнього*. URL: <https://kyivpastfuture.com.ua/sportyvna-olimpiada-v-kyievi-1913-roku/>
30. «Спортивное поле» – первый стадион. *Віледж*. 2012. URL: <https://www.village.com.ua/village/city/euro2012/113789-istoriya-goroda-polya-futbolnyh-pobed>
31. Чернова Е. Развитие физической культуры и спорта на Украине за 40 лет Советской власти. *Труды Киевского института физкультуры*. К. 1958. Вып. 4. С. 228-255.
32. Чорнобай І. Історія розвитку футболу. Львів: ЛДУФК. 2016. 648 с.
33. Шегоцький К. У грі та поза грою. Спогади футболіста. К.: Здоров'я, 1972. 152 с.
34. Южный край. 1913. 7. 04. № 11346.
35. Dietchy P. Histoire du football. Paris. 2010. 619 p.
36. Harley A. Football: The First Hundred Years: the Untold Story. Sport in the global society. London: Psychology Press. 2005. 289 p.
37. Hilbrenner A., Lenz B. Looking at European Sports from an Eastern European Perspective: Football in the Multi-ethnic Polish Territories. *European Review*, 2011. Vol. 19. Number 4. Pp. 595-610 doi:10.1017/S1062798711000214
38. Kuper S., Szymanski S. Soccernomics. Why England Loses, Why Germany and Brazil Win, and Why the US, Japan, Australia, Turkey – and Even Iraq – Are Destined to Become the Kings of the World's Most Popular Sport. New York: A Member of the Perseus Books Group. 2011. 515 p.
39. Legat F. Geopolitique du football, 1900–1939. Paris: BiblioMonde Editions. 2022. Vol. 1. 304 p.
40. Liston K. Power at Play: Sport, Gender and Commercialisation. *Studies: An Irish Quarterly Review*. 2001. Vol. 90. Number 359. Pp. 251-265.
41. Mykolenko D. Transfer of Knowledge about Football Infrastructure in Kharkiv and Sofia from the End of the 19th Till the Beginning of the 20th Centuries. *History. Bulgarian Journal of Historical Education*. 2022. Vol. 30. Number 6. Pp. 620-631.
42. Sage G. The Sporting Goods Industry: From Struggling Entrepreneurs to National Businesses to Transnational Corporations. *The Commercialization of Sport*. London and New York: Routledge, 2004. P. 29-51.
43. Taylor M. The People's Game and the People's War: Football, Class and Nation in Wartime Britain, 1939-1945. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*. 2015. Vol. 40. Number. 4 (154). Pp. 270-297.
44. Vamplew W. Playing together: towards a theory of the British sports club in history. *Sport in Society*. 2016. Pp. 455-469. DOI: 10.1080/17430437.2015.1062268

D. V. MYKOLENKO, Doctor of Historical Sciences,
 Professor of the Department of Modern and Contemporary History
 e-mail: dmykolenko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>
V. N. Karazin Kharkiv National University
 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

THE EMERGENCE OF FOOTBALL BUSINESS IN KYIV

The purpose of the article is to study the process of the emergence of the first business projects related to football in Kyiv at the beginning of the 20th century.

Research methodology. The research problem is solved by applying the concept of commercialization of sports. The use of comparative analysis is important for the study.

The scientific novelty of the article lies in determining the chronological boundaries of the process of forming football business in Kyiv and its types, clarifying the socio-economic factors that contributed to the formation of entrepreneurial activity in this sport, as well as revealing typical Kyiv and Kharkiv and purely Kyiv phenomena and practices related to the sphere of football business.

Conclusions. Football business in Kyiv developed as a component of the process of urban modernization and the formation of an industrial society. It emerged at the intersection of cultural borrowing, urbanization, press development, and entrepreneurial initiative, laying the foundations for the further evolution of the commercialization of sport in Ukraine. The emergence of local football

entrepreneurship dates back to 1907, when the first advertisements appeared in the press offering Kyiv residents methodological recommendations for the game. Over the following decade, such areas of entrepreneurial activity as the sale of football equipment, gear, and match tickets were formed, as well as the advertising of sporting goods in the urban press. At the beginning of the 20th century, a market for domestic and imported football equipment was formed in Kyiv, oriented toward an urban environment with medium and high-income levels.

Keywords: *football, entrepreneurship, business, Kyiv.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Vatsaba O. (1997). Essays on the History of the Sports Movement in Western Ukraine. Ivano-Frankivsk: Lileya-NV. 232 p. (in Ukrainian)
2. All Kyiv: Address and Reference Book. (1913). S. M. Boguslavsky. Kyiv: Printing House of the 1st Kyiv Artel of Printing, 5 Triokhsviatytska St. 1913. P. 1258. (in Russian)
3. All Kyiv: Address and Reference Book. (1913). S. M. Boguslavsky. Kyiv: Printing House of the 1st Kyiv Artel of Printing, 5 Triokhsviatytska St. 1914. P. 1109, 1121, 1172-1179, 1214.
4. Vintkovskiy T. (2024). "History of Football in Ukraine: Preliminary Results and Research Perspectives." Black Sea Past: Notes of the Department of the History of the Cossacks in Southern Ukraine: Collection of Scientific Works, ed. V. A. Smolii. Odesa: FOP Bondarenko M.O. Issue 19. Pp. 81-92. <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317307> (in Ukrainian)
5. Vintkovskiy T. (2022). "Football in Odesa at the Beginning of the 1917 Revolution: The Case of 'Maccabi'." Scientific Bulletin of Izmail State University of Humanities: Collection of Scientific Works. Series: Historical Sciences. Izmail: RVV IDHU. Issue 57. Pp. 25-33. DOI 10.31909/26168774.2022-(57)-3 (in Ukrainian)
6. Kievlyanin. 1900. 9.03. Number 69. P. 6. (in Russian)
7. Kievlyanin. 1900. 16.04. Number 105. Pp. 5-6. (in Russian)
8. Kievlyanin. 1900. 19.12. Number 351. P. 8. (in Russian)
9. Kievlyanin. (1901). 3.05. Number 121. P. 1. (in Russian)
10. Kievlyanin. (1901). 16.12. Number 347. P. 8. (in Russian)
11. Kievlyanin. (1912). 21.07. Number 200. P. 4. (in Russian)
12. Kievlyanin. (1913). 8. 05. Number 126. P. 6. (in Russian)
13. Kievlyanin. (1913). 26.08. Number 234. P. 1. (in Russian)
14. Kievlyanin. (1914). 6. 05. Number 124. P. 7. (in Russian)
15. Kievlyanin. (1915). 24. 04. Number 111. P. 4. (in Russian)
16. Kievlyanin. (1915). 26. 04. Number 113. P. 6. (in Russian)
17. Kievlyanin. (1915). 1. 05. Number 118. P. 4. (in Russian)
18. Kizchenko V. (1980). From the History of Sports Development in Ukraine (Late 19th – Early 20th Century). *Ukrainian Historical Journal*. Number 7. Pp. 94-102. (in Ukrainian)
19. Mykolenko D. (2022). The Beginning of the Development of Football Infrastructure in Lviv and Kharkiv: Similarities and Differences in Knowledge Transfer in This Field of Sport in the Late 19th – Early 20th Century. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences"*. Issue 34. Pp. 45-53. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-34-05> (in Ukrainian)
20. Mykolenko D. (2025). The Formation of Football Business in Kharkiv at the Beginning of the 20th Century. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences"*. Issue 41. Pp. 25-32. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-03> (in Ukrainian)
21. Kolomiets A. (2019). The First Steps of Football in Ukraine. Kyiv. Vol. 1. 304 p. (in Ukrainian)
22. Kolomiets A. (2020). The First Steps of Football in Ukraine. Kyiv. Vol. 2. 336 p. (in Ukrainian)

23. "Pechersk and Other First Hippodromes of Kyiv". *KVIDO. Kyiv – From the Past to the Future*. URL: <https://kyivpastfuture.com.ua/pecherskyj-ta-inshi-pershi-ipodromy-kyieva/> (in Ukrainian)
24. Rada (1907). 29.08. № 196. P. 4. (in Ukrainian)
25. Soroka Yu. (2012). History of Ukrainian Football. Kharkiv: Folio. 378 p. (in Russian)
26. Sport i igry. (1912). 24.10. Number 1. P. 2. (in Russian)
27. Sport i igry. (1912). 7.11. Number 3. P. 2. (in Russian)
28. Sport i igry. (1912). 14.11. Number 4. C. 2. (in Russian)
29. Sports Olympiad in Kyiv in 1913. *KVIDO. Kyiv – From the Past to the Future*. URL: <https://kyivpastfuture.com.ua/sportyvna-olimpiada-v-kyievi-1913-roku/> (in Ukrainian)
30. "Sports Field" – The First Stadium". (2012). The Village. URL: <https://www.village.com.ua/village/city/euro2012/113789-istoriya-goroda-polya-futbolnyh-pobed> (in Russian)
31. Chernova E. (1958). Development of Physical Culture and Sports in Ukraine over 40 Years of Soviet Power. *Proceedings of the Kyiv Institute of Physical Culture*. Kyiv. Issue 4. Pp. 228-255. (in Russian)
32. Chornobai I. History of Football Development. Lviv: LSUPC. 2016. 648 p. (in Ukrainian)
33. Shehotskyi K. (1972). In the Game and Outside the Game. Memoirs of a Footballer. Kyiv: Zdorovia. 152 p. (in Ukrainian)
34. Yuzhnyi Krai. (1913). 7. 04. № 11346. (in Russian)
35. Dietschy P. (2010). Histoire du football. Paris. 619 p. (in France)
36. Harley A. (2005). Football: The First Hundred Years: The Untold Story. Sport in the Global Society. London: Psychology Press. 289 p. (in English)
37. Hilbrenner A., Lenz B. (2011). Looking at European Sports from an Eastern European Perspective: Football in the Multi-ethnic Polish Territories. *European Review*. Vol. 19. Number 4. Pp. 595-610. DOI 10.1017/S1062798711000214 (in English)
38. Kuper S., Szymanski S. (2011). Soccernomics: Why England Loses, Why Germany and Brazil Win, and Why the US, Japan, Australia, Turkey – and Even Iraq – Are Destined to Become the Kings of the World's Most Popular Sport. New York: A Member of the Perseus Books Group. 515 p. (in English)
39. Legat F. (2022). Geopolitics of Football, 1900–1939. Vol. 1. Paris: BiblioMonde Editions. 304 p. (in English)
40. Liston K. (2001). Power at Play: Sport, Gender and Commercialisation. *Studies: An Irish Quarterly Review*. Vol. 90. Number 359. Pp. 251-265. (in English)
41. Mykolenko D. (2022). Transfer of Knowledge about Football Infrastructure in Kharkiv and Sofia from the End of the 19th to the Beginning of the 20th Centuries. *History. Bulgarian Journal of Historical Education*. Vol. 30. Number 6. Pp. 620-631. (in English)
42. Sage G. (2004). The Sporting Goods Industry: From Struggling Entrepreneurs to National Businesses to Transnational Corporations. *The Commercialization of Sport*. London and New York: Routledge. P. 29-51. (in English)
43. Taylor M. (2015). The People's Game and the People's War: Football, Class and Nation in Wartime Britain, 1939-1945. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*. Vol. 40. Number. 4 (154). Pp. 270-297.
44. Vamplew W. (2016). Playing together: towards a theory of the British sports club in history. *Sport in Society*. Pp. 455-469. DOI: 10.1080/17430437.2015.1062268

Текст надійшов до редакції 17.02.2026 / The text was received by the editors 17.02.2026

Текст затверджено до друку 03.04.2026 / The text is recommended for printing 03.04. 2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-03>

УДК 61(09)"189/192":[614.2:613.99]

О.О. НИКОЛАЄНКО

докт. істор. наук, доцент, проф. кафедри історії України

e-mail: nikolajenkoolga@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2294-4198>

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Алчевських, 29. Харків, Україна

Н.П. ОЛЕШКО

канд. істор. наук, доцент кафедри українознавства,

e-mail: sufika19@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7128-0746>

Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, вул. Ярослава Мудрого, 25, Україна

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЖІНОЧОГО ЗДОРОВ'Я В ХАРКОВІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

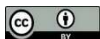
Мета: проаналізувати можливості мережі закладів охорони жіночого здоров'я в Харкові наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. і внесок окремих діячів, перш за все лікарів, таких як Є. С. Дрентельн, у надання фахової медичної акушерсько-гінекологічної допомоги жінкам у місті Харкові

Методологія: Дослідження спирається на застосування загальнонаукових і історичних методів. Статистичні методи дозволяють проаналізувати кількісні показники діяльності акушерських і гінекологічних лікарень в місті Харкові. Комплексний підхід включає аналіз діяльності окремих лікарів і закладів, які впливали на стан і якість охорони жіночого здоров'я в місті.

Наукова новизна: Аналіз формування мережі закладів охорони жіночого здоров'я, особливостей надання ними послуг, фаховий склад працівників, а також соціальний статус і місце проживання пацієнток дозволяє виявити рівень забезпечення медичними послугами жіноче населення одного з найбільших міст України, що впливало на якість життя в місті і губернії.

Актуальність: Аналіз мережі медичних закладів з охорони жіночого здоров'я дозволяє виявити рівень забезпечення жіноцтва акушерсько-гінекологічними послугами, що безпосередньо впливає на репродуктивне здоров'я і рівень життя жіноцтва у великих містах. Досвід співпраці лікарів, міської влади, грантодавців початку ХХ ст., які заклали основи спеціалізованої акушерсько-гінекологічної медицини, може стати корисним для розуміння успішності радянського проекту модернізації жінок.

Висновки: Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. відбувалось становлення і розширення мережі закладів охорони жіночого здоров'я. Традиція звернень до повитух поступово витіснялась зверненням до фахівців - дипломованих акушерок, а пізніше - фахових закладів, де відбувалось спостереження за вагітністю і пологами. Активна громадська позиція лікарів, що виразилась у відстоюванні необхідності розширення мережі закладів фахового медичного обслуговування жінок, стала підставою для виділення коштів місцевою владою і грантодавцями для розбудови лікарень і пологових будинків. Завдяки муніципальному фінансуванню – із бюджету міста і земств, у Харкові були засновані спеціалізовані лікарні, спрямовані на забезпечення жінок професійними медичними послугами. Наявність у місті

університету з медичним факультетом, який готував фахівців, а також активна організаційна діяльність окремих лікарів, таких як Є. С. Дрентельн, сприяли тому, що акушерсько-гінекологічні послуги ставали більш поширеними й доступними.

Ключові слова: медицина, історія, жіноче здоров'я, медичні заклади, Харків.

Як цитувати: Ніколаєнко О.О., Олешко Н.П. Формування мережі закладів охорони жіночого здоров'я в Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2026. Вип. 42. С. 33-45, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-03>.

In cites: Nikolaienko O.O., Oleshko N.P. Formation of a network of women's health care facilities in Kharkiv at the end of the 19th – beginning of the 20th century. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (33-45), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-03> (in Ukrainian)

Наприкінці XIX – початку XX ст. відбулись значні зміни в системі охорони здоров'я в російській імперії, що вплинули на розгортання мережі закладів охорони жіночого здоров'я. Баби-повитухи, які приймали пологи, поступово були замінені професійними акушерками, а лікування «жіночих хвороб», як тоді іменувались гінекологічні захворювання, перейшло до професійних лікарів. Розростання міст, низький рівень життя великих мас населення, висока дитяча смертність і розгул епідемій спричиняли потребу у фінансуванні спеціалізованих медичних закладів із бюджетів міст чи земств. Необхідність фахового медичного обслуговування жіночого населення міст, розвиток акушерсько-гінекологічних знань і зміни структури реформованої медицини стали передумовами розгортання мережі установ, що забезпечували охорону жіночого здоров'я.

Питання медичного обслуговування жінок в одному із найбільших міст Наддніпрянської України піднімалося в наукових дослідженнях з декількох тематик. По перше, в працях, присвячених розвитку медицини в місті, серед яких найавторитетнішою вважається монографія харківського дослідника Ігоря Робака «Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (поч. XVIII- 1916)» [26]. Його дослідження присвячено аналізу мережі медичних закладів міста, їх штатному складу, пропускній здатності, умовам обслуговування населення тощо. По-друге, в працях, присвячених аналізу внеску окремих харківських науковців, лікарів чи медичних шкіл, згадується їх практична діяльність в лічницях міста, що дозволяє встановити, які новаторства були уведені в той чи інший період [24; 13]. По третє, в загальних працях, присвячених розвитку міста та його інфраструктури [33], аналізу акушерсько-гінекологічної допомоги у визначений період [2], становищу жінок в місті [3] тощо. Однак в цих працях відсутній аналіз, що дозволяв би виявити динаміку і трансформацію розвитку мережі акушерсько-гінекологічного обслуговування жительок міста.

Мета даної статті полягає у комплексному аналізі діяльності мережі закладів охорони жіночого здоров'я в Харкові наприкінці XIX - на початку XX ст. – клінік, пологових будинків, і визначення внеску окремих діячів, перш за все лікарів, таких як Є. С. Дрентельн, у наданні фахової медичної акушерсько-гінекологічної допомоги жінкам у місті Харкові.

З цією метою будуть проаналізовані доступні джерела: надруковані або опубліковані звіти окремих медичних установ [20; 21; 22], адреси-календарі міста, де були вказані списки лікарень з персоналом [31, 1894 – 1913]. Значний інформаційний потенціал мають регіональні періодичні видання такі як «Южный край» [35], в якому вміщені статистичні дані щодо діяльності лікарень, громадських медичних об'єднань, а також відомості про просвітницьку діяльність лікарів.

Харків був великим губернським центром, в якому, за даними Перепису 1897 р. мешкало 173989 осіб, з яких 81807 жінок [23, с. 1]. Це ж джерело свідчить, що дітей молодше

1 року в місті було 2085 хлопчиків і 2050 дівчаток, що дає підставу зробити висновок про те, що пологів відбувалось в місті більше 4100 щорічно [23, с. 10]. І це лише дані про кількість живих дітей до одного року, що в умовах високої дитячої смертності дозволяє збільшити цю цифру майже на чверть [18, с. 181].

Проблема охорони репродуктивного здоров'я жінок була нагальною в місті, де як і по всій імперії, надто високою була дитяча смертність. Педіатри для запобігання дитячих захворювань намагались об'єднати зусилля з колегами, місцевою владою, громадськістю міста, поширювали просвітницьку роботу щодо гігієни вагітності, засобів підтримки жіноцтва під час вагітності і після народження дитини [17, с. 94-96]. Однак питання охорони жіночого здоров'я не набуло першочерговості в країні, де тільки-но запроваджувались санітарно-гігієнічні основи функціонування міст, формувалась мережа земської медицини, яка повинна була охоплювати селянське населення, вводилось щеплення, постійно велась боротьба з поширенням епідемій [28, с. 150; 34, с. 147]. Як зазначають дослідники, основну допомогу жінкам незахищених соціальних верств, особливо тим, хто мав малолітніх дітей, здійснювали лікарі і активна громадськість міста, чії організаційні ініціативи були спрямовані на різнобічну підтримку [3, с. 15].

Високопрофесійну акушерську допомогу в місті було закладено І. П. Лазаревичем (1829-1902), Ставши професором кафедри акушерства, він очолив акушерську клініку на 6 ліжок, де за його попередників приймалось 20-35 пологів на рік. Він поставив справу акушерства на новий рівень викладання і навчання, увівши вивчення анатомії і фізіології жіночого організму, сполучивши практичний досвід спостережень з основами теоретичної підготовки [24].

І. П. Лазаревич сприяв розширенню університетської клініки. Так у 1866 р. кількість койок була доведена до 10, а у 1867 р. – до 25 [26, с. 180]. Клініка не мала свого приміщення, тому орендувала його спочатку на вул. Благовіщенській, потім – на Чернишевській.

Іван Павлович Лазаревич був універсальним лікарем. Він не тільки написав підручник «Курс акушерства», який витримав три перевидання, але й створив до нього ілюстративну базу, намалювавши власноруч більше 500 малюнків, був винахідником гінекологічного і акушерського інструментарію [24, с. 114].

У 1869 р. І. П. Лазаревич утворив на базі клініки Повивальний інститут для підготовки акушерок, який він не тільки розширив і модернізував, але й забезпечив обладнанням, часто – за свій власний кошт [12, с. 100].

Важливою складовою діяльності І. П. Лазаревича була просвітницька діяльність. Він виступав з публічними лекціями, які потім були надруковані і стали популярними виданнями, такі як «Деятельность женщин» (1883), «Внимание к детям и матерям» (1881) [4; 10]

Пологи, традиційно, приймали т.зв. повивальні бабки чи акушерки. Лікарі неоднозначно ставились до практики повитух: з одного боку, надаючи належне їх багатому досвіду, з іншого, наголошуючи, на необхідності переходу до професійного патронажу вагітних і лікування жіночого здоров'я фахівцями [2, с. 50]. Наприкінці ХІХ ст. підготовка професійних акушерок, які мали офіційний дозвіл приймати пологи, здійснювалась на базі найбільших міських акушерських закладів: Міської акушерсько-гінекологічної клініки, створеної на базі університетської, а також земського повивального училища з пологовим при ньому будинком [31, 1894, с. 377-37]. Обидва ці заклади відносились до Міністерства народної освіти, де велась підготовка до отримання звання акушерки. Звання акушерки І розряду надавалось за умови проходження дворічних курсів, на яких жінки вивчали жіночі й дитячі хвороби, й мали досвід прийняття 20 пологів, а акушерки ІІ розряду навчались один рік і повинні були для отримання свого звання мати досвід 12 пологів [2, с. 60-64].

Після відставки І. П. Лазаревича кафедру акушерства і гінекології Харківського університету, а відповідно, і клініку очолив Микола Пилипович Толочинів (1838-1908). Талановитий лікар, фахівець, що заклав основи боротьби з кровотечами, написав 23 наукових

праці, серед яких підручники з повивального мистецтва й жіночих хвороб, він сприяв розширенню мережі амбулаторного обслуговування жінок. У 1885 р. приміщення Міської клініки було поділено на 2 відділення: акушерське (12 койок) і гінекологічне (13 койок). Лише на зламі століть лікарня переїхала у власне побудоване приміщення на 40 койок, а її фінансування було значно збільшене. У 1903-1912 рр. керував лікарнею учень І. П. Лазаревича та М. П. Толочинова кваліфікований хірург, досвідчений операційніст та блискучий лектор, автор більше 15 праць П. В. Міхін [26, с.181].

У 1869 р. завдяки проведеній земській реформі у Харкові при земському повивальному училищі був відкритий амбулаторний пологовий будинок. Кількість койок в ньому була незначною: спочатку – 6, пізніше, завдяки відкриттю гінекологічного відділення, кількість койок зросла до 18 (8 – акушерських, 10- гінекологічних) [31, 1894, с. 377, 380]. Пологовий земський будинок протягом 1869-1902 рр. очолював доктор медицини Павло Африканович Ясинський (1839-?), учень І. П. Лазаревича. З 1902 р. акушерсько-гінекологічну лікарню і пологовий будинок очолив М. П. Толочинов [13].

Дані таблиці дозволять встановити кількість наданих послуг обома лікарнями (Див. табл. 1) В Харкові діяли ще й приватні жіночі лічниці: по вул. Сумській доктора Б. О. Фукса (1860-?), який організував свою приватну клініку з 1889 р. і працював там разом з колегою М. Я. Данилевським, і Грінберга по вул. Катеринославській. Плата за лікування в останній складала від 75 до 150 руб. на місяць [31, 1895, с. 328].

Таблиця. 1. Статистичні дані діяльності гінекологічно-акушерських лікарень Харкова

	Кількість койко-місць (акушерських/гінекологічних)	Кількість пацієнток	1894	1896	1897	1899
Акушерсько-гінекологічна клініка	12/13	Породіллі	471	356	324	348
		Гінекологічно-хворі	124	137	155	187
		Приходящі	578	712	783	864
Земське повивальне училище	8/10	Породіллі	473	416	457	537
		Гінекологічно-хворі	118	148	135	126
		Приходящі		592		568

Укладено за [31: 1894, с. 377-379; 1896, с. 312-13; 1897, с. 313-315; 1899 г., с.196-200]

Як бачимо, розвиток акушерства і гінекології в місті відбувався, в основному, завдяки наявному кадровому потенціалу – лікарям, випускникам харківського університету, які не тільки займалися науковою чи професійною діяльністю, але й здійснювали просвітницьку роботу, створювали професійні товариства. З 1881 по 1894 рр. на засіданнях Харківського медичного товариства було прочитано більше 30 доповідей по оперативному акушерству і гінекології. Серед доповідей крім уже згадуваних імен лікарів, були В. Ф. Грубе, І. Є Марков, Н. А. Сочава, Н. Д. Гавронський [11, с.76]. На засіданнях медичного товариства, лікарі намагались виступати з публічними доповідями чи популярними лекціями, які підвищували знання про гігієну, санітарію, загальну охорону здоров'я [14, с. 108-110].

Важливе значення для поширення наукових знань в медичній сфері мали не тільки спеціалізовані медичні видання, яких у Харкові нараховувалось 34 [27, с. 169], але й випуски «Доповідей Харківському медичному товариству» [27, с. 71-72; 30, с. 93]. Питання розвитку

акушерства і гінекології були провідними в журналі «Акушерка» (1893-1918) та інших галузевих виданнях [27, с.127, 169].

Як влучно зазначила дослідниця С. Ховтура, медична інфраструктура зосереджувалась, переважно, в центрі міста, Нагірному районі і обширі вул. Катеринославської, що звичайно, впливало на рівень доступності медичного обслуговування для інших теренів Харкова [33, с. 117].

1895 р. на Москалівці, одному з найбідніших районів Харкова, було відкрито гінекологічне відділення при Харківській міській дитячій амбулаторній лікарні, яке фактично стало самостійною «Харківською міською амбулаторною дитячою і гінекологічною лікарнею». Це була міська установа, в якій приймали пацієнтів безкоштовно, жінок – тричі на тиждень. Лікарня існувала на кошти, що відпускало міське управління (2100 руб. на рік, поступово їх збільшуючи), та від проведення різноманітних заходів. Її справами опікувалась Опікунська рада, куди входили як лікарі, так і місцеві громадські діячі [31, 1897, с. 313].

Проблема цієї лічниці полягала в тому, що коштів на утримання лікарні завжди не вистачало: розміщувалась лікарня в орендованому приміщенні, її пацієнтами були, в основному, незаможні мешканці Москалівки і прилеглих районів, лікарі працювали зчаста на громадських засадах, або ж отримували платню, яку щорічно визначала Опікунська Рада, а в аптеці безкоштовно надавались ліки за потребою [29, с. 9]. Штат лікарів доходив до 15, серед яких були хірург, педіатр і гінеколог, фельдшери, акушерки [26, с. 153]. Як зазначає відомий дослідник харківських закладів охорони здоров'я І. Робак, значення цього закладу полягає в тому, що разом з дитячою лікарнею князя Д. Кропоткіна, це були єдині доступні спеціалізовані дитячі лікувальні заклади. Потрібно звернути увагу на те, що тут акушерсько-гінекологічне, педіатричне відділення й кабінет віспощення знаходились в одній будівлі. Звичайно, що таке облаштування було перевагою для мешканок, які мали дітей і були вагітними. Відкриття відділення, спрямованого на лікування гінекологічних хвороб, тим більше безкоштовного, мало важливе значення для розвитку не тільки медичної справи в місті, а й для поліпшення якості життя незаможного жіноцтва.

У 1895 р. до Харкова приїздить перша жінка гінекологиня Єлизавета Сергіївна Дрентельн. Саме з її організаційною діяльністю пов'язано утворення і розбудова одного з найбільших на той час медичних установ для жінок – клініки «Жіноча допомога». Непересічна постать засновниці, її внесок в розвиток акушерсько-медичної справи міста й відсутність згадок про значення її діяльності як в науковому дискурсі, так і в символічному просторі міста, спричиняє більшу увагу до біографії цієї лікарки.

Єлизавета Дрентельн народилася 15 березня 1857 р. в дворянській родині. Її батьки Сергій Романович Дрентельн та матір Лідія Василівна, у дівочтві Басніна, належали до заможного російського дворянства.

Єлизавета народилась в Петербурзі, куди родина переїхала з Сибіру. 1874 р. Єлизавета Сергіївна закінчила Олександрівську жіночу гімназію в Петербурзі, після якої вступила на Вищі медичні жіночі курси. Ці курси були влаштовані при Медико-хірургічній академії в столиці імперії 1872 р. Курс навчання становив чотири роки, а пізніше – додали ще один рік, присвячений, в основному, медичній практиці. Практику студентки проходили в різноманітних лікарнях міста, в тому числі – пологових. За роки свого існування (1872-1882) більше ніж 500 жінок отримали диплом і звання жінка-лікар. 1883 р. Є. С. Дрентельн успішно склала випускні іспити.

Після закінчення курсів у 1883 р. вона чотири місяці безоплатно працювала в селі Раменье Волоколамського повіту в земській лікарні, а потім ще деякий час – лікарем амбулаторії на станції Підсонячна Миколаївської залізниці. У 1884-1888 рр. Є. С. Дрентельн очолювала земську лікарню в с. Грачівка за 4 км. від залізничної станції Крюковка. Земська лікарня була побудована за кошти меценатів і відповідала вимогам сучасності: ізольовані палати, амбулаторія, система вентиляції, підвал в якому була обладнана котельня, що

здійснювала централізоване опалення. В цей час вона брала активну участь у з'їздах лікарів, виступала з доповідями і публікувала результати своєї лікарської практики.

У 1889 р. Єлизавета Сергіївна повернулась до Петербургу, де протягом 1890-1893 рр. працювала в імператорському повивальному Клінічному інституті лікарем-асистентом і лікарем-акушером. Директором інституту в цей час був Ілля Федосєєвич Баландин (1834-1893) – один із прогресивних лікарів, під час завідування якого були не тільки здійснені новаторства у проектування лікарні – виокремлено відділення пологове, гінекологічне, оперативне, але й введено штат лікарів-асистентів, до якого потрапила Є. С. Дрентельн [15].

Після прибуття до Харкова у 1895 р. Є. С. Дрентельн стала до праці позаштатною лікаркою міської амбулаторної дитячої і гінекологічної лікарні, а вже за чотири роки, 1899 р. вона стала завідувачкою цього відділення [35, 1899, 23 січня].

У 1898 р. Є. С. Дрентельн відкрила свою приватну клініку «Клініка жінки-лікаря Є. Дрентельн» по вул. Москальовській, 47, де були постійні койки для породіль та інших пацієнток [16, с. 10]. З самого початку свого замешкання в місті, Єлизавета Дрентельн активно включилась у громадське життя. У 1897 р. вона читала лекції для жінок про фізіологічні і анатомічні особливості жіночого організму [35, 1897, 5, 8 жовтня], пізніше, у 1900 р. на підставі своїх опублікованих праць лекцію – «Лікувати чи виховувати?» [7; 9].

З 1901 р. Єлизавета Сергіївна стала на чолі справи по створенню і організації однієї з найбільших акушерсько-гінекологічних лікарень м. Харкова «Жіноча допомога». Написана нею книга «До утворення приватної лікарні «Жіноча допомога» в м. Харків» дає уявлення про підготовчий етап цієї справи [8].

З метою створення лікарні, вона залучила всі свої можливості: кошти меценатів, професійні і регіональні мережі, свій досвід, жагу діяльності. Саме сприяння декількох відомих місцевих благодійників зробило можливим закласти першопочатковий капітал у будівництво нової лікарні. Місцевий підприємець Максиміліан Гельферіх (1828-1901), який володів величезним заводом і жертвував щедрі суми різноманітним закладам, надав під будівництво лікарні 735 кв. сажнів землі (близько 0,33 га) наприкінці вул. Старомосковської (сьогодні – просп. Героїв Харкова) і 12 тис. руб. Він став не тільки одним із засновників закладу, а ще й хотів, щоб вона була названа на честь його дружини Жозефіни. Другим значним грантодавцем був Степан Степанович Манциарлі – інженер, який збагатився на будівництві шахт, що разом із дружиною Ірмою Володимирівною надали на будівництво 20 тис руб. Крім того, були залучені кошти ще декількох благодійників [8, с. 2].

Влаштування лікарні вимагало проекту, в якому були б враховані як будівельно-архітектурні норми, так і специфічно професійні вимоги стаціонарного лікування хворих пацієнток і породіль. При будівництві Єлизавета Сергіївна обґрунтувала всі специфічні вимоги: відокремлення приймальної частини від стаціонару, хворих і породіль (запропоновані окремі поверхи), окреме розташування операційної пологової кімнати від всіх інших приміщень лікарні, наявність ванних кімнат, додаткових господарських приміщень, відокремленого приймального (амбулаторного) приміщення з оглядовою тощо [8, с. 3-10]. До того ж, необхідно було побудувати декілька допоміжних приміщень, що обслуговували лікарню: сараї, комори, лідники, екіпажна та ін.

Наступною турботою організаторки постало питання набору штату. Є. С. Дрентельн підрахувала, що на лікарню у 25-27 ліжок потрібно 5 медичних сестер, п'ять сиділок, декілька осіб допоміжного персоналу, не враховуючи штатних лікарів. Сама Єлизавета Сергіївна отримала звання «пожиттєвого» лікаря закладу.

Архітектурний план лікарні був затверджений декількома відомими діячами: Дмитром Оскаровичем Оттом – видатним хірургом-гінекологом, провідним лікарем країни, директором Імператорського повивального інституту, в якому свого часу працювала Єлизавета Сергіївна, і де, можливо, вони й познайомились; Миколою Пилиповичем Толочиновим – професором кафедри акушерства і гінекології Харківського університету і директором університетської

акушерської лікарні. Кожен з них написав свої враження від архітектури будівлі і затвердили її план.

Будівництво лікарні в розрахунку на 35 стаціонарних ліжок продовжувалось два роки. Воно вимагало асигнувань вдвічі більше, ніж попередньо розраховували, і хоч до своїх початкових внесків М. Гельферіх і С. Манциарлі добавили ще по 10 тис. руб., грошей, однак, не вистачало, і для закінчення будівництва потрібно було взяти банківський кредит. За ходом будівництва слідували інженери В. О. Коляновський, Д. А. Денисов, М. П. Константинов [35, 1903, 10 грудня].

В грудні 1902 р. лікарня почала свою роботу. Прийом амбулаторних хворих вівся безкоштовно. Працювало два відділення – пологове і гінекологічне, а в деяких випадках лікарі працювали з виїздом на дом. Однією з особливостей лікарні була її цілорічна робота, позаяк інші гінекологічні лікарні на канікулярний час припиняли свою діяльність. Лише за перший рік в стаціонарі було 417 хворих і породіль, було прийнято 195 немовлят, а на прийомах було оглянуто 1928 пацієнток, 11 пологів прийнято на дому. З 417 жінок, які перебували в стаціонарі – 76 (18 %) медичні послуги були надані безкоштовно [35, 1903, 10 грудня].

З 1903 р. Є. С. Дрентельн зосередилась на праці в двох приватних лікарнях – у «Приватній лікарні жінки-лікаря Є. С. Дрентельн» та «Жіночій допомозі». Остання з них стала найбільшою з-посеред гінекологічних лікарень і пологових будинків міста, а безкоштовний прийом амбулаторних хворих робив її ще й доступною для багатьох харків'янок.

Таким чином, на поч. ХХ ст. в Харкові існувало декілька медичних закладів різної форми власності і фінансування, які надавали акушерську і гінекологічну допомогу. Їх очолювали професори і випускники медичних закладів, однак доступними для незаможного населення були далеко не всі з них. В місті також діяли баби-повитухи, яких на 1906 рік налічувалось 98 [31, 1906, с. 156].

На поч. ХХ ст. відбулось ще одне важливе новаторство, що покращувало стан охорони жіночого здоров'я. Спочатку при «Товаристві чергування нічних лікарів» був запроваджений акушерський пункт, що діяв вночі, а з 1902 р. було утворено «Товариство нічних чергувань акушерок» [26, с. 234]. Саме «Товаристві чергування нічних лікарів» запровадило цілодобову ургентну допомогу містянам, але існувало воно за умов мінімальної підтримки муніципальної влади і трималось на фактично безкоштовній праці лікарів. «Товариство нічних чергувань акушерок» протрималось до 1907 р. і було закрито за відсутністю фінансування [35, 1907-18.10].

Харків став одним із центрів революційних подій 1905 р. До грудня 1905 р. революційні виступи охопили місто – бастували студенти університету, робітники найбільших заводів Харкова. Революційні настрої зачепили й медичні установи. З 1906 р. Харківська земська лікарня була реорганізована на «засадах автономії та колегіальності»: очолювало лікарню правління, обране медперсоналом, що спричинило її ефективність [26, с. 244].

Революційні події призвели до передачі приватної лікарні «Жіноча допомога» харківському губернському земству. Як зазначалось в місцевій пресі, лікарня не могла функціонувати за відсутності фінансування. Дослідник І. Робак також вважає причиною передачі лікарні земству саме факт її банкрутства, що було наслідком благодійного утримання лікарні [26, с. 224].

Земству за договором дарування передавалось все майно, що було оцінено в 182 тис. руб. Тепер лікарня називалась «Земський повивальний інститут з пологовим будинком і гінекологічним відділенням», до якого він був приєднаним, і «Харківський земський пологоводопоміжний навчальний заклад з гінекологічним відділенням при ньому» [35, 1906, 15 січня]. Земство зобов'язувалось зберегти існуючі відділення і забезпечити їх функціонування протягом всього року. Також в договорі зазначалось, що земство відкриє безоплатну лікарню для найбільш бідних жінок. Стосовно штатів, то було зазначено, що дві

ординаторські жінки-лікарки очільниці відділень залишаються за умови договірної винагороди [6, с. 38-43]. Очолив заклад М. П. Толочинів.

Дослідник І. Робак зазначає, що Є. Дрентельн утворила заклад, де послуги жінкам надавались би виключно жіночим персоналом, що для того часу було незвичним явищем. [26, с. 300]. Нам не вдалось знайти джерел, де би була встановлена вимога щодо жіночої статі до персоналу лікарні. Скоріш, мова йде про те, що керівництво установою, яке Є. Дрентельн залишала за собою як засновниця і організаторка, не узгоджувалось з тогочасною практикою професійного підпорядкування чоловіків-лікарів.

Про її важливість цієї лікарні зазначав Д. І. Багалій в своїй ґрунтовній праці про історію міста. «До суспільних лікарських закладів може бути залучена і лікарня «Жіноча допомога»...Влаштована вона невеликим гуртком приватних осіб, об'єднаних ідеєю допомоги жінці в часи її хвороб і материнства...» [1, с. 483]. Можна погодитись з дослідницею К.Ченковою, яка вважає, що саме в сфері освіти й медицини земства й міське самоврядування були найбільш дієздатними [34, с. 154].

Окремий звіт Земського пологоводопоміжного навчального закладу з гінекологічним відділенням при ньому за 1910 р. проливає світло на особливості його функціонування. Заклад, який очолював Гаврил Прокоп'єв, мав у пологовому відділенні – 25 койок і 20 у гінекологічному. За рік у пологовому відділенні було прийнято 920 породіллі. За місцем проживання 138 з них замешкали в Харкові, 384 – в губернії, 404 – в інших губерніях, а за станом: 652 – селянки, 207 – міщанок [20, с. 10]. Таким чином, заклад був спрямований на обслуговування перш за все, мешканок губернії.

В гінекологічному відділенні було прийнято 214 пацієнток, з них мешканок Харківської губернії – 133, а проживаючих у Харкові мешканок інших місць – 50; за соціальним станом: 130 селянок, 58 міщанок [20, с. 14, 15]. Амбулаторних прийомів було 2361 [20, с. 19].

Весь час існування «Жіночої допомоги» при лікарні функціонували акушерські курси. Починаючи з 1902 р., коли на них записалось 50 учениць, до навчання були допущені 28 жінок. Є. С. Дрентельн передбачала, що такі курси зможуть надати фахову підготовку тим, хто здійснює догляд за хворими, оновить знання тих, хто колись навчався і витратив певні навички через сімейні обставини, виховання дітей тощо [8, с. 15].

Після реорганізації лікарні у 1905 р., було запропоновано об'єднати акушерські і фельдшерські курси, які відбувались на базі іншої лікарні, задля здешевлення витрат на навчання [6, с. 29-37]. Спільне засідання викладачів курсів виступило проти такого об'єднання, оскільки різниця в програмах навчання була очевидною – акушерські курси були розраховані на два роки навчання, фельдшерські – чотири, але в даному випадку земське керівництво наполегливо вирішило «зеконотити» [19, с. 64].

Після закриття «Жіночої допомоги» Єлизавета Сергіївна повернулась до праці в Міську амбулаторну дитячу лікарню, де відновилась на посаді лікаря-розпорядника гінекологічного відділення до 1909 р. Звіт цієї лікарні за 1910 р. дасть уявлення про обсяг роботи закладу. У 1910 р. лікарня прийняла 2295 пацієнток (7308 прийомів, більше 5 000 з яких вже повторні) [22, с. 16-18]. Переважна більшість пацієнток – 1227 (53,5%) – селянки, 794 (34,6%) – міщанки, що свідчить про спрямованість лікарні на допомогу найбільш нужденним прошаркам населення. За районами проживання пацієнток: 734 особи (32%) було з Москалівки, району розташування лікарні, 827 (36%) – з інших районів міста, що свідчить про те, що лікарня не була локальною установою, а її послугами користувались незаможні жінки з різних районів міста. Більшість з пацієнток були домашніми господарками – 1033 (45%) жінки, 317 (14%) – чорноробочими, 293 (13%) – служницями, 269 (12 %) кравчинями, 117 (5 %) торговками, 83 (4 %) фабричними робітницями, 71 (3%) прачками і 44 (2%) кухарками. Серед встановлених 2339 хвороб найчастіші: хвороби матки – 811 (35%), 383 – придатків (16%), 397 (17%) – вагітність й ускладнення, з нею пов'язані.

У звіті зазначено, що у 1910 р. лікарня прийняла менше пацієнток, ніж минулоріч, що пов'язано з її ремонтом і неможливістю здійснювати обслуговування певний час. За даними звіту можна встановити, що пацієнток, які звернулись вперше у 1909 р. було 2401 [22, с. 16].

З 1901 р. в місті починає роботу ще одна гінекологиня – Софія Давидівна Клейф. Ми мало що знаємо про цю жінку, лише відомо, що вона була запрошена на засідання Харківського медичного товариства де вона у 1909 р. читала лекцію. *(II з'їзд, с. III)* У 1910 р. при Харківському медичному товаристві відкрилася секція акушерства і гінекології [32, с. 108].

1910 р. в Харкові був відкритий харківський жіночий медичний інститут, який очолював проф. В. Я. Данилевський, а викладали в ньому професори харківського університету. Вже за рік інституту знадобились місце для практичних занять – клініка. Тоді було орендоване приміщення, де було відкрито акушерське відділення на 20 койок, а вже з листопада – розпочався прийом породіль і пацієнток гінекологічної амбулаторії [25, с. 141]. Звичайно, що підготовка жінок-лікарок різного фаху, в тому числі акушерсько-гінекологічного, лише сприяла підвищенню масштабів і рівня медичного обслуговування жінок міста.

Отже, наприкінці XIX – початку XX ст. в Харкові була сформована мережа закладів охорони жіночого здоров'я, основи якої були закладені лікарями університету, їх організаційною діяльністю в університетській клініці, науковою працею, просвітницькою роботою. Реформування суспільства, що надало можливість міській владі і земствам виділяти кошти на медичні заклади, сприяло розбудові в Харкові закладів, що надавали акушерсько-гінекологічну допомогу. Співпраця меценатів і лікарів відкривала перспективи для покращення і поширення медичних послуг для жінок, однак в умовах нестабільності початку XX ст. не могла проіснувати довгостроково, особливо, зважаючи на значну кількість малозабезпеченого жіноцтва у великому місті. Попри ці обставини розширення мережі акушерсько-гінекологічних закладів Харкова і активна діяльність лікарського складу, що послуговувалось гуманістичними і передовими ідеями в професійній і громадській роботі, сприяло поліпшенню рівня медичного обслуговування жінок і, як наслідок, підвищенню якості їх життя.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, вони повністю дотримуються етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Багале́й Д. И., Миллер Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1900). Т. II. (Конец XIX – XX вв.) Харьков, Тип. Зильберберга. 1912. с.483.
2. Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. К., 2009. 392 с.
3. Вороні́на М. С. Мешканки міст харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук Харків, 2005.
4. Грищенко В. И., Кузьмина Е. Ю. Харьковская научно-педагогическая школа акушеров-гинекологов. *Международный медицинский журнал*, 2004. № 3. С. 17-20.
5. Доклады харьковской губернской земской управы по богоугодным заведениям и родильному дому. Харьков, 1913. 82 с.
6. Доклады харьковской губернской земской управы по больнице и повивальному училищу. 1906. 58 с.
7. Дрентельн Е. С. Не слишком ли много мы лечим наших детей? *Образование*. 1896. № 7/8 (июль-август). С. 140-163.
8. Дрентельн Е. С. К учреждению частной лечебницы «Женская помощь» в г. Харьков. Харьков, 1901. 18 с.

9. Дрентельн Е. С. Лечить или воспитывать? Публичная лекция, посвященная матерям и воспитательницам, читанная в Москве 25 нояб. 1899 г. и Харькове 31 янв. 1900 г. *Вестник воспитания*. 1900. С. 161-189.
10. Лазаревич И. П. Внимание к детям и матерям. С оригинальными рисунками. Харьков, университетская типография, 1871, 470 с.
11. Левченко І. Наукова і практична робота вчених харківського медичного товариства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016, вип. 15. С. 73-80
12. Литвинова О. Н., Тріщ Н. М., Тренда Н. О. (2023) Історичні аспекти акушерської справи як підґрунтя для становлення і розвитку наукових акушерських шкіл. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я населення України*. № 3, С. 98-104.
13. Лісовий В. М., Паращук Ю. С. Толочинів М. П. (1840-1908). *Журнал медицини і фармації*. 2010 № 6. <https://www.mif-ua.com/archive/article/11891>
14. Лутаєва Т. В. Напрями громадсько-просвітницької діяльності науковців харківського медичного товариства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) *Наукові записки кафедри педагогіки*. Вип. 41. 2017. С. 104-116.
15. Любина Г. И., Клавдиева М. М. Елизавета Дрентельн – защитница естественной природы женщин. *Вопросы истории естествознания и техники*. 2019. Т. 40. № 4. С. 767-781.
16. Медицинский указатель, 1901. Издание Благовещенской аптеки С. Б. Чудновского, Харьков. 76 с.
17. Ніколаєнко О. Становлення системи охорони материнства й дитинства на Харківщині на поч. ХХ ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ, 2021. Вип. 51. С. 92-102 <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220173>
18. Новосельский С.Л. (1916) *Смертность и продолжительность жизни в России*. Петроград: тип. Мин-ва вн. дел. 153 с.
19. Оніщенко О. М. (2001) Фельдшерська школа: історія становлення та розвитку (1845-2000 рр.). Харків, 2001. 281 с.
20. Отчет о харьковском, земском родовспомогательном учебном заведении с гинекологическим отделением при нем за 1910 г. Харьков, 1911. 65 с.
21. Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1907 г. Харьков, Типография и литография Н. В. Петрова, 1908. 107 с.
22. Отчет Харьковской городской амбулаторной детской и гинекологической лечебницы за 1910 г. Харьков, 1911. 28 с.
23. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Т. 46. Харьковская губерния. Спб, 1904. 300 с.
24. Перцева Ж. М. Родоначальник харківської наукової акушерської школи Іван Павлович Лазаревич (до 190-річчя до дня народження). *II з'їзд істориків медицини з міжнародною участю. Матеріали з'їзду*. Харків, 2019. С. 114-117. <https://medicine.karazin.ua/resources/ed3899d18807bca7f284372b97d95a0d.pdf>
25. Петрова З. П. Женский медицинский институт Харьковского медицинского общества (1910-1920). *Международный медицинский журнал*, 2006. № 4. С. 139-146.
26. Робак І.Ю. (2007) *Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (поч. (XVIII- 1916)*. Харків, ХДМУ, 346 с.
27. Садівничий В. «Відродження розпочинається із гласності...» (Медична преса наддніпрянської України середини ХІХ – поч. ХХ ст.). Монографія. Дніпропетровськ, 2015. 360 с.
28. Ступак Ф. Я. Особливості розвитку охорони здоров'я в Україні в І половині ХХ ст. *Грані*, 2015. № 1 (115). С. 148-152.
29. Устав харьковской городской амбулаторной десткой и гинекологической лечебницы. Харьков, 1896. 11 с.
30. Фрадкіна Н. В. Просвітницька діяльність Харківського медичного товариства *Гуманітарний часопис*. 2012, № 2 с. 91-95.
31. Харьковский календарь. 1894-1915 г. Типография харьковского губернского правления, 1894-1900.
32. Хвисяк Н. И. К 150-летию Харьковского медицинского общества. *Международный медицинский журнал*, 2011. № 4. С. 107-111.
33. Ховтура А. С. Становлення та модернізація соціальної інфраструктури губерньських міст лівобережної України (кін – поч ХХ ст.) – дис. докт. філософії. Харків, 2021. <https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/ebff3a06-d3e6-44e4-8bf3-81e512e7e2ec/content>

34. Ченкова К. П. Правове забезпечення охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (XVIII ст. – 1917 р.) дис. канд. іст. наук. <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/>
35. Южный край 1896 – 1910.

O.O. NIKOLAIENKO

Doctor of History, Associate Professor, Professor of the Department of History of Ukraine

e-mail: nikolajenkoolga@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2294-4198>

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,

29 Alchevskikh str. Kharkiv, Ukraine

N.P. OLESHKO

PhD in History, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies,

e-mail: sufika19@gmail.com ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7128-0746>

Kharkiv National Automobile and Highway University, Kharkiv,

Yaroslva Mudrogo str., 25, Ukraine

FORMATION OF A NETWORK OF WOMEN'S HEALTH CARE FACILITIES IN KHARKIV AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Research aim: to analyse the possibilities of providing professional obstetric and gynecological care to women in the city of Kharkiv in the late 19th – early 20th centuries.

Methodology: The study is based on the application of general scientific and historical methods. Statistical methods allow for the analysis of quantitative indicators of the activities of obstetric and gynecological hospitals in the city of Kharkiv. A comprehensive approach includes an analysis of the activities of individual doctors and societies that influenced the state and quality of women's health care in the city.

Scientific novelty: Analysis of the formation of a network of women's health care institutions, the specifics of their services, the professional composition of employees, and the social status and place of residence of patients allows us to identify the level of medical services provided to the female population of one of the largest cities in Ukraine, which influenced the quality of life in the city and province.

Relevance: Analysis of the network of medical institutions for women's health care allows us to identify the level of provision of obstetric and gynecological services to women, which directly affects the reproductive health and standard of living of women in large cities. The experience of cooperation between doctors, city authorities and grantors in the early 20th century, who laid the foundations for specialised obstetric and gynecological medicine, can be useful for understanding the success of the Soviet project to modernise women.

Conclusions: For example, in the 19th and early 20th centuries, a network of women's health care facilities was established and expanded. The tradition of turning to midwives was gradually replaced by turning to specialists – certified midwives and later – professional institutions where pregnancy and childbirth were monitored. The active public stance of doctors, expressed in their advocacy for the expansion of the network of professional medical care facilities for women, became the basis for the allocation of funds by local authorities and grantors for the construction of hospitals and maternity wards. Thanks to municipal funding from the city budget and local councils, specialised hospitals were established in Kharkiv to provide women with professional medical services. The presence of a university with a medical faculty that trained specialists, as well as the active organisational activities of individual doctors, such as E. S. Drenteln, contributed to obstetric and gynecological services becoming more widespread and accessible.

Keywords: *medicine, history, women's health, medical institutions, Kharkiv.*

Conflict of interest

The authors declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Bagaley, D. I., Miller, D. I. (1912) History of the City of Kharkiv over 250 Years of Its Existence (1655–1900). Vol. II. (Late 19th–20th Centuries). Kharkiv, Typ. Zilberberg. 483 p. (in Russian)
2. Boryak O. O. (2009) The midwife in the cultural and historical tradition of Ukrainians: between the profane and the sacred. Kyiv. 392 p. (in Ukrainian)
3. Voronina M. S. (2005) Female residents of cities in the Kharkiv province: gender discrimination and dynamics of change (1861-1917). Author's abstract. Candidate's dissertation. Kharkiv. (in Ukrainian)
4. Gryshchenko V. I., Kuzmina E. Yu. (2004) Kharkiv Scientific and Pedagogical School of Obstetricians and Gynaecologists. International Medical Journal. No. 3. Pp. 17-20. (in Russian)
5. Reports of the Kharkiv Provincial Zemstvo Council on Charitable Institutions and Maternity Hospitals. (1913) Kharkiv. 82 p. (in Russian)
6. Reports of the Kharkiv Provincial Zemstvo Council on Hospitals and Midwifery Schools. Kharkiv. 1906. 58 p. (in Russian)
7. Drenteln E. S. (1896) Are we treating our children too much? *Education*. 1896 No. 7/8 (July-August). Pp. 140-163. (in Russian)
8. Drenteln E. S. (1901) On the establishment of the private clinic 'Women's Aid' in Kharkiv. Kharkiv. 18 p. (in Russian)
9. Drenteln E. S. (1900) To treat or to educate? A public lecture dedicated to mothers and educators, read in Moscow on 25 November 1899 and in Kharkiv on 31 January 1900. *Vestnik Vospitaniya*. 1900. pp. 161–189. (in Russian)
10. Lazarevich I. P. (1871) Attention to Children and Mothers. With original illustrations. Kharkiv, University Press. 470 p. (in Russian)
11. Levchenko I. (2016) Scientific and practical work of scientists of the Kharkiv Medical Society at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries. *Topical issues of humanities*. Issue 15. P. 73-80 (in Ukrainian)
12. Lytvynova O. N., Trishch N. M., Trenda N. O. (2023) Historical aspects of obstetrics as a basis for the establishment and development of scientific obstetric schools. *Bulletin of Social Hygiene and Health Care Organisation in Ukraine*. No. 3, 98-104. (in Ukrainian)
13. Lisovyi V. M., Parashchuk Yu. S. (2010) Tolochinov M. P. (1840-1908). *Journal of Medicine and Pharmacy*. No. 6. <https://www.mif-ua.com/archive/article/11891> (in Ukrainian)
14. Lutaeva T. V. (2017) Areas of public education activity of scientists of the Kharkiv Medical Society (second half of the 19th – early 20th centuries). *Scientific notes of the Department of Pedagogy*. Issue 41. P. 104-116. (in Ukrainian)
15. Lyubina G. I., Klavdieva M. M. (2019) Elizaveta Drenteln – defender of the natural nature of women. *Issues of the history of natural science and technology*. Vol. 40. No. 4. Pp. 767-781 (in Ukrainian)
16. Medical Index. Published by the Blagoveshchenskaya Pharmacy of S. B. Chudnovsky, Kharkiv, 1901 (in Russian)
17. Nikolaenko O. (2021) The establishment of the system of maternal and child health care in the Kharkiv region at the beginning of the 20th century. *Pages of History: Collection of Scientific Works*. Kyiv. Issue 51. pp. 92-102 <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220173> (in Ukrainian)
18. Novoselsky S.L. (1916) Mortality and life expectancy in Russia. Petrograd: Ministry of Internal Affairs Printing House. 153 p. (in Russian)
19. Onishchenko O.M. (2001) Medical Assistant School: History of Formation and Development (1845-2000). Kharkiv. 281 p. (in Ukrainian)
20. Report on the Kharkiv zemstvo obstetric training institution with a gynaecological department for 1910. 65 p. (in Russian)
21. Report of the Kharkiv Society for Mutual Aid of Working Women. For 1907. (1908) Kharkiv, Printing and Lithography House of N. V. Petrov. 107 p. (in Russian)
22. Report of the Kharkiv City Outpatient Children's and Gynaecological Clinic for 1910. Kharkiv, 28 p. (in Russian)

23. First General Census of the Population of the Russian Empire. Vol. 46. Kharkiv Province. St. Petersburg, 1904. 300 p.(in Russian)
24. Pertseva Zh. M. (2019) The founder of the Kharkiv scientific obstetric school Ivan Pavlovich Lazarevich (on the 190th anniversary of his birth) *II Congress of Medical Historians with international participation. Congress materials.* Kharkiv. Pp. 114–117. <https://medicine.karazin.ua/resources/ed3899d18807bca7f284372b97d95a0d.pdf> (in Ukrainian)
25. Petrova Z. P. Women's Medical Institute of the Kharkiv Medical Society (1910–1920) *International Medical Journal*, 2006 No. 4. pp. 107-111. (in Russian)
26. Robak I. Yu. (2007) Organisation of healthcare in Kharkiv during the imperial era (early 18th century – 1916). Kharkiv, Kharkiv State Medical University. 346 p. (in Ukrainian)
27. Sadivnychy V. 'Revival begins with openness...' (Medical press of Dnipro Ukraine in the mid-19th – early 20th centuries). Monograph. Dnipropetrovsk. 360 p.(in Ukrainian)
28. Stupak F. Ya. (2015) Features of the development of healthcare in Ukraine in the first half of the 20th century. *Grani.* No. 1 (115). Pp. 148-152. (in Ukrainian)
29. Charter of the Kharkiv City Outpatient Pediatric and Gynecological Clinic. Kharkiv, 1896. 11 p. (in Russian)
30. Fradkina N. V. (2012) Educational activities of the Kharkiv *Medical Society. Humanitarian Journal.* No. 2, pp. 91–95. (in Ukrainian)
31. Kharkiv Calendar. 1894-1915. Printing House of the Kharkiv Provincial Government, 1894-1900. (in Russian)
32. Khvysyuk N. I. (2011) On the 150th Anniversary of the Kharkiv Medical Society. *International Medical Journal.* No. 4. Pp. 107-111. (in Russian)
33. Khovtura A. S. (2011) Formation and modernisation of the social infrastructure of provincial cities in left-bank Ukraine (late 19th – early 20th centuries) – Doctoral thesis. Kharkiv. <https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/ebff3a06-d3e6-44e4-8bf3-81e512e7e2ec/content> (in Ukrainian)
34. Chenkova K. P. Legal Protection of Motherhood and Childhood in Dnieper Ukraine (until 1917) – Doctoral dissertation. Candidate of Historical Sciences. <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/> (in Ukrainian)
35. Southern Region 1896–1910. (in Russian)

Текст надійшов до редакції 25.02.2026 / The text was received by the editors 25.02.2026

Текст затверджено до друку 04.04.2026 / The text is recommended for printing 04.04. 2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-04>

УДК: 929Антоній:271.2-722.51(477.54)"1914/1915"

Д.М. ЧОРНИЙ, докт. істор. наук, проф.,
професор кафедри українознавства

e-mail: d.chornyi@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9149-9203>

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна*

АРХІЄПІСКОП ХАРКІВСЬКИЙ І ОХТИРСЬКИЙ АНТОНІЙ (ХРАПОВИЦЬКИЙ): ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЧОЛІ ЄПАРХІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1914 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1915 р.).

Мета. У статті досліджується мотивація, методи та прийоми дій архієпископа, особливості реалізації політики русифікації, завоювання прихильності місцевої громадськості, пропагандистська майстерність, можливість трактування його діяльності в Україні крізь призму подвійної лояльності.

Методологія дослідження. В основі методології роботи – підходи історичної біографістики, зокрема історико-критичний, генеологічний, типологізацій, реконструкція фактів і подій з життя діяча, відтворення соціального та інтелектуального портрету історичної особистості, а саме ментальних кордонів, цінностей, мотивів вчинків.

Наукова новизна. Архієпископ Антоній спромігся переконати місцеве суспільство, що буде максимально зосереджений винятково на справах єпархії. Користувався будь-якою нагодою бути присутнім у публічному просторі, водночас уміло приховуючи свої справжні наміри. Вдаючись до маніпуляцій: прохаючи не залучати його до справ у Санкт-Петербурзі, він тим не менше за першої нагоди виїхав до столиці брати участь у засіданнях Святішого Синоду; заперечуючи поточні контакти із митрополитом Андреем Шептицьким, уважно відстежував стан українського суспільства в окупованих українських землях Австро-Угорщини; працював для реалізації експансіоністських цілей російського уряду в царині забезпечення кадрами священників, які володіють українською мовою, для Східної Галичини, русифікації українських дітей-сиріт.

Висновки. Аналіз діяльності архієпископа Антонія в Харківській губернії дозволяє говорити про майстерне використання ним прийомів з арсеналу політичної технології, маніпулятивних практик, уміло поданих в обгортці захисту інтересів православної церкви та місцевого населення. Водночас він наполегливо і вправно реалізовував ухвалені Святішим Синодом заходи щодо підвищення статусу священників, монахів, емоційного впливу на віруючих. Протягом всього життя він був і залишався людиною правоконсервативних поглядів, прихильником «руського миру». Немає жодних підстав характеризувати погляди та діяльність Антонія як прояв подвійної лояльності або явища своєрідного «роздвоєння особистості».

Ключові слова: *архієпископ Антоній, Харківська і Охтирська єпархія, подвійна лояльність, русифікація, діти-сироти, Галичина, Перша світова війна.*

Як цитувати: Чорний Д. М. Архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Храповицький): до питання про діяльність на чолі єпархії (друга половина 1914 – перша половина 1915 р.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2026. Вип. 42. С. 46-59, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-04>

In cites: Chornyi D.M. (2026). Archbishop Anthony (Khrapovitsky) of Kharkiv and Okhtyrka: on the question of his activities at the head of the diocese (second half of 1914 - first half of 1915). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (46-59), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-04> (in Ukrainian)

Особистість архієпископа Харківського і Охтирського Антонія (Храповицького) викликає підвищену увагу через велике значення цієї людини в історії Російської імперії, України, православної церкви. Значно менше уваги приділяється аналізу цієї особистості, як і інших діячів православної церкви, в контексті з'ясування особливостей формування менталітету еліти того часу, зокрема регіональної. Дослідження діяльності Антонія в перші місяці перебування на посаді в Харкові, в період розгортання Першої світової війни допоможе глибше зрозуміти мотиви його дій, прийоми та методи роботи із населенням. Особливої актуальності такі студії мають для осмислення того, чому частина Харківського політичного, земського та бізнесового істеблішменту підтримала діяльність Гетьмана П. Скоропадського і належала до впливових діячів Української Держави. Аналіз діяльності Антонія також дозволяє провести деякі паралелі із подіями сучасної російсько-української війни та формуванням політичних практик «руського міра».

Завдання статті – розглянути мотивацію, використані методи та прийоми дій архієпископа Харківського і Охтирського Антонія (Храповицького) в другій половині 1914 – першій половині 1915 р. В цьому контексті здійснимо спробу виокремити ті аспекти діяльності, яких не торкалися дослідники, зокрема в сфері політики русифікації, пропагандистської майстерності; визначити, якою мірою завоювання ним прихильності місцевої громадськості спиралось на авторитет, накопичений протягом попередніх років чи обумовлювалося повсякденною копіткою роботою на чолі єпархії; можливість трактування його діяльності в Україні крізь призму подвійної лояльності, суперечливості або «роздвоєння особистості», про які пишуть деякі дослідники. Головними джерелами нашого дослідження є харківські газети, звіти обер-прокурора Святішого Синоду, спогади сучасників. В основу методології роботи покладені підходи історичної біографістики, методи історико-критичний, генеалогічний, типологізацій, реконструкції фактів і подій з життя діяча, відтворення соціального та інтелектуального портрету історичної особистості, а саме ментальних кордонів, цінностей, мотивів вчинків. Вважаємо за потрібне зазначити, що в тексті статті ми подаємо написання поняття «русский» мовою оригіналу та в лапках (окрім цитат з документів), щоби виділити специфіку використання його в ту добу.

Життя Антонія, освітня та душпастирська діяльність, інтелектуальний доробок, роль в реформуванні православної церкви в 1917-1918 рр., керівництво закордонною російською православною церквою висвітлені докладно. З метою уникнути повторень, відсилаємо читачів до історіографічного аналізу та бібліографії проблеми [25, с. 8-30, 166-195; 26, с. 144-146]. Постать Антонія широко представлена у статтях в енциклопедичних виданнях [2, 5, 17, 20, 21, 26], зокрема в англomовному світі його репрезентують перш за все як митрополита Київського і Галицького [34]. В дослідженнях А.Ю. Бахтуріної, М. Вавжонека, О.В. Кравченко, М.П. Матвеєнка, В.І. Ульяновського, М.Л. Хижого [4, 6, 16, 19, 28, 30] приділено значну увагу його діяльності в Україні зокрема на посаді архієпископа Волинського та Житомирського, в добу Української Центральної Ради, Гетьманату, контакти із «закордонною Руссю», як в Російській

імперії називали українське населення і українські території, що входили до складу Австро-Угорщини.

Виняткова роль архієпископа Антонія (Храповицького) в історії православної церкви частиною авторів визначалась головним чином саме через його видатні здібності як церковного діяча, відданість служінню Богу, турботливе ставлення до віруючих та підпорядкованих йому служителів церкви, авторитетом, здобутим всією попередньою діяльністю. Такий підхід особливо притаманний публікаціям місцевих дослідників. Останні, присвячені церковним діячам, почали активно з'являтися в Харкові на рубежі XX-XXI ст. Вони створені в контексті відновлення історичної пам'яті про забуті постаті минулого та просякнуті намаганням показати видатний, не пересічний характер діяльності осіб, пов'язаних із регіоном. Показовим є оціночне судження в одному з харківських довідників того часу: «Служби, які проводив Антоній, вирізнялися винятковою урочистістю і величавістю, його називали «класиком богослужіння». Володів досконалим почуттям ритму, філігранно відшліфованою майстерністю здійснення служб. У такі моменти, за словами очевидців, нагадував ветхозавітного пророка» [17, с. 72].

Головними здобутками діяльності Антонія в Харкові вважаються влаштування двох нових хресних ходів, збори коштів на користь армії для допомоги пораненим на фронті, влаштування біженців із західних регіонів імперії, опікування вшануванням пам'яті загиблих, душпастирська підтримка нужденних, активний розвиток у єпархії місіонерської діяльності [20, с. 14; 25, с. 45-104; 26, с.141-142]. В очах місцевого суспільства вони автоматично підносили роль Антонія, визначали непересічний характер його місця в історії регіону. Наведений перелік напрямків його харківської діяльності не піддається сумніву, але маємо зауважити: вони не є чимось унікальним, адже організація хресних ходів, збори коштів, місіонерська діяльність були складовою частиною діяльності всіх харківських архієпископів другої половини XIX – початку XX ст., зокрема в роки російсько-японської війни [8, с. 36-38; 16, с. 94-96; 19, с. 45-53]. Найґрунтовніше дослідження діяльності архієпископа здійснено С.С. Телухою, яка зазначила, що «Антоній традиційно намагався використати православну релігію в якості ефективної зброї (чи відволікаючого маневру) проти вільнодумства всередині Російської Православної Церкви. Саме цим можна пояснити таке активне створення і культивування ним зовнішнього релігійного антуражу – суворой урочистості, яскравості, святковості, масовості церковних заходів; наполегливе демонстрування постійної присутності Церкви в житті всієї держави і кожного громадянина окремо, її причетності до будь-якої загальнодержавної або єпархіальної події, намагання буквально осяяти кожную мить життя парафіян релігійним духом» [25, с. 45]. Водночас не можемо не зазначити, що харківська дослідниця не уникла тенденції висвітлювати всю діяльність Антонія як самотійну, унікальну, хоча і не без співпраці із Міністерством внутрішніх справ імперії [25, с. 70-71]. Тому, вважаємо, існуючі публікації краєзнавчого характеру дещо спрощують мотивацію дій цієї людини і потребують на уточнення.

Тож чому Антоній був винятково популярний в Харкові? Призначений на посаду архієпископа 14 травня 1914 р., Антоній обіймав кафедру до звільнення, яке відбулося 01.05. 1917 р. з подачі Тимчасового уряду. Поява Антонія у Харкові стала подією для регіону. Молодий – у віці 51 рік, сповнений енергії, в ареолі слави науковця-богослова, прихильника реформування Російської православної церкви шляхом повернення патріаршества, активний учасник екуменічної полеміки. В цьому плані він значно вирізнявся від архієпископів, що обіймали Харківську кафедру протягом попередніх 32 років. Так, Амвросій (О.Й. Ключарьов) обійняв кафедру 1882 р. у віці 62 роки, Флавіан (М.М. Городецький) – 1901 р. у віці 61 рік; Арсеній (О.Д. Брянцев) – 1903 р. у віці 64 роки. [8, с. 36-38; 19, с. 40-44]. Не всі вони мали спроможність енергійно віддаватися роботі на чолі єпархії. Зокрема, Арсеній визнавав, що роки керування Харківською єпархією припали на «роки виснаження моїх сил» [10, с. 105; 19, с. 44].

Новопризначений архієпископ Антоній з перших днів перебування на посаді позиціонував себе як керівник, що бажає максимально сконцентруватися на роботі в єпархії, розглядає вирішення місцевих проблем в якості пріоритетних. Відповідаючи на запитання місцевого журналіста щодо чуток про участь Антонія в засіданнях Святішого Синоду, архієпископ повідомив: «бажаючи ближче познайомитися з харківською єпархією, він у червні і вересні прохав не викликати його для участі в роботах Синоду близько року» [33, 1914, 5 окт.], дистанціюючись, таким чином, від участі у заходах загальноімперського рівня в Петрограді. Для харківського суспільства другої половини 1914 р. це був дуже знаковий позитивний месидж, адже на той час місто переживало ситуацію невизначеності щодо того, хто обійме посаду міського голови. Епопея обговорення потенційними претендентами, відомими харківськими діячами – головою з'їзду мирових суддів І.М. Бич-Лубенським та членом Сенату Д.І. Багалієм – пріоритетів діяльності: на користь посади міського голови чи залишитися на попередній посаді, тривала майже чотири місяці [32, 1914, 19 сент.; 33, 1914, 15 сент., 28 сент., 13 окт., 11 дек.]. Тож заява Антонія стала знаковою, працюючи на здобуття авторитету з боку місцевого суспільства.

Серед інших важливих рішень Антонія стали піднесення до статусу міського собору Благовіщенської церкви 03.07.1914 р. [19, с. 45] та відновлення Покровського монастиря із наданням йому статусу першокласного із 12.08.1914 р. [10, с. 119; 22, 886-898]. Вагу цих кроків необхідно оцінювати зважаючи на розташування церкви і монастиря в міському просторі Харкова, масштаб та сакральне значення споруд. Найбільший за місткістю Благовіщенський собор гарантував значне збільшення аудиторії в разі особливо важливих богослужінь, а Покровський монастир, розташований в центрі міста, ставав зручним для проведення навколо нього масових сакральних акцій під відкритим небом. Останні неодноразово відбувалися під час Першої світової війни, зокрема після захоплення російською армією Львова та Перемишля. Молебні, які проводив архієпископ, переростали у демонстрації, які прямували від центру Харкова до розташування консульств союзних держав [33, 1914, 25 серп.]. Таким чином зусиллями Антонія православна церква ставала потужним чинником об'єднання міського суспільства, а Покровський собор – найстаріша мурована споруда міста, символізувала зв'язок як із початками формування Харкова, так і з сучасними російськими православними цінностями: Антонієм був «профінансований новий розпис приміщень собору зображеннями найбільш шанованих в Російській імперії початку ХХ ст. святих» [25, с. 51].

Антоній започаткував два нові хресні ходи в губернії з чудотворною іконою Божої Матері: з Височанського Казанського чоловічого монастиря в с. Водяне Зміївського повіту і у слободу Балаклею через слободу Лиман і с. Андріївку [20, с. 14]. До цього часу в губернії їх відбувалося 10, встановлених у 1834-1886 рр. [29, с.23]. Таким чином хресний хід, тобто масове дійство, яке розглядалося православною церквою як «храм у русі», покликане сприяти формуванню почуття єднання людей у молитві єдиній, теплій, живій, сповненій величного образу порядку та благоліпності, єдності віруючих [1, с. 66] – було спрямоване на посилення емоційного впливу церкви на населення.

Іншою справою, якою активно займався Антоній, стало вдосконалення майстерності церковних хорів [25, с. 49-50]. Громадськість того часу, сучасні дослідники розглядають її в рамках системи заходів, ініційованих особисто Антонієм. Але маємо зазначити, що такі кроки відповідали ухвалам загальноросійського з'їзду хорових діячів (червень 1914 р.) і харківський архієпископ був послідовним і наполегливим виконавцем рішень, підтримуваних Святішим Синодом [10, с. 143].

Вагомим чинником впливу на місцеве суспільство стала постійна присутність Антонія в інтелектуальному просторі Харкова. Регулярно виступаючи із публічними лекціями, Антоній конкурував із численними ораторами, які належали переважно до ліберального табору. Громадськість міста ретельно готували до виступу архієпископа. Рекламні оголошення розміщувалися в газетах за два тижні до події. У них повідомлялося про тематику,

місце проведення лекції (в залі губернської земської управи або міської думи), акцентувалася увага на тому, що грошовий збір від лекції буде використаний на благодійну діяльність, наприклад, переданий на користь поранених воїнів, населення Галичини. Теми виступів обиралися Антонієм максимально актуальними. Так, 22.10.1914 р. він виступав на тему «Вітчизняна війна і п'ять заповідей Льва Толстого», 07.12.1914 р. – «Проти тих, які говорять, що Ісус Христос був революціонером» [33, 1914. 24 окт., 25 ноябр.]. Крім того архієпископ регулярно здійснював чималі особисті грошові пожертви та організовував збори для населення Галичини, поранених воїнів російської армії.

Антоній використовував будь-який привід нагадати про себе. 15.05.1915 р. «Южный Край» розмістив цілком компліментарну публікацію «30-річний ювілей архієпископа Антонія», у якій було названо головні віхи біографії архієпископа і підкреслено його здобутки в Харкові: «В церковне життя харківської єпархії владика вніс помітне пожвавлення. Архієпископ відкрив декілька храмів, шкіл, здійснює заходи щодо поліпшення матеріального стану духовенства та ін. В спілкуванні з прохачами владика завжди простий, доступний, лагідний, ласкавий і доброзичливий; його приймальня майже завжди відкрита для прохачів» [33, 1915, 15 мая]. І хоча в замітці жодного заклику про необхідність відзначати ювілей не було, Антоній використав її як інформаційний привід для самопіару. В емоційному листі до газети він писав: «Із жахом прочитав я зараз замітку в вашій газеті: «Ювілей архієпископа Антонія». Жодних ювілеїв відзначати я не буду ні в цьому році, ані через 20 років, якщо, сподіваюся, доживу до 50-річчя своєї служби. 5 років тому я найсуворішим розпорядженням зупинив будь-які ювілейні приготування і нагадав читачам резолюцію одного старого архієрея, який на доповіді консисторії з питанням: в який день владика буде святкувати свій ювілей, написав: «Коли збожеволію». Зі свого боку попереджаю знов, що ніяких ані привітань, ані підношень, ані візитів, в разі хтось спробував робити такі, приймати не буду» [33, 1915, 16 мая].

Протягом багатьох років діяльність Антонія була тісно пов'язана із Україною. В цьому контексті варто поставити питання, якою мірою перебування в Україні, тісний контакт із українським населенням вплинули на Антонія. В публікаціях, присвячених архієпископу, стверджується, що Антоній був «надзвичайно суперечливою ... особистістю» [26, с. 144]. Частина авторів акцентують увагу на цілковито ворожому ставленні Антонія до України та українців, що просякала всю його діяльність [2, 18]. Польський дослідник М. Вавжонек висловив думку, що в деяких випадках маємо справу із явищем «своєрідного «роздвоєння особистості»... Воно у Росії помітне в ширшому масштабі. Можливо навіть, що воно певним чином було характерним для менталітету російських інтелектуальних еліт зламу XIX й XX століть» [6, с. 161]. Тож чи можемо ми говорити про суперечливі риси особистості Антонія як прояв шукань ним власного шляху, зокрема власної ідентичності, про які на власному прикладі ділився своїми переживаннями виходець з польської шляхти В. Б. Антонович в статті «Моя сповідь» [3].

Глибоке занурення Антонія в життя українських губерній імперії бере початок у 1903 р., коли він опинився на посаді єпископа, згодом архієпископа Волинського та Житомирського. Тож природно поставити питання, чи сформувалася у нього емпатія до українців? Чи не було намагання стати у 1918 р. Київським митрополитом проявом того, що називають подвійною лояльністю, явища поширеного серед еліти українських губерній? На існування такої можливості вказують деякі факти діяльності Антонія та оточуючих його осіб. Наприклад, єпископ Кременецький, вікарій Волинської єпархії, згодом єпископ Єнісейський і Красноярський Никон (М.М. Безсонов), уродженець Могильовської губернії, став на шлях служіння Україні в 1917-1918 рр. Як свідчать спогади міністра віросповідань часів Української Держави В. Зенковського, Антоній навіть був обвинувачений в українстві і мали місце інтриги щоби не допустити його обрання митрополитом Київським [13, с. 238]. Інший сучасник – Товариш міністра внутрішніх справ, згодом міністр юстиції Української Держави В.Є.

Рейнбот згадував, що Антоній сприймався як залаштунковий радник Гетьмана: «У Києві створилася правдива чи неправдива легенда, що політичним спрямуванням гетьмана в останній місяць керує п'ятірка» до складу якої входили князь О.М. Долгоруков, митрополит Антоній, голова «Союзу хліборобів» Безак, голова «Протофісу» князь О.Д. Голіцин та Державний Секретар М. Гижицький [24, с. 126].

Існування суперечностей в поглядах та діяльності Антонія М. Вавжонек обґрунтував на прикладі ставлення Антонія до екуменічних проблем, відновлення патріаршества, України та української церкви. В контексті теми нашої статті звернемо більш докладну увагу на питання листування Антонія з Шептицьким, яка дуже цікавила харківську громадськість восени 1914 р. Антоній охоче розповідав про свої контакти із митрополитом Шептицьким у минулому, заперечуючи такі контакти у 1914 р.: «Граф Шептицький давно перебував зі мною у листуванні. Ми листувалися щодо предметів релігійних і богословських. Граф висловив бажання ... зустрітися зі мною, але боявся, що будуть перешкоди з боку російського уряду. Я звертався з цього приводу із клопотанням до Побєдоносцева, і перешкоди були подолані, але Шептицький не скористався ... дозволом». Далі Антоній додав: «В 1907 році я відвідав Галичину, був у Львові, Чернівцях і Сучаві, бажав зустрітися з Шептицьким, але він тоді виявився відсутнім, а православний буковинський митрополит Владімір, що проживав у Чернівцях, перебував на лікуванні в Карлсбаде» [33, 1914, 5 окт.].

Як зазначав М. Вавжонек, читаючи листа-відповідь Антонія до Шептицького «можна віднести враження, що дійсно вдається провалити стіну, яка відділяла православних і католиків», що він «писав про подив і пошану з приводу способу, в який львівський греко-католицький митрополит виповнює свої обов'язки та веде пастирську роботу, «з подивом згадував «сердечний характер» у його ставленні до «руського народу», «що вже здавна «гаряче прагнув побачити Львів та уніятську літургію», називав філософа В. Соловйова «своїм «приятелем і знайомим» [6, с. 161]. Але в одному з пастирських послань, зазначає М. Вавжонек, Антоній наголошував на тому, що з боку латинників та уніатів православним «хотять ... впустити цю духовну заразу» [6, с. 162]. Польський дослідник робить висновок: несподіваним «мусить бути факт, що людина, яка знала й цінувала думку Соловйова, одночасно могла написати вище наведені слова. Адже А. Храповицький не мусів годитися в усіх догматичних справах з Шептицьким чи Соловйовим. Родиться питання, чому ця ж людина одного разу вміла свої відмінні погляди представити мирно, спокійно, в іренічному дусі, немов насправді він знав, розумів та акцептував потребу діалогу, на присутність якого наполягав Соловйов, а в іншому випадку, на ті самі теми він висловлювався, вживаючи жанру, що взагалі заперечував ідею будь-якого діалогу» [6, с. 162]. В одній з статей сучасного російського дослідника має місце опосередкована спроба пояснити листування Антонія із Шептицьким так би мовити «голосом крові», існуванням польських коренів в походженні Антонія [30, с. 52]. Інший сучасний російський автор пояснює суперечливості в діяльності Антонія виключно через особистісні риси, «натуру» архіпастиря, психологію особистості, якій притаманні коливання, інтерес до морально-психологічних питань [11, с. 295, 327].

На наш погляд, суперечливі риси були складовою частиною іміджу, який Антоній свідомо створював і підтримував, намагаючись реалізувати особистісні амбіції. Мімікрія, яка проявилася у листуванні із Шептицьким, використана з метою з'ясування позиції потенційних супротивників православ'я, щоби визначити їх слабкі місця і згодом завдати нищівного удару. При цьому він залишався послідовним прихильником саме правомонархічних поглядів. Попри висловлені припущення, що призначення в Харків було ознакою несприятливого ставлення до нього в Санкт-Петербурзі [25, с. 41-43], вважаємо: воно відбулося в контексті традиційної кадрової політики Синоду. У 1914 р., як і раніше, залишались незмінними критерії підбору очільників кафедри для губернії, де абсолютно переважало українське населення. Всі без винятку попередники Антонія були вихідцями з Великоросійських губерній – Володимирської, Орловської, Смоленської. Антоній походив з Новгородської губернії. Як

заставляв міністр віросповідань Української Держави 1918 р. В.В. Зеньковський: «...правлячі архієреї на Україні були з Великої Росії. Це була давня політика руської влади і в церковній, і в культурній, і в адміністративній справі – надсилати на Україну людей, вільних від будь-якої загрози захворіти «українофільством» [13, с. 283]. Прикметно, що таку ж саме кадрову політику, практику впроваджувало московське керівництво в радянські часи, наприклад, у Запоріжжі [27, с. 166-168, 230, 386-387]. Таким чином максимальна підтримка та сприяння як з боку офіційного Санкт-Петербурга, так і місцевої губернської адміністрації Антонію були гарантовані. Немає підстав говорити про якусь опозиційність Антонія офіційній позиції російської держави та церкви.

Антоній стояв біля витоків «Союза Русского народа», входив до керівництва цієї чорносотенної організації [15, с. 32], яка характеризується сучасними російськими дослідниками як «русофільська елітарна культурно-просвітницька організація правомонархічного напрямку, ... мозковий центр консервативних сил, що мав вирішальний вплив на розробку їх програмних установок та відіграв визначальну роль у формуванні і створенні правомонархічних партій і організацій» [15, с. 3]. У 1909 р. Рада «Русского собрания» ухвалила: «зважаючи на надані архієпископом Антонієм Волинським і Житомирським послуги справі монархістів вирішено запропонувати найближчим Загальним Зборам обрати Владику почесним членом Русского собрания» [15, с. 305, 320]. Щодо зовнішньополітичної лінії Росії, зазначає С.С. Телуха, «...митрополит Антоній займав позицію християнського фундаменталіста та російського шовініста, до речі, типову для певної частини тогочасного православного духовенства» [25, с. 126].

Вся попередня діяльність Антонія свідчить, що роздвоєності в його голові не було. Обіймаючи посаду архієпископа Волинського і Житомирського, Антоній «надзвичайно майстерно виконав християнський долг уловлення душ», як влучно характеризував його діяльність один з лідерів правомонархічного руху В.В. Шульгін [31, с. 40-41]. Останній свідчив, що саме Антоній забезпечив голосування селян за правих депутатів під час виборів до Державної думи від Волинської губернії. Опрацьовані архієпископом прийоми і методи роботи з рядовими селянами-виборцями, зокрема максимальна турбота про їх побут, мала не викликати у них підозр щодо можливості маніпуляції їхньою думкою, їхніми голосами. При чому Антоній уміло використав здібності деяких осіб зі свого оточення, як приміром ієромонаха Іліодора (С.М. Труфанова), діяча із сумнівною репутацією [31, с. 40-41]. Останнього сучасники характеризували як божевільного, падлюку, негідника, демагога, монархіста про людське око [7, с. 498; 12; 31, с. 101, 105]. Що характерно, оцінки самого Антонія як з боку прихильників, так і опонентів, доволі часто мали спільну негативну тональність. В ньому бачили циніка, лихослова, властину, кар'єриста, того, хто оточує себе найтемнішими типами [7, с. 498; 12; 14; 31, с. 101, 105]. Проте Антоній спромігся дистанціюватися від цього авантюриста.

Послідовний прибічник відновлення патріаршества [26, с. 140], Антоній очевидно розглядав цю посаду не як елемент демократизації життя церкви, а крізь призму побудови всередині неї жорсткої вертикалі влади. Під час ревізії Київської духовної академії в березні – квітні 1908 р. проявив упередженість, суперечливі оцінки. З огляду на всі наступні його дії найбільш важливим на наш погляд є те, що «у своїх узагальненнях висловив переконання у неготовності вищої духовної школи до запровадження академ. автономії та принципової шкідливості останньої для Церкви та суспільства» [26, с. 141].

В інтерв'ю місцевій газеті «Южный Край» на початку жовтня 1914 р. архієпископ скористався можливістю ще раз підкреслити своє максимальне зосередження на роботі в єпархії, спростовуючи чутки, що він взяв на себе роль опікуна над місцевим населенням Галичини, нещодавно захопленої російськими військами: «... офіційно ... не взяв на себе жодних зобов'язань. Галичани звертаються до нього з різноманітними проханнями, і владика завжди уважно ставиться до них і охоче допомагає...» [33, 1914, 5 жовт.]. Очевидно, Антоній

намагався приховати свою причетність до вирішення проблем окупованої Галичини. Сучасна російська дослідниця А.Ю. Бахтуріна стверджує, що він вступив у листування із Андреем Шептицьким щодо визначення параметрів паралельного існування в захопленому краї греко-католицької і православної церкви, опікувався місіонерською роботою в краї на початку війни [4, с. 178, 188].

Зважаючи на вищесказане, не випадково в грудні 1914 р. Антоній виступив ініціатором кампанії з усиновлення дітей-сиріт, яких вивезли до Харкова з Галичини, окупованої російськими військами. Місцеві газети друкували на першій шпальті «Архіпастирське звернення до православних жителів м. Харкова та Харківської єпархії»: «Вчора рано вранці привезли до Харкова понад 80 дітей-сиріт, чиї батьки, русские галичани, були страчені або жорстоко замучені австрійцями та мадярами за наклепницьким звинуваченням у шпигунстві. Я взявся розподілити цих дітей по чоловічих та жіночих монастирях харківської єпархії, на що дали згоду настоятелі та настоятельки. Тим часом, вже п'ятий день я отримую по три-чотири листи з проханням надіслати на усиновлення та виховання хлопчика або дівчинку в русскую родину м. Харкова, Катеринослава, Орла та інших місць. Звісно, ті діти, яких візьмуть на усиновлення такі добрі люди, будуть почувати себе незрівнянно краще, ніж вихованці монахів або монахинь, хоча і доброзичливих, але не звиклих доглядати за малюками і живуть в суворих умовах монастирського життя... [Водночас] батьки, які безуспішно молили Бога про дарування їм дітей... [мають можливість здійснити] подвиг усиновлення... [Окрім дітей] привезли кількох дорослих, про яких галицький діяч граф В.А. Бобринський пише: «Це єдині уцілілі з цілого села в Карпатських горах (село Кривка, Турчанського повіту). Мадяри, відступаючи, спалили село дотла, повісили 40 осіб, інших угнали з собою. У Насті Яценко чоловіка прив'язали до коня і таким чином задушили... а жінці 24 роки з 7 річною дитиною, є ще дві молоді дівчини і хлопець 18 років... шукає роботу. Звертатися до єпархіального жіночого училища, де розташовані поки що всі прибулі галичани...» [33, 1914, 17 груд.]. Це звернення є одним зі зразкових прикладів побудови документа пропагандистського характеру цілковито в руслі наративів імперської влади. Остання всі свої зусилля спрямовувала на таврування ворогів і виправдання дій із захоплення Галичини. В зверненні Антонія, майстерно побудованому за кращими лекалами риторики, по-перше, змальовані яскраві картини наруги над православними в конкретній місцевості Галичини із зазначенням прізвищ, віку та статі постраждалих, що звісно не могло не викликати відчуття довіри до інформації. По-друге, пропагувалася самовіддана діяльність та турбота про знедолених людей саме з боку монахів єпархії. По-третє, розгортається аргументація щодо важливості здійснення «подвигу усиновлення» сиріт з боку громадян імперії і важливості їх виховання в «русских» родині.

Завдяки активності Антонія, наприкінці грудня 1914 р. близько 30 сиріт було взято в сім'ї на виховання. Харківські газети повідомляли, що до начальниці училища Е.Н. Гейциг майже щоденно зверталися з Москви, Херсону, Курська, Орла, Катеринослава та інших місцевостей з пропозицією взяти на виховання малолітніх дітей. Зверталися безпосередньо і до Антонія, як наприклад, полковник з м. Остра, Чернігівської губернії Дегтярьов, який втратив на війні єдиного сина-офіцера і тому вирішив на розраду собі взяти дитину-сироту [33, 1915, 31 груд.].

Схожі дії, що супроводжуються масштабною пропагандистською кампанією, мають місце з боку Росії під час сучасної російсько-української війни. Український Центр прав людини в аналітичній записці, оприлюдненій в квітні 2023 р., зазначав: «Передавати РФ українських дітей під опіку та піклування, а також визнавати українських дітей громадянами РФ для спрощення їх усиновлення — це порушення зобов'язання держав поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, а також право змінювати громадянський статус дітей. Таке передавання дітей має ознаки злочину геноциду в частині насильницького передавання дітей з однієї людської групи в іншу, зокрема, враховуючи обставини: занурення дітей в російську систему освіти відразу після

переміщення; поміщення дітей під опіку чи піклування в російські сім'ї замість належного пошуку родичів в їхній національній групі та передавання таких дітей відповідальним органам України; процедуру усиновлення дітей, яка передбачає закриття інформації про дитину; а також можливість для нових «батьків» змінити її персональні дані, що унеможлиблює її подальшу ідентифікацію» [23]. Як бачимо, русифікаторська політика московської влади має давнє коріння.

Важливим елементом русифікації українського населення Галичини імперська влада вважала приєднання жителів до православ'я. На початку 1915 р. Святіший Синод повідомив архієпископу Антонію, що у Східній Галичині вже відкрито близько 75 православних приходів, а найближчим часом очікується значне збільшення їх кількості [33, 1915, 19 лют.]. Щоправда сучасні російські дослідники встановили, що станом на січень 1915 р. таких приходів було 52 [4, с. 194]. Синод доручив Антонію запропонувати священникам Харківської єпархії, які мають семінарську освіту, добре пастирське налаштування і володіють живою малоросійською мовою, відправитися в Галичину для виконання пастирських обов'язків. Утримання священникам нововідкритих приходів визначено в обсязі 1200 руб на рік [33, 1915, 19 лют.], що вписувалося у параметри оплати для священників Ризької та Холмсько-Варшавської єпархій, встановлені 1893 р. на рівні 800-1500 руб. [9, с. 169].

Попри публічні обіцянки зосередитись на роботі в єпархії, архієпископ Антоній у квітні 1915 р. виїхав до Петрограду з метою взяти участь у роботі Синоду з облаштування православних в Галичині та увійти до складу літньої сесії Синоду як постійний член Синоду. Найважливішим завданням Антонія у Петрограді була організація справи відправлення православних священників до Галичини. За ініціативою Антонія Синод дозволив «руським» священникам їхати в Галичину, з залишенням за ними їх «руських» приходів, які будуть тимчасово управлятися заступниками. Всім священникам, хто поїхав в Галичину, по завершенні війни буде надано право або повернутися в Росію, або залишитися в Галичині. Архієпископ Антоній висловив сподівання, що більшість семінаристів, які завершують навчання цього року в південних і південно-західних семінаріях, відгукнуться на його заклик і поїдуть до Галичини [33, 1915, 19 квіт.]. В цьому плані – підборі фахових кадрів для роботи на окупованих територіях – його позиція та здійснені заходи в Харківській губернії відрізнялися від дій представників державної влади, які, добираючи кадри чиновників для роботи в окупованих областях Австро-Угорщини, не приділяли уваги їх якості, національному чиннику зокрема [33, 1914, 16 лист.; 1915, 3 січн., 19 лют.]. Наголосимо, що Антоній в даному плані дбав не про інтереси українського населення. Залишаючись одним з ідеологів «руського мира», приєднання «під'яремної Русі», він, на відміну від деяких інших ієрархів, наприклад, Євлогія, вважав, що неможна прискорювати кроки з русифікації, а впроваджувати її поступово, так би мовити природним шляхом.

Архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Храповицький) був непересічною постаттю в російській православній церкві та відіграв значну роль в історії України та Російської імперії. З перших днів перебування на посаді у Харкові він спромігся переконати місцеве суспільство, що буде максимально зосереджений на справах єпархії, віддаючи всього себе віруючим. Він не уникав можливості проявляти власні емоції як під час здійснення служби Божої, так і щодо громадських справ, користувався будь-якою нагодою бути присутнім у публічному просторі. Водночас Антоній уміло приховував свої справжні наміри, досконально володіючи майстерністю прилаштовуватися до ситуації. Такий спосіб дій він застосовував протягом всієї своєї діяльності з часів перебування на Волинській кафедрі, що повною мірою проявилось із початком Першої світової війни. Вдаючись до маніпуляцій: прохаючи не залучати його до справ у Санкт-Петербурзі, він тим не менше за першої нагоди виїхав до столиці брати участь у засіданнях Святішого Синоду; заперечуючи поточні контакти із Андреем Шептицьким, уважно відстежував стан українського суспільства в окупованій Східній Галичині і працював для реалізації експансіоністських цілей російського уряду в

царині забезпечення кадрами священників, які володіють українською мовою, для Галичини, русифікації українських дітей-сиріт. Вважаємо, немає жодних підстав характеризувати погляди та діяльність Антонія як прояв подвійної лояльності або явища своєрідного «роздвоєння особистості», притаманних частині інтелектуальної еліти кінця ХІХ-початку ХХ ст. Протягом всього життя він був і залишався людиною правоконсервативних поглядів, прихильником «руського миру». В контексті аналізу його діяльності в Харківській губернії в період Першої світової війни радше варто говорити про майстерне використання ним прийомів з царини політичних технологій, уміло поданих в обгортці захисту інтересів православної церкви та навіть українського населення. Водночас він наполегливо і вправно реалізовував ухвалені Синодом заходи щодо підвищення статусу священників та монахів, посилення емоційного впливу церкви на віруючих.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Аничков-Платонов И.Н. Разсуждение о крестных ходах православной церкви. М., 1842. 71 с. URL:<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003560387?page=1&rotate=0&theme=white>
2. Антоній (Олексій) Храповицький. *Енциклопедія Українознавства*. Перевидання в Україні. Львів, 1993. Т. 1. С. 50.
3. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. К.: Либідь, 1995. 816 с. URL:<https://anton/ant02.htm>
4. Бахтурина, А.Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.). М.: РОССПЭН. 2004. 204 с.
5. Бойко О. Д. Антоній Храповицький. *Енциклопедія Історії України: у 10 т.* К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: А-В. С. 102.
6. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. Рим, 2006. 229 с.
7. Витте С.Ю. Воспоминания. Т. 2. М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. 639 с.
8. Владимир (Швец), архимандрит. Из истории Харьковской епархии. Х.: Майдан, 2017. 168 с.
9. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1913 год. Пг.: Синодальная типография, 1915. 316 с.
10. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. Пг.: Синодальная типография, 1916. 243 с.
11. Гаврюшин Н.К. Русское богословие. Очерки и портреты. Нижний Новгород, 2011. 672 с.
12. Гиппиус З. Н. Что думают в России. Мечты и кошмар (1920-1925). URL:<https://ru.wikisource.org/wiki/>
13. Зеньковский В.В. Воспоминания В.В. Зеньковского о его пребывании в должности министра вероисповеданий в составе правительства гетмана П.П. Скоропадского. *Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год.*: Сб. документов. М.: Политическая энциклопедия, 2014. С. 209-405.
14. Киприан Архимандрит (Керн). Воспоминания о Митрополите Антонии. 1947. URL:<https://www.rocorstudies.org/ru/2012/10/04/>
15. Кирьянов Ю.И. Русское собрание 1900-1917. М.: РОССПЭН, 2003. 352 с.
16. Кравченко О. В. Роль духовенства Харківської єпархії в організації благодійності під час російсько-японської та першої світової воєн. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сер.: Історичні науки. Луганськ, 2001. №10 (44). С.93-97.
17. Куделко С. П., Павлова О. Г., Швець В. прот. Архипастыри Харьковской епархии (1799-1999). Х.: Бизнес-информ, 1999. 124 с.
18. Мартирологія українських церков Т.1. Українська православна церква. Документи, матеріали,

- християнський самвидав України. Торонто-Балтимор, «Смолоскип», 1987. 1207 с. URL:https://archive.org/details/smoloskyp_1_201607
19. Матвеенко М.П., протоиерей. История Харьковской епархии: научный очерк. 2-е изд., испр. и доп. Х.: ФОП Панов А.Н., 2019. 487 с.
 20. Павлова О. Антоній. *Харківщина: Енциклопедичний словник*. Х.: Золоті сторінки, 2014. С. 14-15.
 21. Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков: Майдан, 2009. 561 с.
 22. Православные монастыри Российской империи. Полный список всех 1105 ныне существующих в 75 губ. И областях России (и 2 иностранных государствах) мужских и женских монастырей, архиерейских домов и женских общин. Сост. Л.И. Денисов. М.: Издание А.Д. Ступина, 1908. 984 с.
 23. Примусове переміщення та депортація до РФ дітей із тимчасово окупованих територій України. Аналітична записка. Квітень 2023. Центр прав людини Zmina. URL:https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/children_web_ukr.pdf
 24. Рейнбот В.Е. Воспоминания В.Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства Гетьмана П.П. Скоропадского. *Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год*: Сб. документов. М.: Политическая энциклопедия, 2014. С. 64-133.
 25. Телуха С.С. Церковно-адміністративна та громадсько-політична діяльність митрополита Антонія (Храповицького) в Харківській єпархії (травень 1914 – червень 1918 років). Дис. к.і.н. 07.00.01 – Історія України. Х., 2010. 195 с. URL:https://uacademic.info/ua/document/0411U001326#google_vignette
 26. Ткачук М.Л. Антоній (Храповицький Олексій Павлович). *Київська духовна академія в іменах, 1819-1924* : у 2-х томах : [енциклопедія / редкол.: Брюховецький В. С. (голова та відп. ред.) та ін. ; упоряд. і наук. ред. Ткачук М. Л.]. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2015. Т. 1: А-К. С. 138-146. URL:<https://ekmair.ukma.edu.ua/items/ab26226e-1a69-4633-ac72-ddf3de0bfb2b>
 27. Турченко Ф. Г. Перед викликами епохи. Спогади історика. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2023. 400 с.
 28. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. Київ: Либідь, 1997. 196 с. URL:https://irbisnbnv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001454
 29. Харьковский календарь на 1913 год. Издание ХГСК.
 30. Хижий М.Л. Архиепископ Антоний (Храповицкий) и митрополит Андрей (Шептицкий) в личной переписке начала XX в. (о попытке православного и греко-католического диалога). *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2009. Сер. 6. Вып. 1. С. 52-60.
 31. Шульгин В.В. Годы. Дни. 1920 год. М.: Новости, 1990. 832 с.
 32. Харьковские губернские ведомости.
 33. Южный край.
 34. Orthodox Holiness. Metropolitan Antony of Kiev and Galicia (1863-1936). URL: <http://orthodoxengland.org.uk/metantny.htm>

D.M. CHORNYI, Doctor of History,

Professor,

Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail:d.chornyi@karazin.ua; OCRID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9149-9203>

V. N. Karazin Kharkiv National University,

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

ARCHBISHOP ANTHONY (KHRAPOVITSKY) OF KHARKIV AND OKHTYRKA: ON THE QUESTION OF HIS ACTIVITIES AT THE HEAD OF THE DIOCESE (SECOND HALF OF 1914 – FIRST HALF OF 1915)

Research aim. The article examines the motivation, methods, and actions of the archbishop, the features of implementing Russification policies, gaining the support of the local community,

propaganda skills, and the possibility of interpreting his activities in Ukraine through the lens of dual loyalty.

Methodology of the research. The methodology of the work is based on approaches of historical biographistics, in particular historical-critical, genealogical, typologization, reconstruction of facts and events from the life of a figure, reproduction of the social and intellectual portrait of a historical personality, namely mental boundaries, values, and motives of actions.

The scientific novelty. Archbishop Anthony managed to convince the local community that he would be maximally focused exclusively on diocese matters. He took every opportunity to be present in the public space while skillfully concealing his true intentions. Resorting to manipulations: asking not to be involved in matters in Saint Petersburg, he nevertheless traveled to the capital at the first opportunity to take part in meetings of the Holy Synod; denying current contacts with Metropolitan Andrey Sheptytsky, he closely monitored the state of Ukrainian society in the occupied Ukrainian lands of Habsburg Empire; worked to implement the expansionist goals of the Russian government in the field of providing Ukrainian-speaking priests for Eastern Galicia and in the Russification of Ukrainian orphans.

Conclusions. An analysis of Archbishop Anthony's activities in the Kharkiv province allows us to speak of his skillful use of techniques from the arsenal of political technology and manipulative practices, cleverly presented under the guise of protecting the interests of the Orthodox Church and the local population. At the same time, he implemented measures adopted by the Holy Synod to elevate the status of priests, monks and exert emotional influence on the faithful persistently and expertly. He was and remained a person of right-conservative views, a supporter of the "Russian world." throughout his life. There is no reason to characterize Anthony's views and activities as a manifestation of dual loyalty.

Key words: *archbishop Anthony, Kharkiv and Okhtyrka diocese, dual loyalty, russification, orphans, Galicia, World War I.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Anichkov-Platonov I.N. (1842). Reflections on the Processions of the Orthodox Church. Moscow. 71 s. URL:<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003560387?page=1&rotate=0&theme=white> (in Russian)
2. Antony (Oleksiy) Khrapovitsky. (1993). *Encyclopedia of Ukrainian Studies*. Reprint in Ukraine. Lviv. T. 1. S. 50. (in Ukrainian)
3. Antonovych V. B. (1995). My Confession. Selected Historical and Journalistic Works / Edited by O. Todiichuk, V. Ulyanovsky. Introduction and comments by V. Ulyanovsky. Kyiv: Lybid. 816 s. URL:<https://anton/ant02.htm> (in Ukrainian)
4. Bakhturina, A.Yu. (2004). The Outskirts of the Russian Empire: State Administration and National Policy During the First World War (1914-1917). Moscow: ROSSPEN. 204 s. (in Russian)
5. Boyko O. D. (2003). Antony Khrapovytsky. *Encyclopedia of the History of Ukraine*: in 10 vols. Kyiv: Naukova Dumka. T. 1: A-B. S. 102. (in Ukrainian)
6. Vavzhonek M. (2006). Ecumenical activity of Metropolitan Andrey Sheptytsky in Ukraine and Russia. Rome. 229 s. (in Ukrainian)
7. Witte S.Yu. (1960). Memoirs. Vol. 2. Moscow: Publishing House of Socio-Economic Literature. 639 s. (in Russian)
8. Vladimir (Shvets), (2017). Archimandrite. From the History of the Kharkiv Diocese. Kharkiv: Maidan. 168 s. (in Russian)
9. Most humble report of the Ober-Procurator of the Holy Synod on the administration of the Orthodox confession for 1913. Petrograd: Synodal Printing House, 1915. 316 s. (in Russian)
10. Most humble report of the Ober-Procurator of the Holy Synod on the administration of the Orthodox

- confession for 1914. Petrograd: Synodal Printing House, 1916. 243 s. (in Russian)
11. Gavryushin N.K. (2011). Russian Theology. Essays and Portraits. Nizhny Novgorod. 672 s. (in Russian)
 12. Gippius Z. N. What People Think in Russia: Dreams and Nightmares (1920–1925). [URL:https://ru.wikisource.org/wiki/](https://ru.wikisource.org/wiki/) (in Russian)
 13. Zenkovsky V.V. (2014). Memories of V.V. Zenkovsky about his tenure as Minister of Religions in the government of Hetman P.P. Skoropadsky. *Hetman P.P. Skoropadsky. Ukraine at the Turning Point. 1918: Collection of documents*. Moscow: Political Encyclopedia. S. 209-405. (in Russian)
 14. Cyprian Archimandrite (Kern). Memories of Metropolitan Anthony. 1947. [URL:https://www.rocorstudies.org/ru/2012/10/04/](https://www.rocorstudies.org/ru/2012/10/04/) (in Russian)
 15. Kiryanov Y.I. (2003). Russian Collection 1900-1917. Moscow: ROSSPEN. 352 s. (in Russian)
 16. Kravchenko O. V. (2001). The Role of the Clergy of the Kharkiv Diocese in Organizing Charity During the Russo-Japanese and World War I. *Bulletin of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*. Series: Historical Sciences. Luhansk. №10 (44). S.93-97. (in Russian)
 17. Kudelko S. P., Pavlova O. G., Shvets V. Prot. (1999). Archpastors of the Kharkiv Diocese (1799-1999). Kharkiv: Business-Inform. 124 s. (in Russian)
 18. Martyrology of the Ukrainian Churches, Vol. 1. Ukrainian Orthodox Church. Documents, materials, Christian samizdat of Ukraine. Toronto-Baltimore, «Smoloskyp», 1987. 1207 s. [URL:https://archive.org/details/smoloskyp_1_201607](https://archive.org/details/smoloskyp_1_201607) (in Ukrainian)
 19. Matveenkov M.P., (2019). Archpriest. History of the Kharkov Diocese: a scholarly sketch. 2nd ed., revised and supplemented. Kharkov: FOP Panov A.N. 487 s. (in Russian)
 20. Pavlova O. (2014). Antonius. *Kharkiv Region: Encyclopedic Dictionary*. Kharkiv: Golden Pages. S. 14-15. (in Ukrainian)
 21. Orthodox Encyclopedia of the Kharkiv Region. Kharkiv: Maidan, 2009. 561 s. (in Russian)
 22. Orthodox Monasteries of the Russian Empire. A complete list of all 1105 currently existing male and female monasteries, episcopal houses, and women's communities in 75 provinces and regions of Russia (and 2 foreign countries). Compiled by L.I. Denisov. Moscow: A.D. Stupin Publishing, 1908. 984 s. (in Russian)
 23. Forced relocation and deportation of children from temporarily occupied territories of Ukraine to the Russian Federation. Analytical note. April 2023. Human Rights Center Zmina [URL:https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/children_web_ukr.pdf](https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/children_web_ukr.pdf) (in Ukrainian)
 24. Reinbot V.E. (2014). Memories of V.E. Reinbot about his work as Deputy Minister of Internal Affairs, Minister of Internal Affairs, and later Minister of Justice in the government of Hetman P.P. Skoropadsky. *Hetman P.P. Skoropadsky. Ukraine at the Turning Point. 1918: Collection of Documents*. Moscow: Political Encyclopedia. S. 64-133. (in Russian)
 25. Telukha S.S. (2010). Church-administrative and socio-political activities of Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) in the Kharkiv Diocese (May 1914 – June 1918). PhD dissertation in History, 07.00.01 – History of Ukraine. Kh. 195 s. [URL:https://uacademic.info/ua/document/0411U001326#google_vignette](https://uacademic.info/ua/document/0411U001326#google_vignette) (in Ukrainian)
 26. Tkachuk M.L. (2015). Antony (Khrapovytskyi Oleksiy Pavlovych). *Kyiv Theological Academy in Names, 1819-1924*: in 2 volumes: [encyclopedia / editorial board: Bryukhovetskyi V.S. (chairman and responsible editor) et al.; compiled and scientific editor Tkachuk M.L.]. Kyiv: Publishing House "Kyiv-Mohyla Academy". T. 1 : A-K. S. 138-146. [URL:https://ekmair.ukma.edu.ua/items/ab26226e-1a69-4633-ac72-ddf3de0bfb2b](https://ekmair.ukma.edu.ua/items/ab26226e-1a69-4633-ac72-ddf3de0bfb2b) (in Ukrainian)
 27. Turchenko F. H. (2023). Facing the Challenges of the Era. Memoirs of a Historian. Zaporizhzhia: Publishing House 'Helvetica'. 400 c. (in Ukrainian)
 28. Ulyanovsky V. I. (1997). The Church in the Ukrainian State 1917-1920 (the era of the Ukrainian Central Rada): a textbook for students of higher education institutions. Kyiv: Lybid . 196 s. [URL:https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001454](https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001454) (in Ukrainian)
 29. Kharkiv Calendar for 1913. Published by HGSC.
 30. Khizhiy M.L. (2009). Archbishop Anthony (Khrapovitsky) and Metropolitan Andrey (Sheptytsky) in the personal correspondence of the early 20th century (on the attempt of Orthodox and Greek-Catholic dialogue). *Bulletin of Saint Petersburg University*. Series 6. Issue 1. S. 52-60. (in Russian)
 31. Shulgin V.V. (1990). Years. Days. 1920. M.: Novosti. 832 s. (in Russian)

32. Kharkov Provincial Gazette.
33. Southern Edge.
34. Orthodox Holiness. Metropolitan Antony of Kiev and Galicia (1863-1936) URL: <http://orthodoxengland.org.uk/metantny.htm> (in Russian)

Текст надійшов до редакції 19.02.2026 / The text was received by the editors 19.02.2026

Текст затверджено до друку 05.04.2026 / The text is recommended for printing 05.04. 2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-05>

УДК: 94(477.81/82)«1921/1938»

Р.П. ДАВИДЮК, докт. істор. наук., проф.,
професорка кафедри історії та методики її навчання
e-mail: davrus63@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>
Рівненський державний гуманітарний університет
вул. Степана Бандери, 12, м. Рівне, 33000, Україна

ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЛІВ ПЕРШОГО СКЛИКАННЯ ДО СЕЙМУ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Мета дослідження. Простежено життєпис групи ліворадикальних українських послів першого скликання до парламенту Другої Речі Посполитої, акцентовано увагу на передумовах та причинах їхнього виїзду до радянської України та діяльності у харківський період, який завершився арештом і розстрілом.

Методологія дослідження базується на аналітичному, хронологічному методах, структурованості, критичності підходів в аналізі історичних документів.

Наукова новизна. Виявлення та верифікація з іншими документами матеріалів архівно-кримінальних справ на групу українських послів до сейму Другої Речі Посполитої першого скликання дозволили реконструювати харківський період їхньої діяльності та встановити долю після виїзду до радянської України.

Висновки. У парламенті Другої Речі Посполитої першого скликання (1922-1927) виокремилась група українських послів, які представляли західноукраїнські землі і займали ліворадикальні позиції. З огляду на внутрішні та зовнішні обставини вони вийшли зі складу Української парламентарної репрезентації, сформуvalи соціал-демократичну, а згодом комуністичну фракції. Активні громадські діячі, учасники Першої світової війни і Української революції, отримавши мандат, вони організовували посольські віча, подавали індивідуальні інтерпеляції, групові депутатські звернення, виступали із сеймової трибуни, намагаючись захищати права українського населення у Польщі. Поширення ними ліворадикальних ідей призводило до непростих відносин з польською владою, наслідком чого стали затримання і короткотривалі арешти. П'ятеро послів, налагодивши контакти з радянським консульством, обрали для своєї подальшої діяльності та життя УСРР. Один посол помер відразу після виїзду внаслідок хвороби. Після короткої співпраці з комуністичним режимом, четверо інших були звинувачені у належності до міфічної «Української військової організації» та засуджені. У період Великого терору за звинуваченням у співпраці з іноземними розвідками вчергове засуджені та розстріляні.

Ключові слова: *посли, сейм, Друга Річ Посполита, західноукраїнські землі, радянська Україна, Харків, ГПУ, НКВД, репресії, Великий терор.*

Як цитувати: Давидюк Р. П. Харківський період діяльності українських послів першого скликання до сейму Другої Речі Посполитої. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2026. Вип. 42. С. 59-71, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-05>

In cites: Davydiuk R. P. (2026). The Kharkiv period in the activities of ukrainian ambassadors of the first convocation to the Second Polish Republic sejm. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (59-71), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-05> (in Ukrainian).

Події нинішньої російсько-української війни вчергове підтверджують тезу, що колаборація з рашистами нікому не гарантує безпеки, адже для цього режиму всі українці є ворогами. Цю тезу рельєфно ілюструє доля групи українських послів першого скликання у сеймі Другої Речі Посполитої, котрі поділяли соціалістичні і комуністичні ідеї та розглядали УСРР як візію Української держави.

В умовах, коли в радянській Україні проводилась політика коренізації (українізації) й складалось враження про позитивні тенденції у національній політиці більшовиків, у Польщі народові демократи здійснювали політику національної асиміляції, прийняли 1924 р. антиукраїнські закони про мову і школу, активізували осадницьку колонізацію. З огляду на це, у першій половині 1920-х рр. на західноукраїнських землях поширювався, підживлений з радянського боку, комуністичний рух. Налагодивши співпрацю з радянським представництвом, окремі українські послы до польського сейму першого скликання обрали для свого подальшого життя УСРР. Однак співпраця з комуністичною системою завершилась для них трагічно, після короткого перебування у системі координат тоталітарного режиму, вони були оголошені «ворогами народу», заарештовані та розстріляні у період Великого терору.

Впродовж останніх десятиліть в Україні опубліковано великий масив праць про сталінську репресивну систему, водночас доля українських послів і senatorів «лівого спрямування», що змінили польський парламент на життя у радянській Україні не була предметом окремого дослідження. Для аналізу українського представництва у польському парламенті корисними були напрацювання українських [3; 6; 7; 10] та польських [22; 23] вчених, що стали основою для розгляду означеної нами проблеми. Комплексно поставлена тема не була предметом окремого аналізу.

Поверненню у суспільний дискурс імен послів польського сейму і сенату першого скликання, для яких харківський період діяльності став фатальним, сприяє розсекречення документів спецслужб в Україні. Джерельну базу наукової розвідки склали архівні документи, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ), зокрема «Справа оперативної переписки. Українська еміграція в Польщі 1927 рік» [24]; як також «Листування з дипломатичною місією УНР і Українським Центральним Комітетом у Варшаві про одержання коштів від Міністерства закордонних справ на поміч українським студентам-емігрантам та список послів-українців до польського сейму і сенату, 7 січня 1922-22 жовтня 1923 рр.» із Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) [26], та архівно-кримінальні справи (АКС) на українських послів польського сейму, віднайдені у Державному архіві Харківської області (Держархів Харківської обл.) [25]. Істотним складником джерельної бази стали опубліковані документи [20; 21] та міжвоєнна періодика. Інформативною є серія книг «Реабілітовані історією», зокрема підготовлена науково-редакційною групою у Харківській області [17; 18], та відкриті інформаційні бази *історико-просвітницького та правозахисного* Міжнародного товариства «Меморіал» («Мемориал») [11], що займається дослідженням політичних репресій і було визнане в сучасній російській «іноземним агентом».

У міжвоєнній Польщі був обраний і працював парламент п'яти скликань, у кожному з них були представники від українського населення, послы і сенатори від Волині, Холмщини, Полісся, Підляшшя, Галичини. Українська парламентарна репрезентація (УПР) у різний час мала неоднаковий склад, відмінні політичні пріоритети. Послы і сенатори були людьми різних

політичних поглядів, освіти, професії, походження, однак усі вони намагались використовувати парламентську трибуну для захисту прав місцевої громади.

Парламентські вибори першого скликання (1922-1927) у Другій Речі Посполитій проходили згідно Конституції 17 березня 1921 р., яка запроваджувала у Польщі демократичний парламентський устрій, парламент функціонував у складі двох палат – сенату і сейму (сейм – 444 депутати, сенат – 111 сенаторів). У виборах 1922 р. українські політичні сили Галичини не брали участі з огляду на юридичну невизначеність цієї території. На інших західноукраїнських землях на перших парламентських виборах українці, євреї, німці, росіяни, білоруси об'єдналися у Блок національних меншин (БНМ), що йшов на вибори під номером «16», і здобув 57,3% голосів до сейму та 61,8% – до сенату. Від Волинського воєводства до сейму не потрапив жоден польський кандидат. Утворений після виборів Український клуб чи УПР об'єднувала 20 послів (12 – з Волині, 4 – з Холмщини, 2 – з Полісся, 2 – з державного списку) та 6 сенаторів (5 – з Волині, 1 – з Полісся) на чолі з А. Васильчуком [26, ф. 3696, оп. 2, спр. 547, арк. 105].

В Інтерпеляції представників Українського клубу зазначалося: «В осени 1922 року український народ, що опинився під польською владою, вибрав нас з поміж себе і вислав до Варшави, до польського сойму і сенату, щоби там боронили ми його права та боролися проти кривд, яких народ наш під тою владою увесь час зазнає. Ми присягнули своєму народові його права боронити і скільки сили нашої боротися проти тих, хто народ наш кривдить» [21, с. 138].

На початках діячі УПР сподівалися на компроміс із польською владою, на отримання автономії, але з весни 1923 р. перейшли в опозицію. Відносини з польською владою були непростими: в окремих українських депутатів проводили обшуки, затримання, у 1923 р., під приводом відсутності польського громадянства, депутатського мандату позбавили послів Василя Комаревича і Миколу Пирогова.

Складна соціально-економічна, освітня ситуація, низький рівень самосвідомості місцевого населення створювали у 1920-х рр. сприятливий ґрунт для поширення соціалістичних і комуністичних ідей. Більшовики, не відмовляючись від планів використання українського прикордоння у боротьбі проти Польщі, у першій половині 1920-х рр. перекидали на цю територію диверсійні групи. Радянська Росія підживлювала прокомуністичні настрої, надавала фінансову підтримку ліворадикальним силам у Польщі, заохочувала до повернення в УСРР авторитетних діячів, усіляко поглиблювала суперечності між різними течіями української політичної еміграції, підтримувала поворотництво. За посередництва радника повноважного представництва СРСР у Варшаві Михайла Лебединця уряд радянської України формував «допомогову акцію» в освітній і кооперативній ділянках суспільного життя на землях Західної України [19, с. 64]. Відтак, багато діячів західноукраїнського політикуму потрапляли під контроль чужих сил, ставали заручниками політичної кон'юнктури.

Особливий вплив більшовицькі ідеї мали на групу українських послів польського парламенту першого скликання (1922-1927), які поділяли ліворадикальні погляди, а згодом обрали для своєї подальшої діяльності та життя радянську сторону.

Першим до радянської України виїхав посол від Волині Марко Денисович Луцкевич, який народився 1882 р. у м. Ковель Волинської губернії Російської імперії, у заможній родині міщан, трудився на залізниці, брав участь у російсько-японській війні [25, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 4863, арк. 26]. Під час Першої світової війни працював у земстві, згодом поділяв погляди Союзу Визволення України (СВУ), допомагав сотникові Українських Січових Стрільців (УСС) Дмитрові Вітовському в освітній роботі в Ковельському повіті. Прихильно зустрівши Українську революцію, став членом Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). У період Директорії УНР, як комісар Ковельського повіту, брав участь у проведенні мобілізації місцевого населення в Армію УНР. Служив рядовим у Сірожупанній дивізії, а після її роззброєння поляками повернувся до Ковеля, пережив у серпні 1919 р. арешт військово-польовим судом польської армії, згодом ув'язнення у Ковельській тюрмі, таборі Домб'є та

Ланцуті. Після звільнення поринув у громадську роботу, був секретарем Ковельської «Просвіти», сприяв розвитку кооперації, українського шкільництва, відтак здобув широку популярність серед місцевого населення [6, с. 233-234; 25, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 4863, арк. 26].

У січні 1922 р. М. Луцкевич доєднався до наради Української соціал-демократичної партії (УСДП) у Львові, на якій партія перейшла на прокомуністичні позиції, налагодив контакти з її лідером Левом Ганкевичем [8, с. 17]. З цього часу М. Луцкевич стає переконаним симпатиком лівих ідей. Його діяльність не залишилась осторонь уваги польської влади, тому ще до виборів його кілька разів ув'язнювали. У 1922 р. М. Луцкевича обрали послом до сейму у виборчому окрузі № 56 (Ковель, Любомль, Володимир, Горохів). Виступи з трибуни сейму вирізнялися непримиренною позицією до влади, спрямовувались на захист української мови і українського селянства, за що посла Луцкевича на місяць позбавили права брати участь у роботі парламенту [3, с. 10-11]. Він критикував польську дійсність на посольських вічах і, попри депутатський імунітет, 11 квітня 1923 р. був учергове арештований [13, с. 1].

Перебуваючи під загрозою втрати депутатської недоторканості, М. Луцкевич у травні 1923 р., на пропозицію секретаря посольства УСРР у Варшаві, члена КПЗУ Максимовича (Карл Саврич), разом з групою німців виїхав у Данциг, а звідти до Берліна. Там у радянському посольстві подав заяву на виїзд до СРСР та отримав тимчасове посвідчення [6, с. 249].

Маршрут М. Луцкевича на радянський бік, але вже після завершення депутатських повноважень, повторили інші українські послы ліворадикального табору у польському сеймі. У кожного з них була своя історія на шляху до здобуття посольського мандату у 1922 р.

Андрій Мусійович Пащук також був уродженцем Волині: народився 1891 р. у с. Гараймівка Луцького повіту Волинської губернії. Здобув професію агронома, у роки Української революції доєднався до УПСР. Працював у комісії Інформбюро УЦР, у відділі Бюро преси і пропаганди Директорії УНР, де познайомився з Михайлом Лебединцем. У період встановлення більшовицької влади (серпень-вересень 1920) арештовувався за саботаж і був примусово переданий, як агроном, у розпорядження земельного комітету Луцького ревкому. А. Пащук стояв біля витоків товариства «Просвіти» у м. Луцьку, став її першим керівником у 1920 р. [5, с. 193-194].

Майбутній посол Яків Семенович Войтюк народився 1894 р. на Холмщині, у с. Селець Холмського повіту Люблінської губернії. Закінчив духовне училище, три класи духовної семінарії у м. Холм, з якої був виключений за участь у соціалістичному гуртку. Учасник Першої світової війни, навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету [1, с. 58-59]. Належав до УСДРП, працював у кооперації на Київщині. У 1918 р. був урядовцем губерніального секретаріату з центром у м. Бересті, очолюваного Олександром Скоропис-Йолтуховським. У 1919 р. співробітник комісара Федора Конара-Палащука. У 1920 р. повернувся до Холма, де сприяв заснуванню товариства «Рідна хата», у 1922 р. став редактором оновленого тижневика «Наше життя».

Ще один уродженець Люблінського воєводства Йосип (Осип) Іванович Скрипа народився 1894 р. у с. Седлиська (Селиська) Замостівського повіту. Після закінчення учительської семінарії, вчителював на Холмщині. З початком Першої світової війни евакуйований до м. Баку, де навчався на вищих педагогічних курсах [1, с. 28]. Став членом УПСР. Повернувшись на Холмщину у 1918 р., займався кооперацією, наступного року ув'язнювався поляками у таборах Домб'є, Вадовиці. Після звільнення займався громадською роботою як діяч Товариства «Рідна хата» у Холмі [9, с. 1].

Хома (Фома) Михайлович Приступа народився 1895 р. у с. Задвір'я Перемишлянського повіту Австро-Угорської імперії у селянській родині. У роки Першої світової війни, як біженець виїхав на Полтавщину. Закінчив агрономічні курси у Києві, поділяв погляди УСДРП. Повернувшись 1920 р. на Волинь, став членом колегії земельного відділу, утвореного ревкомом. Після відступу більшовиків арештовувався на кілька місяців польською поліцією. Сприяв розбудові Луцької «Просвіти», був її секретарем (1921-1922), належав до правління

української кооперації «Спілка», працював у редакції газети «Українське життя» у Луцьку [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1315, арк. 17; спр. 1317, арк. 239].

Отож, займаючись громадською роботою, майбутні послы здобули авторитет серед краян, долучились до передвиборчої парламентської боротьби, утворення Українського центрального виборчого комітету Холмщини, Підляшшя, Волині та Полісся. Серед інших послами до польського сейму від БНМ стали: Й. Скрипа у виборчому окрузі № 27 (Замостя, Томашів), Х. Приступа і А. Пащук у виборчому окрузі № 57 (Луцьк, Рівне), Я. Войтюк – за загальнодержавним списком від українців. Отримавши мандати, вони організовували у своїх виборчих округах посольські віча, подавали індивідуальні інтерпеляції, групові депутатські звернення, виступали із сеймової трибуни.

Як згадувалось вище, на початках усі українські послы консолідувались в УПР. У 1923 р. група ліворадикально налаштованих депутатів взяла участь у засіданні Головної управи Української соціал-демократичної партії (УСДП) у Львові 9 грудня 1923 р., увійшовши до цієї партії. Налагодивши тісні контакти з радянським посольством у Варшаві, за порадою М. Лебединця та у зв'язку з постановою Головної управи УСДП у Львові та Ради УСДП у Луцьку, в лютому 1924 р. вони вийшли з УПР та ініціювали Український соціал-демократичний клуб у сеймі, який очолив Я. Войтюк [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1316, арк. 54-55]. У листопаді того ж року, об'єднавшись з польськими послами, комуністами С. Ланцуцьким і С. Круликовським, утворили комуністичну посольську фракцію [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1316, арк. 56; 1, с. 59]. Заступником, згодом головою комуністичної фракції став Я. Войтюк, секретарем Й. Скрипа.

Час від часу згадані послы їздили до радянської України, а потім поширювали інформацію про життя «за радянським зразком». У вересні 1925 р. до УСРР приїздив посол Х. Приступа, відвідав м. Харків, де розповідав кореспондентам «Коммуниста» про ситуацію у Польщі. Повернувшись, у розмові із журналістом «Діла» описував своє бачення життя у радянській Україні [4, с. 1].

Посол А. Пащук у 1926 р. їздив до США з пропагандистською метою та задля мобілізації коштів на підтримку комуністичного руху. Москву він також відвідав: був присутній на засіданні комісії по справі О. Шумського. Вірогідно, ця подія вплинула на нього, адже після повернення, в інтерв'ю І. Кедрину для газети «Діло» говорив про переслідування О. Шумського [12, с. 1]. 16 вересня 1927 р. А. Пащук написав заяву про вихід із Комуністичної фракції через розходження поглядів у національній політиці [24, ф. 1, спр. 12617, т. 14, арк. 371]. «Отямившись», за кілька днів підготував лист розкаяння та просив повернути йому членство у комуністичній фракції, але отримав відмову. У «Заяві Комфракції сейму» від 20 вересня 1927 р. засуджувався вихід А. Пащука з комуністичної фракції. Підписав цю заяву посол Я. Войтюк, наголосивши, що йому і товаришам про такий крок А. Пащука стало відомо з преси [24, ф. 1, спр. 12617, т. 14, арк. 371 зв.].

Я. Войтюк також їздив до Москви: восени 1925 р. на IV конференцію Комуністичної партії Польщі (КПП). Напередодні парламентських виборів другого скликання до польського парламенту, у 1928 р., він знову балотувався до сейму від «Сельробу», але обраний не був. У тому ж році за завданням КПП виїхав у м. Данциг, а звідти у червні 1928 р. до УСРР [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1103, арк. 7 зв.-8].

Послы Пащук і Приступа виїхали до радянської України у кінці 1927 р. [7, с. 158]. За кілька місяців туди ж перебрався посол Скрипа, цікаво, що його родина (син, дружина, теща) на той час уже жили у Харкові [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1316, арк. 158-161]. Й. Скрипа у 1928 р. також спробував піти на вибори до польського парламенту у Домбровському вугільному басейні за списком № 13 від «Сельробу», але безуспішно.

«Нове життя» у радянській дійсності у харківський період спочатку розпочиналося добре: усі колишні «польські» послы налагоджували відносини з комуністичними органами влади, навчались, були працевлаштовані.

Чи не найважче зважав до «радянського раю» «бунтівний» М. Луцкевич, який першим з послів потрапив до Харкова. Він почав з подання документів на отримання громадянства УСРР і одержав його згідно рішення президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 30 січня 1924 р. [25, Р-6452, оп. 1, спр. 4863, арк. 21]. Разом з тим, його не визнали політемігрантом, хоча він був членом Малої ради ЦК Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР, рос. МОПР) УСРР (1925-1927). За роз'ясненням причин він звертався до ЦК МОПР, у відділі якого перебували на обліку всі політемігранти, проте безрезультатно [25, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 4863, арк. 214-216]. Вважав несподіванкою для себе обрання у 1925 р. членом ВУЦВК IX скликання. Зрозуміло, що цей факт радянська преса використала для пропаганди власної політики на антитезі політики у Польщі [2, с. 1].

Поселився М. Луцкевич спочатку у гуртожитку, а у 1924 р., після зустрічі з колишнім генерал-хорунжим Армії УНР Юрком Тютюнником, близько півроку жив у його помешканні [25, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 4863, арк. 57, 66-67]. Працював інструктором-агрономом у «Сільгосподарі», але у травні 1925 р. був звільнений, згодом влаштувався на роботу в Наркомзем. Маючи запальний характер, М. Луцкевичу не вдавалося знайти постійну роботу: потрапляв під скорочення штатів, реорганізацію закладу чи невідповідність займаних посад. Невдоволений таким перебігом, часто писав заяви у різні інстанції, зокрема у ГПУ (Государственное политическое управление – рос.), з тим, щоб розслідували випадки звинувачення його в провокаціях, а у разі відмови просив дати дозвіл на виїзд до Німеччини.

М. Луцкевич став членом гуртка селянських письменників і журналістів «Плуг», за дорученням влади готував матеріали про становище українського населення в Польщі. Живучи в Харкові, намагався не поривати зв'язку з родиною, знайомими в Західній Україні. У листах писав, що в польських тюрмах йому жилося краще, ніж в СРСР на волі [25, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 4863, арк. 97-97 зв.], що робота «ГПУ – це суцільна провокація» [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 4863, арк. 99]. Звичайно, більшість його листів не потрапляла до адресатів, але увагу більшовицьких спецслужб привертала.

А. Пашук працював у секторі професійної освіти Народного комісаріату освіти (НКО), згодом у Народному секретаріаті земельних справ (НКЗС). З кінця 1928 р. був агрономом «Сільгоспсоюзу», інспектором-агрономом міжрайонної контори «Союзсеменовод» у поліських районах (м. Житомир), старшим агрономом м. Коростень. У червні 1933 р. переведений агрономом до обласної контори «Союзсеменовод» м. Харків [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 4693, арк. 4-5].

Х. Приступа працював інспектором педагогічного відділу НКО УСРР, завідувачем відділу політичної еміграції при ЦК МОПР. 6 серпня 1929 р. благополучно пройшов партійну чистку в НКО УСРР. У 1932 р. штаб Українського військового округу (УВО) залучив його до опису політично-економічної характеристики воєводств Західної України, «доручив» описувати Волинське воєводство [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1317, арк. 119]. У цей же час став аспірантом Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), працював викладачем психоневрологічного і санітарно-гігієнічного інституту у Харкові.

Я. Войтюк, переїхавши до УСРР, змінив прізвище на Макаренко. Думаємо, це була не лише своєрідна данина тодішній моді, але й намагання розірвати зі своїм «польським» минулим. До лютого 1929 р. працював завідувачем заочних курсів «Книгоспілки», після цього став заступником завідувача відділу національних меншин НКО. Закінчив Харківський кооперативний інститут, викладав соціально-економічні науки у медичному і кооперативному інститутах, став аспірантом ВУАМЛІН. Брав участь у хлібозаготівлях (1928-1933), у 1932 р. залучався до роботи у штабі УВО для підготовки брошури «Політико-економічний опис Холмщини». У 1933 р. Я. Войтюка призначили викладачем Київського інституту польської культури [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1103, арк. 7-8].

Й. Скрипа виїхав до УСРР у 1928 р., будучи важко хворим на саркому. Він отримував лікування ще у Варшаві, де жив з родиною із 1924 р. На початку 1929 р. виїхав з Харкова до

Чехословаччини, де пережив ампутацію руки, а після операції помер [15, с. 6]. Комуністи влаштували йому дуже пишний похорон, що мав демонструвати «міжнародну солідарність» [16, с. 6].

У 1933 р. почалися звинувачення та арешти колишніх «польських» послів, і відповідно виключення їх з лав КП(б)У. А. Пашука арештували 15 березня 1933 р. у Коростені, звинувативши в «антирадянській діяльності», але 5 квітня звільнили. Другий арешт 15 серпня 1933 р. супроводжувався звинуваченням у «контрреволюційній Українській військовій організації (УВО)». Судова трійка при колегії ГПУ УСРР 10 листопада 1933 р. позбавила його волі на 10 років. Для відбуття покарання засудженого відправили в Онезький відділ Біломор-Балтійського комбінату НКВД СРСР [18, с. 254; 25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 4693, арк. 160].

Х. Приступу арештували 11 травня 1933 р., також звинувативши у належності до «контрреволюційної організації УВО». Ухвалою судової трійки при колегії ГПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. позбавили волі на 10 років і відправили відбувати покарання у СЛОН (Соловецький лагерь особого назначения – рос.), а з 1936 р. перевели у с. Верхньоуральськ Челябінської області [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1316, арк. 264].

По справі тієї ж неіснуючої «Української військової організації» 12 травня 1933 р. арештували Я. Войтюка. 1 жовтня 1933 р. судова трійка при колегії ГПУ УСРР засудила його на 10 років. Відбував покарання у Білбалттабі (Біломоро-Балтійський табір) на Соловках. Утримувався у табірному пункті Кремль в одиночній камері спецізолятора [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1103, арк. 183].

Після арешту Х. Приступа давав розлогі покази, детально називав всіх, кого знав і з ким спілкувався як на території Волинського воєводства, так і в радянській Україні. На сторінках справи фігурують сотні імен, а АКС на Хому Приступу складається із 4-х томів. Він відразу визнав себе винним, підтвердив «свою участь в УВО» [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1315-1318]. Складається враження, що говорив все те, що хотіли почути слідчі. Вірогідно, це було зроблено під моральним, психологічним, фізичним тиском, з надією вижити.

Іншою була поведінка М. Луцкевича, якого арештували найпізніше, 28 лютого 1935 р., звинувативши у зв'язках з редакціями закордонних українських видавництв, написанні листів антирадянського характеру, а також належності до УВО. М. Луцкевич не визнав своєї вини, що свідчить про його внутрішню силу і твердість, адже система вміла «знищувати» волю людей. На протоколах допитів власноруч дописував: «Їхав в СРСР, рахуючи його своєю батьківщиною, щоб чесно працювати на соціалізм, і моя діяльність агронома і літератора – бездоганна» [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 4863, арк. 74]. Категоричне відкидання будь яких звинувачень змусили прокурора Харківського військового округу відправив його справу на розгляд Особливої наради при НКВД СРСР. М. Луцкевич учергове подав заяви в управління НКВД Харківської області, обласному прокурору, у яких доводив абсурдність всіх звинувачень і не визнавав себе винним. Однак тоталітарна система не випускала своїх жертв. Ухвалою Особливої наради при НКВД СРСР від 19 вересня 1936 р. М. Луцкевича засудили до трьох років таборового ув'язнення. Покарання він відбував у Північно-східному таборі [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 4863, арк. 150].

У період Великого терору режим знову згадав про вже засуджених «ворогів народу». А. Пашука арештували у вересні 1937 р., звинувативши у «контрреволюційній діяльності». Рішенням трійки НКВД Карельської АРСР 20 вересня 1937 р. засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Розстріляли 28 вересня 1937 р. в урочищі Сандормох Медвежегорського району Карелії [11]. У тому ж урочищі 3 листопада 1937 р. розстріляли посла Я. Войтюка, засудженого до ВМП трійкою УНКВД по Ленінградській [17, с. 304].

Х. Приступу за розпорядженням НКВД УРСР у 1937 р. етапували до Київської в'язниці, звинуватили у шпигунстві на користь польської розвідки. 23 листопада 1937 р. за рішенням НКВД і прокурора СРСР від 20 листопада 1937 р. розстріляли у Києві [25, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1316, арк. 262-263; спр. 1318, арк. 57] (вірогідно у Биківні).

М. Луцкевича також засудили до розстрілу за рішенням трійки УНКВД по Дальбуду 8 травня 1938 р. Вирок виконали 16 червня 1938 р. [18, с. 412]. Реабілітували посла двічі – 14 серпня [25, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 4863, арк. 167-167 зв.] та 1 листопада 1989 р. [18, с. 412] – за двома його АКС, одна з яких зберігається у Держархіві Харківської обл., а інша – в архівах РФ. Інші розстріляні послы були реабілітовані ще у період хрущовської відлиги.

Арешт вплинув і на долі родин послів у тоталітарному суспільстві. Хоча склалися вони по-різному. Дружина Я. Войтюка Ванда Казимирівна (у дівочтві Сосонко) виїхала до УСРР разом з чоловіком. Після його засудження була вислана з м. Харків до м. Белгород. Зверталася до Катерини Пешкової з проханням допомогти розшукати чоловіка, але відповіді не отримала. Перша сім'я Х. Приступи залишилась на Волині, у радянській Україні він одружився вдруге. М. Луцкевич не мав дружини і дітей, спочатку планував забрати у Харків на навчання своїх племінників, але з часом передумав. Дружина і сини А. Пащука залишилися у Луцьку, батько хотів їх викликати до себе, але у якійсь момент відчув, що цього робити не варто. Згодом вони виїхали до США [14, с. 7].

Родина єдиного померлого природною смертю Й. Скрипи продовжувала жити у Харкові, а його син від більшовицької влади отримував спеціальну пенсію до повноліття.

Таким чином, група українських послів до польського сейму першого скликання, що отримали мандат від БНМ, у 1923 р. вийшла зі складу УПР, сформувавши соціал-демократичну, а згодом доєдналися до комуністичної фракції у сеймі. М. Луцкевич ще до завершення посольських повноважень, четверо інших – Я. Войтюк, А. Пащук, Х. Приступа, Й. Скрипа – вже після посольського терміну, вирішили проміняти своє життя у Польщі на «комуністичний рай», «радянську казку».

Харківський період їхньої біографії розпочався із працевлаштування, здобуття освіти, співпраці зі сталінським режимом, але завершився трагічно. Четверо колишніх «польських послів» були звинувачені у надуманих злочинах і розстріляні як «вороги народу», місце поховання їх залишається невідомим. Лише один «борець за права трудящих» не був арештований, однак, висловимо припущення, лише тому, що помер власною смертю відразу після переїзду у радянську Україну, його поховали з великими почестями. Українські послы прожили в СРСР приблизно десять років, половину цього терміну намагалися працювати на користь радянської комуністичної ідеї, іншу половину провели під арештом у таборах і врешті були розстріляні.

Однак це був лише початок зачистки «зрадників з Польщі». Подібний шлях повторив посол польського сейму другого скликання (1928-1930), обраний від партії «Сельроб» Микола Андрійович Хам, 1898 р. н., уродженець с. Мервичі Жовківського повіту Австро-Угорщини, член ЦК «Народної волі», згодом «Сельробу», який у 1930 р. виїхав у радянську Україну. За відпрацьованою схемою перший раз його арештували у 1933 р. у справі УВО і засудили на 5 років таборів. Відбував покарання у Білбалттабі, на Соловках. 3 листопада 1937 р. за вироком трійки розстріляний [25, ф. Р-6452, оп 6, спр. 221]. З початком Другої світової війни розпочався новий етап «викорінення ворогів», «націоналістів», «зрадників», серед яких були українські послы до польського сейму різних скликань.

Авторка висловлює вдячність працівникам Державного архіву Харківської області, Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України за сприяння у пошуку документів.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, вона повністю дотримуються етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Борці за возз'єднання. Біографічний довідник. Редкол.: Ю. Сливка (кер.) та ін. Львів: «Каменярь», 1989. 359 с.
2. В Польщі. *Голос праці*. 1925. 3 червня. №. 124. С. 1.
3. Власюк О. Український посол польського сейму Марко Луцкевич. *Слов'янський вісник*. Рівне: РІС КСУ, 2011. Вип. 11. С. 9-12.
4. Вразіння з поїздки на Велику Україну. Розмова з послом Х. Приступою. *Діло*. 1925. 20 жовтня. №. 234. С. 1 (з продовженням).
5. Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині: Біограми політичних емігрантів – учасників Української революції. Рівне-Львів: Простір-М, 2023. 284 с.
6. Давидюк Р. Життєпис Марка Луцкевича в контексті сучасної політики пам'яті. *Радянські репресії у західних областях України (1939-1953): історія, особистості, пам'ять*. Колективна монографія. Відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. С. 227-246.
7. Давидюк Р. Розплата за «буржуазний парламентаризм»: українські послы і сенатори від Волині в умовах тоталітаризму. *Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939-1953)*. колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів – Торунь, Liha-Pres, 2021. С. 154-170.
8. Жерноклеєв О., Райківський І. Політичний портрет Левка Ганкевича. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 2004. Вип. VIII. С. 9-29.
9. Загальні Збори Товариства «Рідна Хата». *Наше життя* (Холм). 1922. 8 жовтня. №. 6. С. 2.
10. Зайцев О. Українці в Сеймі та Сенаті Польщі (1922-1939). Львів, 2022. 326 с.
11. Книга пам'яті Республіки Карелія. URL: https://sand.mapofmemory.org/biography/?b_id=15741
12. Націоналізм й інтернаціоналізм. Розмова з послом Пащуком. *Діло*. 1927. 23 вересня. №. 212. С. 1.
13. Новий арешт М. Луцкевича. *Діло*. 1923. 14 квітня. №. 7. С. 1.
14. Пащук А. Як я дізнався про долю батька. *Свобода*. (Джерсі-Сіті). 2006. 8 грудня. №. 49. С. 7.
15. Посмертні згадки. *Діло*. 1929. 23 лютого. №. 40. С. 6.
16. Похорон т. Скрипи. *Глобус* (Київ). 1929. 1 травня. №. 5. С. 6. URL: <https://libraria.ua/search/?Search=%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%B0>
17. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга перша. Ч. 1. Київ-Харків: Оригінал, 2005. 800 с.
18. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга перша. Ч. 2. Київ-Харків: Оригінал, 2008. 672 с.
19. Соляр І. Радянське філіальство у Західній Україні. *Український історичний журнал*. 2009. №. 1. С. 55-67.
20. Україна-Польща 1920-1939 рр.: з історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою / упорядкування, коментарі, вступна стаття Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. 624 с.
21. Українські послы і сенатори до українського Народу! *З трибуни. Промови українських послів і сенаторів у польських Сеймі і Сенаті*. Львів-Луцьк-Холм-Берестє. Накладом Українського посольського клубу, 1925. 144 с.
22. Szumiło M. Ukraińcy w Senacie II Rzeczypospolitej (1922-1939) – portret zbiorowy. *Przegląd Sejmowy* (Warszawa). 2020. №. 4. S. 165-187.
23. Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1939: działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe. Lublin: Wyd. UMCS, 1992. 265 s.
24. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України.
25. Державний архів Харківської області.
26. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

R.P. DAVYDIUK

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Professor of the Department of History and Methods of Teaching

e-mail: davrus63@gmail.com; ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

Rivne State Humanitarian University

S. Bandera St, 12, Rivne, 33000, Ukraine

THE KHARKIV PERIOD IN THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN AMBASSADORS OF THE FIRST CONVOCATION TO THE SECOND POLISH REPUBLIC SEJM

Aim of the study. The biography of a left-wing Ukrainian ambassadors group of the first convocation to the Parliament of the Second Polish Republic is traced, with emphasis on the preconditions and reasons for their departure to Soviet Ukraine and their activities during the Kharkiv period, which ended with their arrest and execution.

The research methodology is based on analytical and chronological methods, structuring, critical approaches in the analysis of historical documents.

Scientific novelty. The identification and verification of materials from archival criminal cases on a group of Ukrainian ambassadors to the Sejm of the Second Polish Republic of the first convocation made it possible to reconstruct the Kharkiv period of their activities and establish their fate after their departure to Soviet Ukraine.

Conclusions. In the Parliament of the Second Polish Republic in its first convocation (1922-1927), a group of Ukrainian ambassadors representing the western Ukrainian lands and holding radical left-wing positions was formed. Considering internal and external circumstances, they left the Ukrainian parliamentary representation, formed a social democratic faction, and later a communist faction. Active public figures, who were involved in the the First World War and the Ukrainian Revolution, got a mandate, organised embassy meetings, submitted individual interpellations, group deputy appeals, spoke from the Sejm tribune, trying to defend the rights of the Ukrainian population in Poland. Their dissemination of radical left-wing ideas led to difficult relations with the Polish authorities, resulting in detentions and short-term arrests. Five ambassadors, who had established contacts with the Soviet consulate, chose the Ukrainian SSR as their future home and venue for their activities. One of them died shortly after leaving, as a result of illness. The other four, after briefly collaborating with the communist regime, were accused of belonging to the mythical «Ukrainian Military Organisation» and sentenced. During the Great Terror, they were once again sentenced and shot on charges of collaborating with foreign intelligence services.

Keywords: *ambassadors, Sejm, the Second Polish Republic, Western Ukrainian lands, Soviet Ukraine, Kharkiv, GPU, NKVD, repressions, Great Terror.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Fighters for Reunification. Biographical Directory (1989). Edited by Y. Slivka and others. Lviv: Kamenyar. (in Ukrainian).
2. In Poland. (1925). *Voice of Labour*. 3 June. № 124. P. 1. (in Ukrainian).
3. Vlasyuk O. (2011). Marko Lutkevych: Ukrainian Ambassador to the Polish Sejm. *Slavyanskyi Visnyk*. Rivne: RIS KSU, 2011. Issue 11. P. 9-12. (in Ukrainian).
4. Impressions from a trip to Greater Ukraine. A conversation with Ambassador H. Prystupa (1925). *Dilo*. 1925. 20 October. №. 234. P. 1 (to be continued). (in Ukrainian).

5. Davydiuk R. (2023). In the Context of Interwar Volhynia: Biographies of Political Exiles – Participants in the Ukrainian Revolution. Rivne-Lviv: Prostir-M. 284 p. (in Ukrainian).
6. Davydiuk R. (2022). The biography of Mark Lutskevich in the context of contemporary politics of memory. *Soviet repressions in the western regions of Ukraine (1939-1953): history, personalities, memory*. Collective monograph. Ed. V. Ilnytskyi. Riga, Latvia: Baltija Publishing. P. 227-246. (in Ukrainian).
7. Davydiuk R. (2021). Retribution for «bourgeois parliamentarism»: Ukrainian deputies and senators from Volhynia under totalitarianism. *The politics of memory in Ukraine regarding Soviet repressions in the western regions (1939-1953)*. Collective monograph / Ed. V. Ilnytskyi. Lviv-Toruń, Liha-Pres. P. 154-170. (in Ukrainian).
8. Zhernokleev O., Raikivsky I. (2004). A Political Portrait of Levko Hankevych. *Bulletin of the Precarpathian University. History*. Ivano-Frankivsk: Plai Publishing House. Issue VIII. P. 9-29. (in Ukrainian).
9. General Meeting of the «Ridna Khata» Society (1922). *Nashe Zhittya* (Kholm). 8 October. №6. P. 2. (in Ukrainian).
10. Zaitsev O. (2022). Ukrainians in the Sejm and Senate of Poland (1922-1939). Lviv. 326 p. (in Ukrainian).
27. Book of Remembrance of the Republic of Karelia. URL: https://sand.mapofmemory.org/biography/?b_id=15741 (in Russian).
11. Nationalism and Internationalism. A conversation with Ambassador Paschuk (1927). *Dilo*. 23 September. № 212. P. 1. (in Ukrainian).
12. New arrest of M. Lutskevich (1923). *Dilo*. 14 April. № 7. P. 1. (in Ukrainian).
13. Paschuk A. (2006). How I learnt of my father's fate. *Svoboda*. (Jersey City). 8 December. № 49. P. 7. (in Ukrainian).
14. Obituaries. (1929). *Dilo*. 23 February. № 40. P. 6. (in Ukrainian).
15. The funeral of T. Skrypa (1929). *Globus* (Kyiv). 1 May. №5. P. 6. URL: <https://libraria.ua/search/?Search=%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%B0> (in Ukrainian).
16. Rehabilitated by history. Kharkiv Region (2005). Book One. Part 1. Kyiv-Kharkiv: Original. 800 p. (in Ukrainian).
17. Rehabilitated by History. Kharkiv Region. (2008). Book One. Part 2. Kyiv-Kharkiv: Original. 672 p. (in Ukrainian).
18. Solyar I. (2009). Pro-Soviet Sentiment in Western Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*. № 1. P. 55-67. (in Ukrainian).
19. Ukraine-Poland 1920-1939: From the History of Diplomatic Relations between the Ukrainian SSR and the Second Polish Republic / compiled, annotated and with an introductory article by N. S. Rublev, O. S. Rublev (2012). Kyiv: DUCH I LITERA. 624 p. (in Ukrainian).
20. Ukrainian Ambassadors and Senators to the Ukrainian People! *From the rostrum. Speeches by Ukrainian ambassadors and senators in the Polish Sejm and Senate*. (1925). Lviv-Lutsk-Kholm-Brest. Published by the Ukrainian Embassy Club. 144 p. (in Ukrainian).
21. Szumiło M. Ukraińcy w Senacie II Rzeczypospolitej (1922-1939) – portret zbiorowy. *Przegląd Sejmowy* (Warszawa). 2020. № 4. S. 165-187. (in Polish).
22. Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1939: działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe. Lublin: Wyd. UMCS, 1992. 265 s. (in Polish).
23. Sectoral State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine.
24. State Archive of Kharkiv region.
25. Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine.

Текст надійшов до редакції 20.02.2026 / The text was received by the editors 20.02.2026

Текст затверджено до друку 06.04.2026 / The text is recommended for printing 06.04. 2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-06>

УДК 94(477.7)"1941/1944":352

М.І. МИХАЙЛУЦА, докт. істор. наук, проф.,
директор Навчально-наукового морського гуманітарного інституту
e-mail: Michailuca@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/000-0003-4896-0580>
Одеський національний морський університет,
вул. Мечникова, 34, м. Одеса, 650029, Україна

ЦИВІЛЬНА ОКУПАЦІЙНА АДМІНІСТРАЦІЯ В ТРАНСІСТРІЇ, ЇЇ СТРУКТУРА Й КАДРОВА КОЛАБОРАЦІЯ (1941-1944)

Мета дослідження – узагальнити широкий пласт наявних знань, використавши різноманітний джерельний кейс і запропонувати достеменну структуру адміністративного устрою та кадрової політики в муніципальних органах цивільної влади, визначити співвідношення колаборації місцевого населення з румунською окупаційною адміністрацією в «губернаторстві Трансїстрія» упродовж 1941-1944 рр.

Методологія дослідження. Праця обґрунтована на загальновідомих принципах історизму, системності, кількісно-квантитативного аналізу, об'єктивності, аналізу і синтезу, джерельної новизни та евристизму історичних даних.

Наукова новизна. Дослідження ґрунтуються на первинних румуномовних документах румунського походження з широкого спектру фондів архівних установ Румунії, Республіки Молдова та України, що значно підсилює науковий продукт порівняно з уже існуючими дослідженнями з цієї проблематики та дає відповіді на маловідомі питання щодо сутності й характеру цивільного адміністрування румунської окупаційної влади в південно-західних українських землях і статистичного аналізу колаборації підкупаційного населення, зокрема чиновників, службовців та спеціалістів.

Висновки. На основі комплексу документальних матеріалів, статистичних даних у підсумках стверджується, що румунська адміністрація в Трансїстрії була цивільною за суттю, структурно розгалуженою та жорстко контрольованою по вертикалі. Верхівка управлінської системи генерувалася за рахунок румунських функціонерів, направлених з Румунії та Бессарабії, але через брак кадрів та намагання загравати з підкупаційним населенням, переважно ображеним комуністичним режимом у передвоєнні роки, румуни були змушені залучати до співпраці колишніх радянських управлінців, інженерно-технічних працівників, чиновників середньої та нижньої ланки. Співвідношення представників місцевого населення та румунських громадян, які працювали в системі румунської окупаційної адміністрації, виявлялося приблизно 4:1. Високий рівень співпраці місцевого населення з окупаційною румунською владою є характерною та відмінною рисою окупаційного режиму в Трансїстрії, який у порівнянні з нацистським режимом німецького Райху, в деяких рисах (підприємництво, торгівля, освіта, релігійне та культурне життя) був значно ліберальнішим. Впевнено можна стверджувати, що серед тих, хто співпрацював з румунською адміністрацією, винятком були особи єврейської та ромської національностей, яких не брали на службу у спецслужби і органи місцевої влади, навпаки – вони зазнавали знищення та депортації. Їх представники були повністю виключені із суспільно-економічного, соціально-культурного та повсякденного життя Трансїстрії. В іншому румунська влада не проводила яскраво вираженої етнічної

дискримінації при прийомі місцевого населення на роботу в державні та господарські структури губернаторства Трансністрія, хоча преференції поширювалися на етнічно близьких молдаван та союзників по антикомуністичному блоку – місцевих німців. Вельми складно визначити кількісно етнічний та соціальний склад місцевих та залучених колаборантів, що може стати предметом подальших досліджень.

Ключові слова: Україна, Друга світова війна, окупаційна система, Трансністрія, цивільна адміністрація, муніципальні органи, спецслужби.

Як цитувати: Михайлуца М. І. Цивільна окупаційна адміністрація в Трансністрії, її структура й кадрова колаборація (1941-1944). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2026. Вип. 42. С. 71-86, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-06>

In cites: Mykhailutsa M. I. (2026). Civil, occupation administration in Transnistria, its structure and personnel collaboration (1941-1944). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (71-86), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-06> (in Ukrainian)

Довгий час актуалізована в цій статті наукова проблема, перебувала поза межами наукового дискурсу і дослідницького фокусування. У фаховому середовищі здебільшого переважала наукова зацікавленість тематикою про різні складові нацистської політики Третього Райху на східних теренах Європи в період з кінця 1930-х до 1945 років. Натомість проблематика адміністративного устрою та дослідження сутнісних характеристик окупаційної політики одного з союзників Німеччини у Другій світовій війні – румунського авторитарного режиму І. Антонеску щодо окупованих українських земель в національній історіографії залишалася незвіданою зоною історичної галузі знань аж до початку нинішнього тисячоліття. І якщо в самій Румунії, як, власне, і в Молдові, упродовж більше ніж два десятиліття ХХІ ст. в гострому протистоянні наративів поміж двома історіографічними течіями – консервативними прихильниками ідеї «România Mare» (Великої Румунії) з одного боку, і прогресивними модерністськими вченими [28; 32; 38; 39; 18; 37; 23] з іншого, вибудовувалася чесна й неупереджена сучасна оцінка минулого в роки Другої світової війни, то в українській історіографії лише після проголошення державної незалежності України з'явилася можливість реалізовувати наукові задуми у аналогічному європейським принципам наукового пізнання напрямі. З нашого погляду, цьому сприяло сплетіння декількох факторів, важливість яких складно переоцінити. Саме на початку 90-х років минулого століття стали доступними для дослідників раніше рецесивні архівні фонди періоду Другої світової війни, так звані окупаційні фонди, які утаємничувалися в СРСР переважно з ідеологічних причин. Окрім того, значну частину величезного пласту різноманітних первинних джерел окупаційного періоду було написано (друком і рукописно) румунською мовою, що також робило їх професійно мало затребуваними через незнання багатьма українськими дослідниками мови сусіда із-за дунайського прикордоння.

Проте минув час, хоч із запізненням від румунських та молдавських колег на десятик-півтора років, необхідних для ознайомлення українських вчених з результатами досліджень з цієї проблематики, з'явилися перші історичні статті та книги в національній історіографії. У числі перших В. Щетнікову, І. Нікульчі та М. Михайлуці довелося вивчати історію окупаційної політики Румунії на теренах поміж Південним Бугом і Дністром, які увійшли в історію Другої світової війни під назвою губернаторство «Трансністрія»¹. Проте праці

¹ Слово «Transnistria» є гідротопонімом румунського походження і тотожний українському «Задністрянщина». Заради зручності далі у тексті слово «Трансністрія» будемо писати без лапок, хоча сама назва стосовно українських земель є штучною і була введена румунським урядом за головування маршала І. Антонеску в роки Другої світової війни.

В. Щетнікова [17, с. 351–358] були обмежені виключно дослідженням російськомовних джерел з одеського архіву, переважно подавали соціально-економічні характеристики політики Антонеску в Одесі, та показували трагедію Голокосту. Водночас, І. Нікульча і М. Михайлуца опублікували нарис про Трансністрію в «Енциклопедії історії України» [6] та серію робіт із суміжної тематики, у тому числі про церковно-адміністративний устрій та релігійне життя в Трансністрії [7; 8]. Перше десятиліття ХХІ ст. стало евристичним і продуктивним. Однак, тема адміністративного устрою та органи управління на території південно-західної України досліджувалася українськими істориками переважно в контексті загальної політики диктатора І. Антонеску у низці статей і наукових досліджень Н. Терефери [16], І. Тарнавського [15]; О. Лисенка та В. Нестеренко [5]; О. Новосьолова [11; 12]; Ю. Левченка [4]. Утім майже усі праці цього періоду мали відчутні хиби, оскільки страждали на відсутність солідного джерельного підґрунтя, викликаного банальним ігноруванням джерел з румунських архівів і досягненнями румунської історіографії. В останні роки було доповнено історіописання у окремих сегментах проблеми, зокрема М. Михайлуца [9, 10] щодо релігійної політики радянського і румунського режимів в компаративному розрізі, О. Осипенка [13] з соціальної історії сільського населення Трансністрії, О. Бабіча [1; 2] щодо динаміки населення та стратегій виживання в період окупації Одеси. Попри те, що найглибше питання історіописання адміністративного устрою Трансністрії, зокрема й кадрової структури окупаційних органів, було викладено у праці М. Михайлуца та І. Нікульчі [30], яка стала стрижневою для усвідомлення специфіки місцевої колаборації населення регіону з окупаційною владою, окреслена нами проблема залишається мало дослідженою.

Хронологічні межі нашого доробку охоплюють літо 1941 р. – весну 1944 р., йдеться про початок румунського адміністрування і експлуатації південно-західних українських земель, включених до губернаторства Трансністрія. Територіальні межі обумовлені окупацією Румунією українських земель після двосторонніх румунсько-німецьких переговорів 30 серпня 1941 р. в Тігіні (м. Бендери) і включали в себе південні райони Вінницької області, західні райони Миколаївської області та всю Одеську область у тодішніх її адміністративних кордонах, а також лівобережні райони Молдавської РСР. За визначенням В. Щетнікова, західні кордони губернаторства Трансністрія проходили по умовній лінії Могилів-Подільський – Бар – Жмеринка [17, с. 823–833].

Джерельну базу цього дослідження складають не тільки опубліковані документи періоду Другої світової війни, зокрема у збірках документів і матеріалів [14], але перш за все, чи не вперше введені у науковий обіг документи окупаційного періоду з архівів Румунії (Arhiva Ministerului Apărării Naționale a României (AMApN), Arhivele Nationale Bucuresti (ANB)), Республіки Молдова (Arhiva Nationala a Republicii Moldova (ANRM)), США (United States Holocaust Memorial Museum (USMM)) та України (Державний архів Вінницької області (DAVO), Державний архів Одеської області (DAOO)).

Фронтальна характеристика регіону

Зона розмежування територіальних інтересів між нацистськими союзниками Румунією та Німеччиною, так звана Трансністрія, включала окуповану румунськими військами територію між Дністром і Південним Бугом площею в 39733 кв. км [45, F. 706, inv. 1, d. 482, f. 40]. На нашу думку, невирішеною проблемою для багатьох дослідників довгий час залишалося визначення загальної чисельності населення в цьому регіоні та його етнічного складу до осені 1941 року, тобто до встановлення фактично окупаційної адміністрації. Основною причиною цього була внутрішня політика сталінського керівництва СРСР у 1930-ті роки, заснована на тоталітарному режимі, яка, безперечно, мала катастрофічно негативні наслідки в демографічній площині. Визначений істориком С. Кульчицьким «терор голодом в Україні 1932–1933 рр.» [3], який визнано вже багатьма країнами світу як геноцид українського народу, насильницька колективізація та масові депортації селянських родин до Сибіру, політичні репресії тощо, призвело до різкого скорочення населення України загалом, та

населення Буго-Дністровського межиріччя, зокрема. Природно, це не могло не визначати етно-демографічну ситуацію на цій території безпосередньо в роки німецько-радянської війни, враховуючи, що етнічний склад населення був дуже різноманітний, оскільки там проживали українці, росіяни, молдаване (румуні), євреї, німці, поляки, греки, болгари та інші народи. До того ж, з початком війни упродовж червня-вересня 1941 року частина населення через бойові дії в регіоні була евакуйована на схід СРСР. До прикладу, до 16 жовтня 1941 р. залишило Одесу близько 200 тис. мешканців міста [14, т. 2, с. 4]. У результаті вирішенням статистичного завдання довелося займатися румунській окупаційній адміністрації. Вже листопаді-грудні 1941 року нею було організовано загальний перепис населення Трансністрії. Задля цього наказом № 25 губернатора Трансністрії у кожному населеному пункті та районних центрах було створено так звані Комісії з інвентаризації. Технічне здійснення перепису населення забезпечували 143 співробітники Центрального інституту статистики Румунії, які були направлені в окуповані землі [23, р. 25–26]. Відповідно до результатів населення Трансністрії становило 2 326 226 осіб [24, р. 9].

Адміністративний устрій Трансністрії

Румунська цивільна адміністрація, очолювана губернатором Г. Алексяну, визначала ситуацію в регіоні як таку, що була повністю зруйнована війною, коли не лишилося жодного діючого адміністративного органу чи установи. Спостерігався реальний адміністративний, правовий та економічний вакуум, оскільки радянські органи влади, поспіхом відступаючи, зруйнували і, по можливості, евакуювали важливі об'єкти господарства, промисловості тощо, що призвело до управлінського «паралічу» на всій території. Значна частка населення, кинута напризволяще, позбавлена віри та довіри до колишньої комуністичної влади, була вкрай деморалізована війною.

Ситуація, що склалася в регіоні, вимагала відновлення внутрішнього порядку, управління та престижу цивільної окупаційної влади, адміністративної та економічної реорганізації, стабілізації морального та соціального стану населення. З метою надання допомоги губернатору Г. Алексяну, був залучений технічний радник німецький барон фон Малхіус (Malhius) [35, р. 453], який і став ініціатором застосування в Трансністрії «норм Розенберга», що використовувалися на окупованих нацистами територіях СРСР [20; 29; 36]. Вони передбачали повну заміну радянської системи та запровадження нової адміністративної організації території. Однак Г. Алексяну вирішив, що доцільніше не впроваджувати систему запропоновану німцями, а організувати життя в Трансністрії, запровадивши незначні коригування, залучаючи до місцевих органів влади якнайбільше місцевих фахівців [33, р. 133]. У цьому контексті передбачалося створити таку адміністрацію, яка працюватиме у напрямку «максимального використання ресурсів окупованої території відповідно до законів війни» [22, р. 16].

Водночас губернатор Г. Алексяну самовпевнено повідомив маршалу І. Антонеску, що задумав і структурував окупаційну адміністрацію на кшталт «принципу Фюрера» (нім. *Fuhrerprinzip*), що означало – «Одна людина, одна директива, одна відповідальність» (пер. з рум.)². За його словами, схема влади виглядала так: «Воля цієї єдиної людини передається з центру в периферію, і ця єдина воля наказує та виконує. У Трансністрії воля верховного головнокомандувача маршала Іона Антонеску передається через цивільного губернатора в найвіддаленіші периферійні органи і за рахунок цього виконуються» (пер. з рум.) [17, ф. Р–2242, оп. 1с, спр. 677, арк. 18–196].

12 вересня 1941 р. губернатор Г. Алексяну підписав наказ № 8 про адміністративний устрій окупованих територій. Трансністрія була поділена на комуни та міста, райони та повіти [17, ф. Р–2359, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. Усі населені пункти у Трансністрії формували комуни (сільську громаду – село), вони керувалися примарем (головою), за сприяння сільської ради,

² Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

що складалася із 3 осіб. Примар та члени ради обиралися зборами села з-поміж місцевих жителів та затверджувалися головою району – претором. Адміністрація комуни називалася примарією. У межах Трансністрії налічувалося 1363 сільських громади, які включали 2568 сіл та 74 присілка [45, F. 706, inv. 1, d. 482, f. 140].

Населені пункти, які мали міську адміністративну організацію, зберігали статус міста. Містом керував примар (міський голова) та одним-двома заступниками, залежно від кількості населення у місті. Примар та його заступники призначалися префектом (керівником повіту) [46, f. Armata a 4-a, r. 205, d. 1079, f. 14; 47, RG 25003M, f. Armata a 4-a, r. 12, d. 1079; 45, F. 706, inv. 1, d. 41, f. 321]. Загалом на теренах між Дністром та Південним Бугом налічувалося 15 міст, переважна більшість з яких мали повітовий статус: Очаків (4000 чол.), Могильов (25 000), Овідіополь (5000), Кам'янка (7000), Рибниця (10000), Дубоссари (30 000) (20 000), Тульчин (14 000), Балта (23 000), Березівка (6000) та Ямпіль (7000) [34, р. 184–195]. У найбільших містах були організовані муніципії, спершу в першій, тимчасовій столиці Трансністрії – Тирасполі, де мешкало понад 40 тис. осіб та в Одесі з понад 272 тис. населення [45, F. 706, inv. 1, d. 529, f. 20], яка стала столицею Трансністрії з 17 жовтня 1941 року [44, f. РСМ, а.у. 579/1941, sh. 5]. У цих містах примарі муніципіїв призначалися безпосередньо губернатором Трансністрії.

Адміністративно-територіальною одиницею, якій підпорядковувалися комуни і які, відповідно, включали в себе певну кількість поселень, були райони. За нашими підрахунками, в середньому площа району коливалася в межах 50–80 кв. км, а чисельність населення становила від 30 тис. до 50 тис. осіб [30, р. 194]. Насправді, район являв собою найважливішу адміністративну та економічну ланку, на якій ґрунтувалася управлінська система губернаторства Трансністрія, оскільки район мав статус юридичної особи та власний бюджет [39, р. 93]. Між іншим, румунська окупаційна влада зберегла райони в тих самих адміністративних межах, що існували за радянської влади, оскільки розподіл землі, організація установ, підприємств та громадських установ були вже налагоджені, і будь-які радикальні зміни викликали б розлад нормальної життєдіяльності регіону [31, р. 105]. Вся територія губернаторства Трансністрія була поділена на 64 райони [43, ф. Р-2361, оп. 1, спр. 47, арк. 1-30]. Кожен район перебував під владою претора (глави районної адміністрації), призначеного губернатором Трансністрії. Спочатку управління районами здійснювали колишні місцеві керівники, проте невдовзі до окупованих територій було надіслано 64 претори з Румунії, з числа випускників юридичних факультетів, яких було відібрано за результатами конкурсу, проведеного Міністерством внутрішніх справ Румунії [45, F. 706, inv. 1, d. 529, f. 4]. Очевидно, з метою збереження спадкоємності в управлінні, колишнє керівництво районів було залишено на службі як помічники преторів. Претору підпорядковувалися всі районні чиновники, незалежно від того, чи були вони адміністративними службовцями чи фахівцями у різних сферах управління [24, р. 11]. Адміністрація району називалася претурою, на яку покладалися наступні функції (лише у межах району): адміністративної опіки над сільськими і міськими громадами; нагляду та підтримання громадського порядку на території району за допомогою повітової поліції та жандармерії; контролю за адміністративною діяльністю районних фахівців – лікаря, ветеринара, агронома, інженера, завідувача відділу освіти та ін., застосовуючи до них, у разі потреби, дисциплінарні стягнення [46, f. Armata a 4-a, r. 205, d. 1079, f. 14; 47, RG 25003M, f. Armata a 4-a, r. 12, d. 1079; 44, f. РСМ, а.у. 477/1942, sh. 11]. Згідно з наказом губернатора № 8 у кожному районі було створено відділи: агрономічний, техніки, економічний, фінансовий, комерційний, освіти, санітарний, доріг, пошти та телеграфу, ветеринарний, транспортний, будівельний. Відповідно, для управління та контролю над діяльністю відділів було створено й адміністративний відділ [45, F. 706, inv. 1, d. 41, f. 32-35].

Майже увесь штат районних чиновників і фахівців було підібрано з-поміж місцевих жителів, які зобов'язувалися вийти на роботу згідно з наказом №2, виданим губернатором

Трансністрії 28 серпня 1941 р. [45, F. 706, inv. 1, d. 37, f. 39-51]. Недостатня кількість укомплектовувалась надісланими чиновниками з Румунії. У кожному районі чисельність адміністративних службовців коливалася у межах від 24 до 45 осіб [30, р. 195].

Для керівництва діяльністю районів, контролю за преторами, координації їх роботи було створено повіти, які включали 3-8 районів. Повіти не мали статусу юридичної особи та не мали власного бюджету [31, р. 105]. Наприкінці серпня 1941 р. було утворено адміністративні органи на західних теренах Трансністрії, у повітах: Тирасполь, Ананьєв, Балта, Джугастру (Ямпіль) та Могилів-Подільський. По мірі просування військ Вермахту та румунської армії у східному напрямку, у жовтні 1941 р. встановлювалася адміністрація на всій території окупованих земель. Таким чином, було створено 13 повітів: Ананьївський, Балтський, Березовський, Дубоссарський, Голтянський, Джугастрівський, Могилівський, Очаківський, Одеський, Овідіопольський, Рибницький, Тираспольський і Тульчинський [30, р. 195]. Адміністрація кожного повіту отримала назву «префектура» та очолювалася префектами (голова повіту), який мав функції генерального адміністративного інспектора. Префекти призначалися губернаторами із числа військових, які мали переважно чин полковника. Зазначені вище повіти очолили відповідно такі префекти: К. Белінтіняну, В. Ніка, Л. Поп, А. Батку, М. Ісопеску, Ш. Георгіаде, К. Логін, І. Константінеску, М. Валческу, Н. Канар, К. Попеску-Корбу, П. Джорджеску і К. Нестураш. Кожен префект мав по двоє заступників, т.зв. субпрефектів, які володіли місцевими мовами (українською, російською, болгарською, молдавською/румунською), що полегшувало комунікацію влади з окупованими регіонами. Зазвичай один із субпрефектів був представником місцевого населення, а інший – з Бессарабії [44, f. РСМ, а.у. 597/1941, sh. 3]. Брак працівників у штаті префектур, як правило, укомплектовувався колишніми радянськими чиновниками з місцевих. Чисельність службовців у префектурах коливалася в межах 10-12 осіб [24, р. 11]. У підпорядкуванні префекта знаходилася поліція та жандармерія, що давало йому виняткові повноваження в межах повіту. В рамках правил встановлених губернатором Г. Алексяну, префект мав право призначати чи знімати з посади будь-якого чиновника у повіті, у тому числі примара та його помічників, затверджувати сільські ради та ін. [39, р. 94].

Якщо районна претора була основною економічною адміністративною одиницею, то повітова префектура виконувала політичну та координуючу функції.

Для забезпечення ефективності управління вся окупаційна румунська адміністрація в Трансністрії була підпорядкована безпосередньо головнокомандувачу румунської армії маршалу І. Антонеску і призначеному ним цивільному губернатору Трансністрії Г. Алексяну [44, f. РСМ, а.у. 597/1941, sh. 3]. Слід зазначити, що Г. Алексяну, мав професорське звання та вважався в юридичних колах авторитетним фахівцем у галузі конституційного та адміністративного права³. Разом з тим він отримав багатий управлінський досвід, будучи королівським резидентом румунських округів Сучава і Бучеджі; останній, як зазначає Р. Соловей (R. Solovei), мав приблизно таку ж площу (40879 кв. км) як і Трансністрія, але значно більшу кількість населення – понад 3 млн 800 тис. осіб [38, р. 222]. На нашу думку, ці якості професор Г. Алексяну відіграли вирішальну роль у його призначення на посаду цивільного губернатора Трансністрії.

Губернатор, будучи головним адміністратором та уповноваженим головнокомандувача армії на окупованій території, мав низку широких повноважень, серед яких виділимо

³ Георге Алексяну був одним із засновників румунського інституту адміністративних наук в Бухаресті. Також являвся членом Інституту філософії права, членом Міжнародного інституту адміністративних наук в Брюсселі. Професор Г. Алексяну був автором низки наукових праць і монографій, зокрема: Alexianu Gh. Curs de drept constituțional. Vol. I-III. București, 1930-1937; Alexianu Gh. Repertoriul general al tuturor codurilor, legilor, decretelor-legi. 1 ianuarie 1860 – 1 ianuarie 1940. Vol. I-II, București, 1940; Negulescu P., Boilă R., Alexianu Gh. Codul administrativ adnotat. București, 1930; Negulescu P., Alexianu Gh. Tratatul de drept public. Vol. 1-2. București, 1942-1943.

найважливіші: впроваджувати в Трансністрії політику, яку проводив Головнокомандувач армії; як вищий глава всього адміністративного персоналу губернаторства, здійснював контроль за всіма підпорядкованими йому органами та їхньою документацією. Як представник вищої влади в губернаторстві мав право розробляти постанови, інструкції та видавати накази, які застосовувалися на всій території Трансністрії; як начальник над поліцією, був відповідальним за громадський порядок, міг давати накази поліції та сигуранці⁴ і, в разі потреби, навіть вимагати застосування армійських підрозділів [31, р. 89].

Отже, вертикаль влади в адміністрованих українських землях названих Трансністрією, була представлена у формі структурованої вертикалі: верховне головнокомандування (верховний головнокомандувач) – центральний апарат губернаторства Трансністрія (губернатор) – префектури повіту (префект) – районні претури (претори) – сільські громади (примари) і міста (примари).

Губернатор здійснював своє керівництво через дирекції, які були створені Декретом № 1 від 19 серпня 1941 р. разом із відповідними службами. Спочатку функціонували такі дирекції як: адміністрації та зв'язку, сільського господарства та економіки, освіти та пропаганди, охорони здоров'я та дирекція фінансів [44, f. РСМ, а.у. 597/1941, sh. 2]. У міру того, як відбувалися зміни діяльності румунської окупаційної адміністрації в Трансністрії, дирекції, які було створено декретом №1/1941 і які охоплювали кілька напрямків, були розділені й, відповідно, виникли нові. Таким чином, їхня кількість збільшилася до 22-х [45, F. 706, inv. 1, d. 53, f. 26]. Крім вищезгаданих дирекцій, у безпосередньому підпорядкуванні губернатора перебували також: офіс досліджень, статистичне управління, корпус генеральних адміністративних інспекторів, поліція та жандармерія [45, F. 706, inv. 1, d. 529, f. 6].

Разом з тим, адміністративний устрій південної та південно-східної території Трансністрії і, зокрема, міста Одеси став можливим лише після завершення воєнних дій і захоплення румунами Одеси 16 жовтня 1941 р. Відтак, до самого кінця жовтня 1941 р. Овідіопольський, Очаківський та Одеський повіти керувалися частково командирами трудових батальйонів.

Важливо також акцентувати увагу на завданнях адміністративного характеру, оскільки поряд із цивільною адміністрацією в Одесі існувало й військове командування. Його місія полягала у забезпеченні порядку та безпеки міста, а також у наземному, морському та повітряному захисті Одеси та її передмість. Крім того, військова адміністрація повинна була врятувати від руйнування та спустошення комунальне майно (заводи та фабрики, технічні споруди, склади, державні установи, культурні та освітні заклади тощо) [45, F. 706, inv. 1, d. 499, f. 40]. Військове командування відразу після вступу військ у місто, мало вжити всіх необхідних заходів для встановлення та організації роботи окупаційних органів цивільної влади. Для виконання цих завдань румунські військові здійснювали заплановані дії у два етапи. На першому, одразу ж захопивши місто, заволоділи не евакуйованим комуністами майном та міськими об'єктами, взявши його під охорону. На другому етапі переходу влади від військових до цивільних органів передбачалося проведення обліку міського майна, введення в експлуатацію різних промислових підприємств та нормалізація міського життя [45, F. 706, inv. 1, d. 499, f. 40].

Від 16 жовтня 1941 р. для забезпечення порядку та швидкого відновлення життєздатності міста, вся цивільна влада була підпорядкована військовому командуванню м. Одеса [44, f. Armata a 4A, r. 20/3, p. 684; 47, RG 25003M, f. Armata a 4-a, r. 12, d. 870]. У міру того, як адміністративні органи почали функціонувати власними цивільними силами та персоналом, опікунська діяльність військового командування обмежувалася лише їхніми безпосередніми функціями. Наприклад, зі вступом в обов'язки цивільного губернатора Трансністрії Г. Алексяну, військовий комендант, маючи у своєму підпорядкуванні міську

⁴ Сигуранца (рум. Siguranță) – таємна політична поліція в Румунії 20–40-х рр. XX ст., в роки Другої світової війни активно діяла на південно-західних теренах України.

префектуру поліції, здійснював виключно функцію забезпечення порядку та безпеки, охорони підприємств та установ, а організаційно-адміністративна функція перейшла до рук цивільної влади [45, F. 706, inv. 1, d. 529, f. 6-7]. Поліція у місті Одесі залишалася під контролем військових до того моменту, коли Інспекторат жандармерії Трансністрії, який перебував у підпорядкуванні губернатора, не підкорив собі префектуру одеської поліції, мотивуючи це досягненням єдності дій та інформації [45, F. 706, inv. 1, d. 529, f. 6].

18 жовтня 1941 р. постановою № 1559 примарем Одеси було призначено вихідця із північної Бессарабії Г. Пинтя⁵. Заступниками примаря (віце-примарями) стали В. Кіореску, Е. Сінікліу, К. Видрашку, а генеральним секретарем – А. Костінеску. Згодом були призначені ще два заступники відібрані з-поміж місцевих жителів – В. Кундерт та М. Заєвлошин [45, F. 706, inv. 1, d. 518-1, f. 242].

До війни Одеса була не тільки найбільшим морським портом в СРСР на Чорному морі, але й великим промисловим, торговельним і культурним центром на півдні України з населенням 500-600 тис. осіб [21, р. 56]. Оборона Червоною армією майже повністю оточеного міста Одеси від наступаючих румунських військ тривала 73 дні до 16 жовтня 1941 р. За цей період радянським органам влади вдалося евакуювати морським шляхом на схід СРСР 23 тис. т зброї, боєприпасів і військової техніки, 188 тис. т промислового обладнання фабрик й заводів і приблизно 200 тис. цивільного населення та військових. Як і на всій території Трансністрії, в Одесі ситуація також виявилася катастрофічною – спустошене та зруйноване місто, знищене економічне життя та майже вся міська інфраструктура. Для відновлення життя міста, ремонту та введення в експлуатацію промислових підприємств, насамперед харчової промисловості, потрібна була реорганізація та укомплектування кадрами всіх комунальних служб та інститутів міського господарства. У складі одеської примарії було створено п'ять дирекцій (департаментів), які охоплювали різні галузі соціально-економічної діяльності: економічна, комунального господарства, культури та комунального майна, РАГС (ЗАГС)⁶ та технічна дирекція. Кожна з цих дирекцій управлялася одним із помічників примаря [43, ф. Р-2272, оп. 1, спр. 12, арк. 5-6].

Від початку листопада 1941 р. і до лютого 1942 р. муніципальною владою за використанням співробітників бюро дев'яти поліцейських відділків міста було проведено перепис наявного населення Одеси [45, F. 706, inv. 1, d. 1219, t. 2, f. 287]. Загальна кількість мешканців міста складала 272 378 осіб [45, F. 706, inv. 1, d. 1219, t. 2, f. 291]. На нашу думку, необхідно зважати те, що до цього числа не увійшло єврейське та циганське населення міста, значна частка якого була знищена в результаті масових репресій окупаційною владою впродовж кількох днів: наприкінці жовтня та на початку листопада 1941 р. За підрахунками О. Бабіча з жовтня 1941 р. до березня 1942 р., за чотири місяці, було убито від 103 тис. до 118 тис. одеських євреїв [2, с. 99-109]. Також, вочевидь, не увійшли до зазначеної загальної кількості населення міста й депортовані нацистами з Одеси кількома хвилями євреї у листопаді 1941 р. та відповідно до наказу губернатора Трансністрії Г. Алексяну №35 від 02.01.1942 р., починаючи з 10 січня 1942 р. [45, F. 706, inv. 1, d. 37, f. 66].

Для налагодження функціонування адміністрації та забезпечення життєдіяльності на окупованій території румунська влада потребувала кваліфікованих кадрів у різних галузях економіки, транспорту, управлінської сфери. Персонал, який було прийнято на роботу до органів цивільної адміністрації Трансністрії, представляв в основному дві категорії:

⁵ Пинтя Герман (1894-1967), державний і політичний діяч, адвокат. Народився в Бессарабії, отримав освіту в Білгороді-Дністровську, мешкав в Одесі, навчався в юнкерській школі в Києві. Під час Першої світової війни служив в армії Російської імперії в чині підпоручика; двічі нагороджений Орденом Св. Георгія. Був членом парламенту – «Сфатул Церій» в Бессарабії, був військовим міністром Молдавської демократичної республіки (1918). На посаді примаря (мера) Одеси (1941-1944) вдало організував господарське життя міста. Після війни був виправданий радянською владою і виїхав до Румунії, де й помер.

⁶ У первинних документах зазначалася російська аббревіатура – ЗАГС (Запись актов гражданского состояния).

перша – чиновники, службовці та спеціалісти, яких було відряджено з різних установ Румунії або найнято за конкурсом безпосередньо губернаторством у самій Румунії. Вони переважно були розподілені в центральний апарат губернаторства та до місцевих органів влади: у префектури районів, муніципії та міста, а також у різні центральні установи та підприємства губернаторства;

друга – чиновники, службовці та фахівці, найняті з-поміж місцевого населення, яких було задіяно в основному не на головних посадах в адміністраціях, на підприємствах, у префектурах, районах, сільськогосподарських комунах, на фабриках та інших галузях виробництва. Окрім зазначених категорій, частину персоналу складали вихідці з Бессарабії, на думку А. Далліна, вони чудово володіли російською та українською мовами і до анексії СРСР Придунайського краю (до літа 1940 р.) вважалися громадянами Румунії [20, р. 81].

28 серпня 1941 р. губернатор Трансністрії Г. Алексяну видав наказ №2, яким зобов'язував: «Усім особам, які обіймали посади або завідували майном у колгоспах чи радгоспах, з'явитися до місцевої влади для отримання дозволу на подальшу діяльність»(пер. з рум.)[44, RG 25003M, f. Armata a 4-a, r. 12, d. 1079]. Практично цим наказом румунська адміністрація дала «зелене світло» для залучення місцевого населення до співпраці з окупаційною владою та прийому на роботу до адміністративних та господарських структур органів центрального та місцевого управління губернаторства Трансністрії. Вирішальну роль під час наймання на роботу мав досвід роботи, професіоналізм і лояльність до нової влади. Природно, що право обіймати керівні адміністративні й господарські посади та виконувати відповідні функції були позбавлені особи, які займали за радянського режиму керівні пости у ВКП(б) та в репресивних органах радянської влади (ДПУ, НКВС). Національність під час прийняття на роботу не відігравала істотної ролі. Навпаки, якщо, до прикладу, більшість мешканців населеного пункту були українцями, то й службовці залучалися саме української національності. Особи молдавської та німецької національностей мали певні преференції у працевлаштуванні. Але зрештою професіоналізм працівника відігравав визначальну роль. Євреї, через відомі причини, продиктовані антисемітизмом правлячого режиму кондукатора І. Антонеску, були виключені з усіх сфер життєдіяльності губернаторства.

Для румунських чиновників та фахівців, направлених з Румунії для роботи в Трансністрію, згідно зі ст. 4 указу № 1 від 19 серпня 1941 р., встановлювалася «подвійна зарплата в леях та допомога по утриманню в R.K.K.S.⁷, у розмірі не більше подвійної платні в леях»(пер. з рум.)[44, f. PCM, d. 597/1941, f. 2]. Декрет-закон № 3247, підписаний віце-головою Ради Міністрів Румунії М. Антонеску 22 листопада 1941 р., визначав наступне: «Всі функціонери цивільного губернаторства, при Військовому окупаційному командуванні Трансністрії, є мобілізованими за місцем своєї роботи, на час видання цього Декрету-закону, на умовах, передбачених ст. 11 Закону № 105 (1933 р.) про організацію нації та територій під час війни, змінений Законом №189 (1939 р.) та доповненому Декретом-законом № 642 (1941 р.), який опубліковано в Офіційному віснику № 61 у 1941 р.»(пер. з рум.)[38, р. 30-31].

В результаті з Румунії було надіслано 8445 чиновників і фахівців, з яких 4471 особи були відряджені різними структурами влади з Румунії, а 3674 – були найняті безпосередньо адміністрацією губернаторства [45, F. 706, inv. 1, d. 518, v. 1, f. 8]. Серед цієї категорії чиновників значну частину становили вихідці з Бессарабії та Буковини. Загальна чисельність функціонерів у губернаторстві, переважно адміністративні службовці та чиновники й фахівці, які працювали як у центральних адміністративних органах, установах, інститутах та підприємствах, так і у структурах місцевого управління та господарства, становила 37 856 осіб. З них, відповідно, у центральних органах губернаторства працювало 11 423 особи, а в органах місцевого управління – 26 433 особи. Зі співробітників, надісланих з Румунії, про що

⁷ R.K.K.S. (ReichsKreditKassenSchen) – грошова одиниця, яка функціонувала в межах Трансністрії, була випущена в Німеччині спеціально для окупованих румунами територій (за курсом того часу 1 R.K.K.S. = 60 румунських лейв).

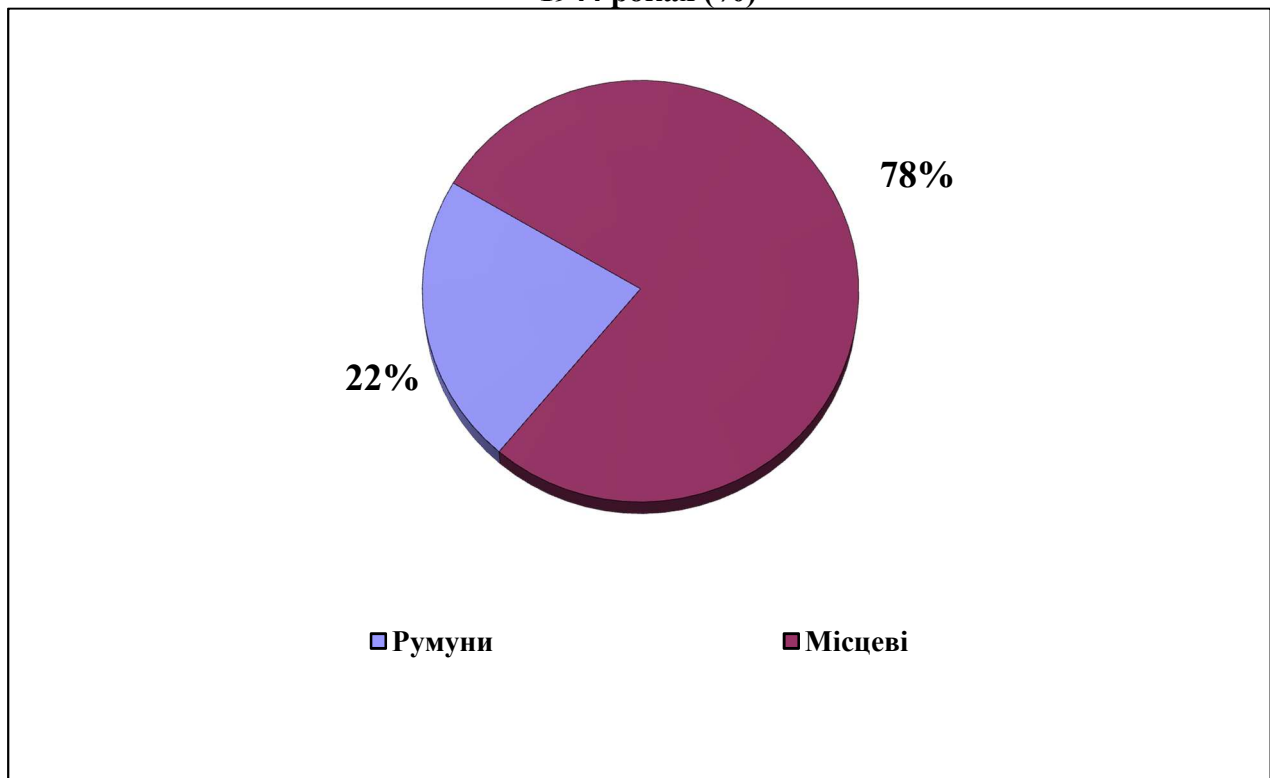
йшлося вище, лише 2363 були адміністративними чиновниками, а більшість – 6 082 чол., становили найняті фахівці в різних галузях господарства. Більше половини (3473 чол.) від зазначеного вище числа становили залізничні працівники та транспортно-технічні фахівці [45, F. 706, inv. 1, d. 518, v. 1, f. 8; 17, ф. Р-3366, арк. 30]. У межах Трансністрії працювали 9135 адміністративних чиновників та 20 276 службовців-фахівців набраних з числа місцевого населення [30, р. 200].

Загалом у центральних управлінських структурах губернаторства Трансністрії було використано 3216 румунських та 8207 місцевих службовців, а в повітових, районних та місцевих органах 21 411 чиновників та службовців вихідців з Трансністрії та 5229 чиновників та фахівців з Румунії [45, F. 706, inv. 1, d. 518, v. 1, f. 9]. Слід зазначити, що здебільшого керівні адміністративні посади першого рівня з вертикалі влади (префекти, претори, начальники силових структур) і з горизонталі влади (керівники дирекцій губернаторства) обіймали лише румунські громадяни. Місцеві жителі, які працювали в адміністрації Трансністрії, зазвичай виконували лише технічні функції. Яскравим підтвердженням зазначеного слугує приклад формування відділу культури і пропаганди районної претури м. Балки Могилів-Подільського повіту, який було утворено наказом № 274с від 23 червня 1943 р. В ньому зокрема зазначалося: «при районній претурі Балки ми відновили культурний центр, який складається із директора пана С. Тэуту, претора району; заступника директора Д. Заболотного, секретаря пана Ф. Ставничого та двох членів – В. Турницкого і А. Козловского» [42, Ф-2966. оп. 2, спр. 671, арк. 19].

Проаналізувавши верифіковані дані про кількість функціонерів у Трансністрії, можна зробити висновки, що у відсотковому співвідношенні частка місцевих жителів набагато перевершувала кількість румунських громадян – як на центральному рівні, так і на місцевому, тобто в глибинці провінції. Співвідношення чиновників і фахівців румунів та представників місцевого населення окупованого регіону власне й ілюструє *Рисунок 1*.

Рис. 1.

Частка чиновників та спеціалістів у Трансністрії в період румунської окупації в 1941-1944 роках (%)

У цьому ж контексті, аналізуючи статистичні показники окремо за адміністративними чиновниками та службовцями та спеціалістами, виявляється вдала можливість реконструювати наступну картину: серед адміністративних працівників частка представників місцевого населення становила майже 79%, а румунів – 21%. Серед службовців та фахівців (представників різних професій), які працювали в бюджетних установах та на підприємствах губернаторства Трансністрії, ці показники виглядають наступним чином: 77% та 23% відповідно.

Прискіпливий аналіз представництва місцевих чиновників, службовців, фахівців з одного боку, і румунських чиновників, службовців, фахівців в органах центральної та місцевих адміністрацій губернаторства Трансністрії, дає нам дещо інші результати: у центральній адміністрації працювало 71,84% представників місцевого населення, а румуни становили лише 2%. В інститутах окупаційної влади та органах місцевих адміністрацій – 80,2% та 19,8% відповідно. Як бачимо, різниця близько 8% істотно нічого не змінює, хоча тенденція на користь окупантів спостерігається. Очевидно, це пояснюється недовірою окупаційної влади до місцевого населення, на нижчому управлінському рівні та бажанням сконцентрувати владу та управлінські важелі в руках центрального апарату окупаційної адміністрації. Що, власне, робило більш ефективною систему підпорядкування та контролю над економікою на захопленій території, а також експлуатації праці та ресурсів населення межиріччя Дністра і Південного Бугу.

Таким чином, на основі комплексу документальних матеріалів, статистичних даних надається можливість стверджувати, що румунська адміністрація в Трансністрії спиралася головним чином на залучені місцеві кадри. Співвідношення представників місцевого населення та румунських громадян, які працювали в системі румунської окупаційної адміністрації, виявлялося приблизно 4:1. Високий рівень співпраці місцевого населення з окупаційною румунською владою є характерною та відмінною рисою румунського окупаційного режиму в Трансністрії, який у деяких рисах, зокрема у підприємстві, торгівлі, релігійному та культурному житті був значно ліберальнішим. Дуже складно визначити етнічний та соціальний склад місцевих та залучених колаборантів, що може стати предметом подальших досліджень. Одне можна стверджувати впевнено, що винятком були особи єврейської та ромської національностей, які зазнавали знищення та депортації. Їх представники були повністю виключені із суспільно-економічного, соціально-культурного та повсякденного життя Трансністрії. В іншому румунська влада не проводила яскраво вираженої етнічної дискримінації при прийомі місцевого населення на роботу в державні та господарські структури губернаторства Трансністрія, хоча преференції поширювалися на етнічно близьких молдаван та союзників по антикомуністичному блоку німців.

Заклучна фаза окупації

Наприкінці січня 1944 р., згідно з наказом маршала Антонеску, цивільне керівництво Трансністрії було замінено військовим в особі «Румунської військової адміністрації на території між Дністром та Бугом» на чолі з генералом Г. Потопяну [39, р. 200-201]. До того, цей генерал у складі румунської цивільної адміністрації в Трансністрії виконував обов'язки генерального секретаря губернатора, власне був замісником Г. Алексяну. У обов'язки керівника румунської військової адміністрації він вступив 2 лютого 1944 р. Вочевидь, розуміючи програтність ситуації, генерал кардинально спростив адміністративний апарат, який був надто складним і надмірно централізованим. Г. Потопяну скоротив кількість дирекцій та конкретизував їхні завдання, спростив і адміністративно-територіальну систему. Щоби уніфікувати з військовими секторами, які було об'єднано у два регіони: північний та південний, окупанти в половину зменшили кількість префектів, замість тринадцяти впровадивши шість [26, vol. 2, р. 63].

З середини березня 1944 р. румунська військова адміністрація передала владу в регіону командуванню німецьких військ, а через кілька днів територія стала театром воєнних дій. На

думку І. Ністора, з 1 квітня 1944 р. румунська адміністрація в Трансністрії була остаточно ліквідована [32, р. 97].

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Бабіч О.В. Структура та діяльність органів соціального забезпечення румунської окупаційної адміністрації в Одесі (1941–1944 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. №6 (9). С. 64–74.
2. Бабіч О.В. Зміни у чисельності населення Одеси у період окупації 1941–1944 рр. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці, 2021. С. 99–109.
3. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ, 2007. 424 с.
4. Левченко Ю.І. Управлінський апарат румунських адміністративно-територіальних одиниць України під час окупації 1941–1944 рр. *Науковий вісник Східно-європейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: історичні науки. Луцьк, 2013. Вип. 21 (269). С. 70–75.
5. Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект. *Архіви окупації. 1941–1944*. Київ, 2006. С. 762–769.
6. Михайлуца М.І., Нікульча І.Я. Трансністрія. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Transnistria>.
7. Михайлуца М.І., Нікульча І.Я. Богословська освіта в Трансністрії за румунського володарювання (1941–1944 рр.). *Література та культура Полісся*. Вип. 27. Ніжин, 2004. С. 230–233.
8. Михайлуца М.І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944 рр.). Одеса, 2006. 237 с.
9. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса, 2008. 392 с.
10. Михайлуца М. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945). Херсон, 2019. 388 с.
11. Новосьолов О.В. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.): автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.02 «Всесвітня історія». Чернівці, 2008. 20 с.
12. Новосьолов О.В. Україна в політиці Румунії 1940–1942 рр. *Вісник Прикарпатського університету: історія*. Вип. VII. 2003. С. 107–113.
13. Осипенко О. Сільське населення та «трудові громади» Півдня України в губернаторстві «Трансністрія» 1941–1944 рр.: соціально-історичний аспект. Одеса, 2021. 180 с.
14. Одесса в Великой Отечественной Войне Советского Союза. *Сборник документов и материалов*. Том 2. Одесса, 1949–1951. 389 с.
15. Тарнавський І.С. Адміністративний поділ та органи управління на території південно-західної України за часів румунської окупації. *Історичні і політичні дослідження*. 2010. №3–4. С. 210–216.
16. Терєфера Н.Ф. Окупаційний режим на території «Трансністрії» («Задністров'я») в роки фашистської окупації краю (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. статей. Київ, 2006. Вип. 10. Част. 1. С. 476–483.
17. Шетников В. До питання про втрати серед цивільного населення на півдні України під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. (проблема джерел). *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. статей. Київ, 2005. Вип. 9. Част. 2. С. 351–358.
18. Ancel J. Contribuții la istoria României. Problema evreiască. Vol. II., 1933–1944. București : Editura Hasefer ; Yad Vashem, 2003. 421 p.
19. Conquest Robert. The Harvest of a sorrow: Soviet collectivization and the Terror-Famine. London, 1986. 411 p.
20. Dallin Al. Odessa, 1941–1944: A Case study of Soviet Territory under foreign rule. California, Santa Monica: The Rand Corporation, 1957 (1998). 296 p.
21. Dallin A. German Rule in Russia. 1941–1945: A Study of Occupation Policies. London, 1957. 695 p.

22. Gherasim D. Regulile ocupației de război. (Cu privirea specială la administrația germană din teritoriile ocupate în războiul actual). Extras din revista «Pandectele Române», nr. 2. București, 1944.
23. Golopentia Anton. Românii la Est de Bug. Vol. 2. București: Editura Enciclopedică, 2006.
24. Guvernământul Transnistriei, Transnistria. Un an de la caderea Odesei. 16 octombrie 1942–16 octombrie 1942. București: “Luceafarul” S.A.R., 1943.
25. Hillgruber A. Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu. Relațiile germano-române (1938–1944). București: Editura Humanitas, 1994.
26. Kirițescu C.I. România în al doilea război mondial. Vol. 2. Text stabilit și îngrijit, adnotat și comentat; însoțit de un indice general de nume și de o bibliografie curentă de referință de Gh. Buzatu. Cu un cuvânt înainte de acad. Costin C. Kirițescu. București, 1996.
27. Kostuk Hryhory. Stalinist Rule in Ukraine: A Study of Mass Terror (1929–1939). Munich, 1960.
28. Moraru A. Istoria românilor. Basarabia și Transnistria. 1812–1993. Chișinău, 1995. 403 p.
29. Mulligan T.P. The Politics of Illusion and Empire. German Occupation Policy in the Soviet Union. 1942–1943. New York, 1988.
30. Mykhailutsa Mykola, Niculcea Igor (2020). The Southern Bug-Dnister interfluvium during World War II: Administrative Organization, Staffing and Statistics. *Güneydoğu Avrupa araştırmaları dergisi/ The Journal of South-Eastern European studies*. Istanbul University Press, 35 (-2), p. 189-207.
31. Negulescu Paul. Istoricul județelor în România. în “Revista de drept public”. nr.1–2, 1942.
32. Nistor I.S. Istoria românilor din Transnistria. București: Editura Eminescu, 1995. 162 p.
33. Petrencu A. România și Basarabia în anii celui de-al doilea război mondial. Chișinău, 1999. 176 p.
34. Popescu Sebastian. Organizarea administrativă a Transnistriei. în “Buletinul Ministerului afacerilor Interne”. nr. 1.
35. Popp Nicolae M. Transnistria. Încercare de monografie regională. în *Biblioteca revistei “Moldova Nouă”*. nr. 2, 1943. pp. 184–195.
36. Procesul mareșalului Antonescu. Documente, Vol. 3. ed. Marcel Dumitru Ciucă. București: Editura Saeculum, 1998. 613 p.
37. Schulte Th.J. The German Army and Nazi Policy in Occupied Russia. Oxford, 1989. 390 p.
38. Solovei R. Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural: 19 aug. 1941 – 29 ian. 1944. Iași, 2004. 238 p.
39. Verenca O. Administrația civilă română în Transnistria. Chișinău. 1993. 399 p.
40. Verenca O. Administrația civilă română în Transnistria 1941–1944. Ediția a II-a îngrijită dr. Șerban Alexianu. București, 2000. 400 p.
41. Werth Alexander. Un corespondent pe frontul de est. București: Editura Politică, 1970. 829 p.
42. Державний архів Вінницької області.
43. Державний архів Одеської області.
44. Arhivele Nationale Bucuresti (ANB).
45. Arhiva Nationala a Republicii Moldova (ANRM).
46. Arhiva Ministerului Apărării Naționale a României (AMApN).
47. United States Holocaust Memorial Museum.

M.I. MYKHAILUTSA, Doctor of Historical Sciences, Professor,
 Director Maritime Institute of Humanities
 e-mail: Michailuca@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/000-0003-4896-0580>
 Odesa National Maritime University,
 34, Mechnykova Str., Odesa, 65029, Ukraine

CIVIL OCCUPATION ADMINISTRATION IN TRANSNISTRIA, ITS STRUCTURE AND PERSONNEL COLLABORATION (1941–1944)

The purpose of the study is to summarize a wide range of existing knowledge, using a variety of source cases, and to propose a reliable structure of the administrative structure and personnel policy in municipal civil authorities, to determine the relationship between the collaboration of the local

population with the Romanian occupation administration in the "Transnistria Governorate" during 1941–1944.

Research methodology. The work is based on the well-known principles of historicism, systematics, quantitative analysis, objectivity, analysis and synthesis, source novelty, and heuristics of historical data.

Scientific novelty. The research is based on primary Romanian-language documents of Romanian origin from a wide range of holdings of archival institutions in Romania, the Republic of Moldova, and Ukraine, which significantly strengthens the scientific product compared to existing research on this issue and provides answers to little-known questions regarding the essence and nature of the civil administration of the Romanian occupation authorities in the southwestern Ukrainian lands and the statistical analysis of the collaboration of the occupied population, in particular officials, employees, and specialists.

Conclusions. Based on a set of documentary materials and statistical data, it is concluded that the Romanian administration in Transnistria was civil in nature, structurally branched and tightly controlled vertically. The top of the administrative system was generated at the expense of Romanian functionaries sent from Romania and Bessarabia, but due to the lack of personnel and attempts to flirt with the occupied population, mainly offended by the communist regime in the pre-war years, the Romanians were forced to involve former Soviet administrators, engineering and technical workers, middle and lower-level officials in cooperation. The ratio of representatives of the local population and Romanian citizens who worked in the Romanian occupation administration system was approximately 4:1. The high level of cooperation of the local population with the occupying Romanian authorities is a characteristic and distinctive feature of the occupation regime in Transnistria, which, compared to the Nazi regime of the German Reich, was significantly more liberal in some respects (entrepreneurship, trade, education, religious and cultural life). It can be confidently stated that among those who collaborated with the Romanian administration, the exception was persons of Jewish and Roma nationality, who were not taken into service in the special services and local authorities, on the contrary – they were subjected to extermination and deportation. Their representatives were completely excluded from the socio-economic, socio-cultural and everyday life of Transnistria. Otherwise, the Romanian authorities did not practice overt ethnic discrimination when hiring local people for work in the state and economic structures of the Transnistrian governorate, although preferences were extended to ethnically related Moldovans and allies in the anti-communist bloc – local Germans. It is very difficult to quantitatively determine the ethnic and social composition of local and involved collaborators, which could become the subject of further research.

Keywords: *Ukraine, World War II, occupation system, Transnistria, civil administration, municipal bodies, special services.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Babich O.V. (2021). Structure and activities of social security bodies of the Romanian occupation administration in Odessa (1941–1944). *Antiquities of Lukomorye*. No. 6 (9). P. 64–74. (in Ukrainian)
2. Babich O.V. (2021). Changes in the population of Odessa during the occupation period of 1941–1944. *Scientific Bulletin of the Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University: History*. Chernivtsi. P. 99–109. (in Ukrainian)
3. Kulchytskyi S.V. (2007). *Holodomor 1932–1933 as a genocide: difficulties of awareness*. Kyiv. 424 p. (in Ukrainian)

4. Levchenko Yu.I. (2013). Administrative apparatus of Romanian administrative-territorial units of Ukraine during the occupation of 1941–1944. *Scientific Bulletin of the Lesia Ukrainka East European National University*. Series: Historical Sciences. Lutsk. Issue 21 (269). P. 70–75. (in Ukrainian)
5. Lysenko O., Nesterenko V. (2006). The occupation regime in Ukraine in 1941–1943: administrative aspect. *Archives of the occupation. 1941–1944*. Kyiv. P. 762–769. (in Ukrainian)
6. Mykhaylutsa M.I., Nikulcha I.Ya. Transnistria. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Transnistria>. (in Ukrainian)
7. Mykhaylutsa M.I., Nikulcha I.Ya. (2004). Theological education in Transnistria during Romanian rule (1941–1944). *Literature and culture of Polissya*. Issue 27. Nizhyn. Pp. 230–233. (in Ukrainian)
8. Mykhaylutsa M.I. (2006). Religious policy of the Romanian occupation authorities in Southern Bessarabia and Transnistria (late 1930–1944). Odesa. 237 p. (in Ukrainian)
9. Mykhaylutsa M.I. (2008). Orthodox Church in Southern Ukraine during the Second World War (1939–1945). Odesa. 392 p. (in Ukrainian)
10. Mykhaylutsa M. (2019). Orthodox life in Odessa: from revolution to Stalin's nationalization (1917–1945). Kherson. 388 p. (in Ukrainian)
11. Novosyolov O.V. (2008). Romania's policy towards Ukrainian lands during the dictatorship of I. Antonescu (1940–1944): author's abstract of dissertation ... Ph.D.: 07.00.02 "World History". Chernivtsi. 20 p. (in Ukrainian)
12. Novosyolov O.V. (2003). Ukraine in the politics of Romania 1940–1942. *Bulletin of the Precarpathian University: History*. Issue VII. P. 107–113. (in Ukrainian)
13. Osypenko O. (2021). Rural population and "labor communities" of Southern Ukraine in the governorate of "Transnistria" 1941–1944: socio-historical aspect. Odesa. 180 p. (in Ukrainian)
14. Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. (1949–1951). Collection of documents and materials. Volume 2. Odessa. 389 p. (in Ukrainian)
15. Tarnavsky I.S. (2010). Administrative division and administrative bodies in the territory of southwestern Ukraine during the Romanian occupation. *Historical and political studies*. No. 3–4. P. 210–216. (in Ukrainian)
16. Terefera N.F. (2006). The occupation regime in the territory of "Transnistria" ("Transnistria") during the years of the fascist occupation of the region (1941–1944). *Pages of military history of Ukraine: collection of scientific articles*. Kyiv. Issue 10. Part 1. P. 476–483. (in Ukrainian)
17. Shetnikov V. (2005). On the issue of losses among the civilian population in southern Ukraine during the German-Romanian occupation of 1941–1944 (the problem of sources). *Pages of the military history of Ukraine: collection of scientific articles*. Kyiv. Issue 9. Part 2. Pp. 351–358. (in Ukrainian)
18. Ancel J. (2003). Contribuții la istoria României. Problema evreiască. Vol. II., 1933–1944. București : Editura Hasefer ; Yad Vashem, 421 p.
19. Conquest Robert (1986). The Harvest of a sorrow: Soviet collectivization and the Terror-Famine. London. 411 p.
20. Dallin Al. (1998). Odessa, 1941–1944: A Case study of Soviet Territory under foreign rule. California, Santa Monica: The Rand Corporation, 1957. 296 p.
21. Dallin A. (1957). German Rule in Russia. 1941–1945: A Study of Occupation Policies. London. 695 p.
22. Gherasim D. (1944). Regulile ocupației de război. (Cu privire specială la administrația germană din teritoriile ocupate în războiul actual). Extras din revista «Pandectele Române», nr. 2. București.
23. Golopentia Anton. (2006). Românii la Est de Bug. Vol. 2. București: Editura Enciclopedică.
24. Guvernământul Transnistriei, Transnistria. Un an de la caderea Odessei. 16 octombrie 1942–16 octombrie 1942. București: "Luceafarul" S.A.R., 1943.
25. Hillgruber A. (1994). Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu. Relațiile germano-române (1938–1944). București: Editura Humanitas.
26. Kirițescu C.I. (1996). România în al doilea război mondial. Vol. 2. Text stabilit și îngrijit, adnotat și comentat; însoțit de un indice general de nume și de o bibliografie curentă de referință de Gh. Buzatu. Cu un cuvânt înainte de acad. Costin C. Kirițescu. București.
27. Kostiuk Hryhory (1960). Stalinist Rule in Ukraine: A Study of Mass Terror (1929–1939). Munich.
28. Moraru A. (1995). Istoria românilor. Basarabia și Transnistria. 1812–1993. Chișinău. 403 p.
29. Mulligan T.P. (1988). The Politics of Illusion and Empire. German Occupation Policy in the Soviet Union. 1942–1943. New York.

30. Mykhailutsa Mykola, Niculcea Igor (2020). The Southern Bug-Dnister interfluve during World War II: Administrative Organization, Staffing and Statistics. *Güneydoğu Avrupa araştırmaları dergisi/ The Journal of South-Eastern European studies*. Istanbul Universiti Press, 35 (-2), p. 189-207.
31. Negulescu Paul. Istoricul județelor în România. în "Revista de drept public". nr.1–2, 1942.
32. Nistor I.S. (1995). Istoria românilor din Transnistria. Bucuresti: Editura Eminescu, 162 p.
33. Petrencu A. (1999). Romania și Basarabia în anni celui de-al doilea razboi mondial. Chișinău, 176 p.
34. Popescu Sebastian. Organizarea administrativă a Transnistriei. în "Buletinul Ministerului afacerilor Interne". nr. 1.
35. Popp Nicolae M. Transnistria. Încercare de monografie regională. în Biblioteca revistei "Moldova Nouă". nr. 2, 1943. pp. 184–195.
36. Procesul mareșalului Antonescu. Documente, Vol. 3. ed. Marcel Dumitru Ciucă. București: Editura Saeculum, 1998. 613 p.
37. Schulte Th.J. (1989). The German Army and Nazi Policy in Occupied Russia. Oxford, 390 p.
38. Solovei R. (2004). Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 auq. 1941 – 29 ian. 1944. Iași. 238 p.
39. Verenca O. (1993). Administrația civilă română în Transnistria. Chișinău. 399 p.
40. Verenca O. (2000). Administrația civilă română în Transnistria 1941–1944. Ediția a II-a îngrijită dr. Șerban Alexianu. București. 400 p.
41. Werth Alexander (1970). Un corespondent pe frontul de est. București: Editura Politică. 829 p.
42. State Archives of Vinnytsia Region.
43. State Archives of Odessa Region.
44. Arhivele Nationale Bucuresti (ANB).
45. Arhiva Nationala a Republicii Moldova (ANRM).
46. Arhiva Ministerului Apărării Naționale a României (AMApN).
47. United States Holocaust Memorial Museum.

Текст надійшов до редакції 26.02.2026 / The text was received by the editors 26.02.2026

Текст затверджено до друку 10.04.2026 / The text is recommended for printing 10.04. 2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-07>

УДК 930:303.621.32:323.15(477.54-25):355.4(477-651.2:470-651.1)"2022/2026"

Я.І. ШКАБУРА, канд. істор. наук,
старший викладач кафедри українознавства
e-mail: ya.shkabura@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1541-9317>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

МІКРОІСТОРИЧНИЙ ВИМІР СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ДОСВІД ПРЕДСТАВНИКІВ ДІАСПОР ХАРКОВА

Мета статті полягає в аналізі індивідуального досвіду представників діаспор, що знаходяться у Харкові, в умовах повномасштабної російсько-української війни через застосування мікроісторичного підходу, зокрема у виявленні трансформацій ідентичності, практик солідарності та стратегій виживання в ситуації екзистенційної загрози.

Методологія дослідження ґрунтується на засадах усної історії, мікроісторичного підходу та міждисциплінарності. Джерельну основу становлять інтерв'ю, записані у 2025 р. в межах проєкту «Ті, що лишилися: історії жителів Харківської області», реалізованого Центром міської історії Центрально-Східної Європи. Застосовано методи нарративного аналізу, порівняння та контекстуалізації особистих свідчень із ширшим соціокультурним тлом. Особлива увага приділена етичним аспектам фіксації та використання усноісторичних матеріалів в умовах триваючої війни.

Наукова новизна полягає у введенні до наукового обігу нових усноісторичних джерел та в інтерпретації досвіду представників іранської, вірменської, азербайджанської й болгарської національних меншин Харкова крізь призму свідомого вибору.

Висновки засвідчують, що війна актуалізувала моральний вимір належності: залишитися означало зберегти гідність, відповідальність і солідарність з Україною, українським народом та мешканцями свого міста зокрема. Волонтерство, професійна діяльність і творчість стали водночас формами психологічної адаптації та громадянської участі. У проаналізованих інтерв'ю Харків відображений як простір багатонаціональної стійкості, у якому спільний досвід небезпеки консолідує різні етнічні групи навколо ідеї відповідальності за майбутнє України. Дослідження демонструє, що збереження етнокультурної ідентичності поєднується з глибокою інтегрованістю в український соціум, що спростовує російські пропагандистські наративи про нібито дискримінацію меншин.

Ключові слова: російсько-українська війна, Харків, діаспора, інтерв'ю, усноісторичне дослідження.

Як цитувати: Шкабура Я.І. Мікроісторичний вимір сучасної російсько-української війни: індивідуальний досвід представників діаспор Харкова. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2026. Вип. 42. С. 87-95, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-07>

In cites: Shkabura Ya.I. (2026) Microhistorical dimension of the modern Russian-Ukrainian war: individual experience of representatives of the Kharkiv diaspora. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (87-95), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-07> (in Ukrainian)

©Я.І. Шкабура, 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Актуальність дослідження зумовлена не лише загальним зростанням інтересу до усноісторичних практик, а передусім екзистенційним характером викликів, які після початку повномасштабного російського вторгнення у 2022 р. постали перед мешканцями України – в цілому, і зокрема – Харківської області, територія якої стала прифронтовою. Війна поставила кожного жителя м. Харків (напередодні лютого 2022 року населення міста досягало майже 1,5 млн. людей) – незалежно від його етнічного походження, мови чи культурної належності – перед фундаментальним вибором: залишитися чи виїхати, повернутися чи розпочати нове життя в іншому місці.

Цей вибір мав не лише практичний, але й глибокий ціннісний і ідентифікаційний вимір. Для представників діаспор і національних меншин він набував додаткової складності, оскільки поєднував питання безпеки, лояльності, належності та особистої відповідальності. Рішення залишитися в Харкові або повернутися до нього часто означало свідоме прийняття ризику.

У цьому контексті особливої ваги набуває дослідження індивідуальних історій, які дозволяють побачити, як така значна подія як війна, з усіма її аспектами та наслідками – переживається на рівні конкретної людини. Мікроісторичний підхід дає змогу виявити ті смисли, мотивації та внутрішні трансформації, які залишаються непомітними в макроісторичних узагальненнях.

Персональний досвід, який фіксується під час збирання подібного роду інтерв'ю, є унікальним та багатограним, та в подальшому може бути використаний дослідниками у різних сферах, як то антропология, соціология, психология, історія тощо.

Питання проведення усноісторичних досліджень в контексті російсько-української війни, етичного збору та подальшого використання аудіозаписів, особливостей, які виникають в процесі, не вперше постають в центрі уваги різних науковців: тут можна згадати різні міжнародні конференції, симпозіуми тощо, що були проведені за останні роки (напр., «Найбільш документована війна: етика і практика міжнародної співпраці», 6–8 червня 2024 року, Львів; «Найбільш документована війна: задіяти архіви. Симпозіум документальних та архівних проєктів», 22–24 травня 2025 року, м. Львів, або «Війна, наука та емоції: часові виміри усноісторичних джерел» (20–21 лютого 2026 р., м. Чернігів). Сучасна українська історіографія усної історії, особливо в контексті російсько-української війни, демонструє інтенсивний розвиток як у теоретико-методологічному, так і в прикладному вимірах. Важливе місце в цьому процесі займає збірник «Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть» за редакцією Г. Грінченко [1], який репрезентує узагальнення попереднього досвіду розвитку усної історії в Україні. У ньому окреслено ключові підходи до роботи з усноісторичними джерелами, проблеми інтерпретації пам'яті, а також методологічні засади аналізу індивідуального досвіду. Водночас нові виклики, пов'язані з війною після 2022 р., знайшли відображення у збірнику «Розмови з тими, хто питає про війну» під редакцією Н. Отріщенко [2]. У ньому увага зосереджена на осмисленні досвіду війни через діалог, інтерв'ю та рефлексію дослідників. Праця демонструє зміщення акценту з класичних питань пам'яті на проблеми переживання травми, комунікації та етичної відповідальності в умовах триваючого конфлікту. А. Вилегала [5] акцентує увагу на ризиках, пов'язаних із польовими дослідженнями в умовах війни, необхідності адаптації методів інтерв'ювання та забезпеченні безпеки як респондентів, так і дослідників. Останнім часом у центрі уваги дослідників все частіше постає індивідуальний досвід жителів Харкова та Харківської області в період повномасштабного російського вторгнення, практики виживання та адаптації [напр., 3, 4, 6]. Натомість, досвід представників діаспор, що знаходяться у Харкові, залишався поза увагою науковців.

Запропонована стаття покликана посприяти розширенню вже наявних знань, спираючись на досвід, отриманий в ході збору інтерв'ю в рамках проєкту «Ті, що лишилися: історії жителів Харківської області». В подальшому представлена інформація може бути

використана для порівняння з індивідуальними життєвими траєкторіями жителів інших міст і областей України, роблячи можливими більш узагальнюючі наукові роботи.

В рамках усної історичної дослідницької проєкту «Ті, що лишилися: історії жителів Харківської області» (<https://www.lvivcenter.org/researches/those-who-remained/>), який проводив Центр міської історії центрально-східної Європи за фінансування Koerber Stiftung, що розпочався у 2023 році, було записано більше 100 інтерв'ю (вони зберігаються у відповідному архіві [7]). Частина з них і лягла в основу представленої статті. Тож у науковий обіг вводяться абсолютно нові усної історичні джерела.

У фокусі статті знаходяться представники різних діаспор та національних меншин, що лишилися у Харкові після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну в лютому 2022 року, або ненадовго залишали місто і країну, проте – повертались, і більшу частину часу все ж провели тут. Інтерв'ю, на які буде спиратися ця стаття, були записані мною особисто у період травня–листопада 2025 року. Відразу варто наголосити, що у статті представлені не всі національні меншини, які є у Харкові. Команда нашого проєкту зверталась до набагато більшого кола людей, представників інших діаспор. Проте, посилаючись на різні причини (відсутність вільного часу, не бажання говорити під аудіозапис, тощо) вони відмовлялись від розмови. Тож використаний у статті матеріал є спробою представити те, що вдалося зібрати у рамках вищезгаданого проєкту (наразі збір інтерв'ю завершено). Детальніше характеризуючи джерельну базу і враховуючи вже зазначену інформацію, зафіксуємо, що оповідачами, на аудіозаписи яких ми спиралися, були чоловіки, які значну частину свого життя прожили у Харкові, працюють у цьому місті (займалися бізнесом або творчістю). Більшість із них на момент лютого 2022 року тут жили з родинами/родичами. На момент запису вік оповідачів становив від 49 до 69 років.

Методологічною основою стало поєднання принципів усної історії, мікроісторичного підходу та міждисциплінарності, що дозволяє комплексно інтерпретувати індивідуальний досвід у ширшому соціокультурному контексті. Ключовим є мікроісторичний підхід, який передбачає зосередження на окремих людських історіях як аналітичних одиницях, через які реконструюються ширші історичні процеси. У цьому випадку індивідуальні наративи представників діаспор розглядаються не як ізольовані свідчення, а як репрезентативні кейси, що відображають специфіку переживання війни в багатонаціональному середовищі. Наративний аналіз дозволяє дослідити структуру, логіку та смислові акценти особистих історій, зокрема способи осмислення війни, формування ідентичності тощо. Метод порівняння використано для виявлення спільних і відмінних рис у досвіді представників різних діаспор, що дає змогу простежити як універсальні, так і специфічні моделі поведінки й адаптації. Міждисциплінарний підхід інтегрує елементи історії, соціології, антропології та психології для глибшого розуміння поведінкових стратегій і трансформацій ідентичності.

З огляду на триваючі бойові дії на території Харківської області та ймовірність їх поширення на територію, де проживали респонденти на момент фіксації інтерв'ю, виникає необхідність дотримання особливих заходів безпеки щодо використання їх персональних даних. З метою збільшення захисту ідентифікації оповідачів, а також із міркувань етичної відповідальності, у публікації замість справжніх імен респондентів використано ініціальні псевдоніми, а назви конкретних населених пунктів замінені на узагальнені територіальні позначення.

Розпочати я хотів би з аналізу інтерв'ю пана М. [7, М., 49, 2025]. Він родом з Ірану, але понад половину життя прожив у Харкові. М. приїхав сюди у 1990-х роках і з часом Україна стала для нього другою Батьківщиною. Сьогодні він підприємець і водночас волонтер. Формально М. не є громадянином України, однак внутрішньо давно ідентифікує себе українцем. У його словах відчувається особлива подвійність ідентичності: Іран – це країна, де він народився, а Україна – країна свідомого вибору. За обидві він переживає, але у багатьох моментах навіть віддає перевагу Україні, адже саме тут сформувалося його доросле життя.

Після початку повномасштабного російського вторгнення М. мав можливість виїхати з України як іноземець, однак свідомо залишився в Харкові. Своє рішення він пояснює не стільки обставинами, скільки моральною позицією. Україна стала для нього домом, а «дім», переконаний він, «не залишають у момент небезпеки» [7, М., 49, 2025]. М. говорить про особисту відповідальність перед містом і людьми, серед яких прожив десятиліття. І у його словах звучить принциповість: не тікати від труднощів, не зраджувати місце, яке дало можливості, друзів і сенси. Для нього залишитися – означало зберегти внутрішню цілісність і гідність.

М. говорить про Харків із теплом і повагою. Він називає місто частиною власної історії та простором, де «відчуває себе своїм» [7, М., 49, 2025]. У його риториці немає дистанції між «я» і «Україна» – радше відчувається приналежність. Особливо емоційним для нього став момент, коли іранські дрони почали атакувати українські міста: це спричинило внутрішній конфлікт і біль, адже країна його народження опинилася по інший бік війни, напругу «підтримуючи російську агресію» [7, М., 49, 2025]. Водночас він чітко розмежовує політичний режим і народ Ірану, наголошуючи на повазі до культури обох країн: де він народився та де він проживає зараз. Зважаючи на його слова та наголоси, можна зробити висновок, що він зайняв позицію людини, яка обрала бути з Україною через свої переконання.

Початок війни для М., як і для більшості харків'ян, був періодом страху й невизначеності. Обстріли, постійна небезпека, необхідність переховуватися в укритті стали частиною повсякденності. Однак замість пасивного очікування він обрав дію: долучився до волонтерської допомоги, підтримував військових і цивільних [7, М., 49, 2025]. Через чутливість теми деталей він не розкриває, проте підкреслює, що допомога стала для нього способом подолати безсилля. Активність, взаємна підтримка і віра в людей стали його психологічною стратегією виживання.

На запитання, що підтримує його і дає сили залишатися в Харкові та працювати далі, М. наголошує на людях. Саме взаємна підтримка, відчуття спільності й довіра стали для нього «головним ресурсом» [7, М., 49, 2025]. Допомагає також віра у справедливість і переконання, що «Україна – вистійть» [7, М., 49, 2025]. Робота, волонтерство і щоденні дії дають відчуття сенсу. Для нього залишатися означає не лише те, що він фізично присутній у місті; це – постійний внутрішній вибір бути частиною його життя навіть у найскладніші часи.

Цікавим є інтерв'ю, взятє у одного з лідерів вірменської общини С. [7, С., 64, 2025]. Народився він в Єревані, у 1960-х був призваний до лав радянської армії та проходив службу саме в Харкові. Після завершення служби вступив до одного з харківських університетів, здобув економічну освіту й ухвалив рішення залишитися тут жити. Відтоді його життя вже понад пів століття нерозривно пов'язане з Харковом. Тут він створив родину, виростив дітей, має онуків, розвивав бізнес і громадську діяльність. За його активної лідерської діяльності громада реалізувала низку важливих проєктів у сфері релігії, вірменської культури та мови. До початку повномасштабної війни, розпочатої Росією, в Харкові та області проживало понад 30 тисяч вірмен, із яких близько двох тисяч були активними членами громади. С. наголошує, що «вважає Україну своєю другою Батьківщиною», при цьому зберігаючи глибоку національну ідентичність [7, С., 64, 2025].

Після початку повномасштабного російського вторгнення С. мав реальні можливості залишити Україну: він має тісні зв'язки із США, житло за кордоном, не кажучи вже про зв'язки у, власне, Вірменії. Частина його родини – зокрема, доньки з дітьми – тимчасово виїхали задля безпеки. Проте сини залишилися в Україні, оскільки мають українське громадянство. Сам С. свідомо вирішив залишитися в Харкові. Він пояснює це не лише особистою прив'язаністю до міста, а й «моральною відповідальністю перед родиною, громадою та країною» [7, С., 64, 2025]. Для нього поїхати означало б «зрадити те, що він будував десятиліттями» [7, С., 64, 2025]. Залишившись, він активно включився у волонтерську діяльність, допомагав

організовувати гуманітарну підтримку, співпрацював із місцевою владою та координував допомогу як для цивільних, так і для військових.

С. називає себе харків'янином і говорить про місто з великою повагою та теплом. Він підкреслює, що Харків «завжди був багатонаціональним і толерантним» [7, С., 64, 2025]. За десятки років життя тут він «не стикався з проявами ворожості чи дискримінації за національною ознакою» [7, С., 64, 2025]. Саме тому він категорично відкидає російські наративи про нібито утиски національних меншин в Україні. Війна змінила його ставлення до російської держави – він різко засуджує агресію та називає її «несправедливою». Водночас він високо оцінює згуртованість українського суспільства, підтримку міжнародних партнерів і вважає, що Україна «продемонструвала світові приклад стійкості» [7, С., 64, 2025]. Для нього Україна – це держава, яка дала можливість реалізувати себе, і тому він відчуває вдячність і відповідальність перед нею.

Як згадує С., «перші тижні вторгнення були найважчими»: припинили роботу банки, виник дефіцит готівки, були перебої з продуктами, люди масово виїжджали [7, С., 64, 2025]. Оповідач разом із великою родиною перебував у власному будинку за містом, де одночасно жили 12 осіб. Попри небезпеку, він намагався діяти. Одним із важливих кроків стало відновлення роботи хлібопекарні в одному з міст Харківської області, що стало «символом повернення до життя й підтримки громади» [7, С., 64, 2025]. Вірменська громада організовувала розподіл гуманітарної допомоги, підтримувала родини військових, допомагала пораненим, надавала продукти та необхідні речі. З часом ситуація поступово стабілізувалася: відновилися постачання, почав працювати бізнес, частина людей повернулася до міста.

Стосовно того, що ж допомагає залишатися в Харкові та продовжувати працювати, С. зазначає: віра, відповідальність і люди [7, С., 64, 2025]. Його підтримує переконання, що «правда на боці України» [7, С., 64, 2025]. Він говорить про неймовірну єдність мешканців міста, про силу волонтерського руху, про мужність військових і витримку цивільних. Окремо підкреслює роль родини – саме вона дає внутрішню опору. Також його надихає сам Харків: «попри постійні обстріли, місто залишається чистим, доглянутим і живим» [7, С., 64, 2025]. Для нього це символ незламності. Він переконаний, що перемога – питання часу, а залишатися й працювати тут означає бути частиною цієї спільної боротьби та майбутнього відновлення.

Ще одну точку зору можна отримати з інтерв'ю К. [7, К., 62, 2025]. Він народився в Азербайджані, з дитинства був привчений до праці, малює з шести років і змалку мріяв стати художником. Після служби в армії планував навчатися в Ленінграді, однак, опинившись транзитом у Харкові, «за кілька годин закохався в місто» й вирішив залишитися [7, К., 62, 2025]. Уже близько сорока років його життя пов'язане з Харковом. Нині він має значні пошановані громадою заслуги перед містом. Займаючись творчою діяльністю, він власноруч створив майстерню та галерею. К. має українське громадянство, його діти – «україномовні, та вважають себе патріотами України та Харкова» [7, К., 62, 2025].

Цілком законні можливості виїхати з України після початку повномасштабного російського вторгнення К. мав. Серед іншого – він має зв'язки в Азербайджані та міг би там проживати. Частину дітей оповідач тимчасово відправив у безпечніше місце, однак сам залишився. Пояснює це тим, що Харків – його дім, що це місце, яке він «допомагав розбудовувати десятиліттями» [7, К., 62, 2025]. Залишити майстерню, справу життя, місто – означало б «втратити частину себе» [7, К., 62, 2025]. Навіть після особистої трагедії – на початку повномасштабного російського вторгнення загинув його племінник – він не покинув Харків. Каже, що «душа його тут», а відповідальність перед родиною й містом не дозволила виїхати [7, К., 62, 2025].

К. називає Харків рідним домом і підкреслює його багатонаціональність та відкритість. За роки життя тут він «спілкувався з людьми різних національностей» і переконаний, що «більшість людей – добрі та щирі» [7, К., 62, 2025]. Він вважає себе частиною українського суспільства, а своїх дітей – патріотами, передусім – Харкова. Водночас зберігає повагу до

азербайджанських традицій, хоча діти більше інтегровані в український культурний простір. Війна для нього – трагедія, яку складно раціонально пояснити. Він говорить про біль, втрати, загибель молодих людей і про те, що «життя має бути спрямоване на творення, а не на знищення» [7, К., 62, 2025].

Перші місяці війни стали для К. «несподіванкою і жахом» [7, К., 62, 2025]. Обстріли, перебої з продуктами, проблеми з хлібом, блекауті, пошкодження даху майстерні – усе це стало частиною повсякденності. Родина певний час перебувала в підвалі, там же він почав знову працювати, адже творчість стала способом психологічного порятунку. К. зазначає, що приблизно місяць-два не міг працювати через трагедію, що сталась з його племінником, але згодом повернувся до творчої роботи. Працює щодня, окрім неділі, бо переконаний, що «саме праця й творення рятують від внутрішнього руйнування» [7, К., 62, 2025]. До труднощів із відключенням електроенергії пристосувалися за допомогою генератора. Матеріальні нестачі вважає «менш болісними, ніж моральні втрати» [7, К., 62, 2025].

Азербайджанська спільнота в Харкові після 2022 року значно змінилася: багато жінок і дітей виїхали, культурні заходи й недільні школи фактично припинили роботу. Частина людей залишилася й продовжує підтримувати місто. За його словами, «допомога з боку знайомих і друзів з Азербайджану була» – моральна й матеріальна підтримка, гуманітарні ініціативи [7, К., 62, 2025]. Він проводить паралелі між долею України та Азербайджану, зазначаючи, що «обидві країни мають складний досвід воєнних конфліктів» [7, К., 62, 2025].

Головною опорою К. називає родину, особливо молодшу доньку, яка «дає стимул жити й працювати» [7, К., 62, 2025]. Підтримує любов до мистецтва, відчуття місії творити та дарувати людям світло навіть у темні часи. Організація виставок під час війни стала для нього способом додати «трохи світла в темному тунелі» [7, К., 62, 2025]. Він визнає, що психологічно змінився, як і всі, але переконаний: «не можна здаватися, потрібно працювати, вірити й сподіватися на завершення війни» [7, К., 62, 2025]. Домом для нього є родинне вогнище, місце любові та турботи. Саме це відчуття дому й відповідальність за нього тримають його в Харкові попри небезпеку.

Останнє інтерв'ю було записано з В. У ході розмови він неодноразово наголошував, що має глибоке болгарське коріння [7, В., 69, 2025], не зважаючи на те, що народився поблизу Харкова. Саме в цьому місті пройшло його дитинство і сформувалася особиста та професійна ідентичність. Тут, «серед багатонаціональної спільноти», В. зростав, навчався, «спілкувався з людьми різних культур та національностей», що заклало в ньому відчуття відкритості та толерантності [7, В., 69, 2025]. Відразу варто зазначити, що у Харкові він опікувався чималим колом питань щодо поширення та підтримки болгарської культури та мови, у різний спосіб сприяв розвитку болгарсько-українських відносин тощо.

Попри болгарське коріння, В. також зазначав, що «відчуває сильний зв'язок з українською культурою та традиціями» [7, В., 69, 2025]. Щодо поняття «дому» – оповідач вважає таким перш за все саме Харків. Для нього це «місце, де живе історія його нинішньої сім'ї», «де збудоване його життя» [7, В., 69, 2025].

Чи мав можливість В. залишити Харків, та й Україну в цілому, після початку повномасштабного російського вторгнення, і більше не повертатись? Так, безумовно. Відповідно до свого віку він не має обмежень щодо перетинання кордону, а також він має житло та знайомих у Болгарії. На короткий час, навесні 2022 року, В. дійсно виїхав туди для «тимчасового прихистку» та «організаційної підтримки громади» [7, В., 69, 2025]. Проте повернувся в Харків, оскільки залишити місто означало б втрату частини себе – родини, дім, власну історію, справу життя та професійні зв'язки. Тож навіть після складних подій, пов'язаних із війною, зокрема після численних обстрілів і небезпеки для життя, В. повернувся і продовжує тут залишатися. Він пояснює це тим, що «душа його тут, в Харкові», а відповідальність перед родиною і містом не дозволяє їх залишити надовго [7, В., 69, 2025].

В. підкреслює багатонаціональність та відкритість Харкова. За роки життя він спілкувався з людьми різних національностей і професій, та переконаний, що більшість із них – «добрі, щирі та відкриті» [7, В., 69, 2025]. Для нього Харків – це місто, яке формує людей, де є простір для розвитку, творчості та взаємопідтримки.

В. вважає себе частиною українського суспільства, а своїх дітей виховує «як патріотів Харкова та України» [7, В., 69, 2025]. Водночас він зберігає повагу до болгарських традицій. Він підкреслює, що війна стала «трагедією, яку складно раціонально пояснити»: він говорить про біль, втрати, загибель молодих людей, проте водночас вірить у необхідність зберігати життя, творити й підтримувати один одного [7, В., 69, 2025].

Перші місяці війни стали для В. шоком. Постійні обстріли, перебої з електропостачанням та водопостачанням, нестача продуктів, пошкодження будинку та майна – усе це стало частиною нової реальності. Родина певний час перебувала в підвалі, де В. «намагався підтримувати нормальний ритм життя, працюючи й організовуючи побут» [7, В., 69, 2025].

Внутрішня напруга, різкі звуки вибухів і грім стали постійним стресом, а «психологічна підтримка з боку родини і друзів допомогла витримати найважчі моменти» [7, В., 69, 2025]. Він зазначає, що «творчість і праця стали основними стратегіями виживання»: навіть у підвалі В. продовжував працювати, адже «створення чогось нового» допомагало «зберегти відчуття власної цінності та внутрішньої рівноваги» [7, В., 69, 2025]. Матеріальні труднощі він відчував, проте вважає їх менш болісними за моральні й емоційні втрати.

Болгарська громада в Харкові зазнала суттєвих змін після 2022 року. «Курси мови та культурні заходи призупинилися, частина членів виїхала», але громада зосередилася на соціальній підтримці та допомозі українським біженцям і тим, хто постраждав від війни [7, В., 69, 2025]. В. розповідає про випадки, коли завдяки контактам громади українські військові, що потрапили в полон, отримували допомогу та були обміняні [7, В., 69, 2025].

Навесні 2022 року, коли В. тимчасово перебував у Болгарії, він бачив сотні тисяч українців, яким надавали житло та підтримку. Особливо запам'ятався випадок, коли «власник дорогих апартаментів безкоштовно прийняв українську родину з дітьми» [7, В., 69, 2025]. Водночас співрозмовник підкреслює, що «суспільство Болгарії не є однорідним»: «є й проросійські настрої, але масові акції на підтримку України в Софії», столиці Болгарії, «демонструють домінуючу солідарність» [7, В., 69, 2025].

Головною опорою для В. є родина, близькі та друзі, а також відчуття відповідальності за місто та громаду. Оповідач сприймає дім не як якісь стіни; для нього перш за все це – люди та зв'язки, які створюють безпеку та стабільність [7, В., 69, 2025]. Творча діяльність, спілкування з громадою, підтримка близьких і відчуття особистої місії допомагають витримати найскладніші моменти.

Проведений аналіз інтерв'ю дає підстави для узагальнень щодо трансформації ідентичностей у воєнному контексті. Досвід представників іранської, вірменської, азербайджанської та болгарської спільнот засвідчує, що вирішальним чинником їхнього вибору залишатися в Харкові стала не формальна належність, а усвідомлена громадянська позиція, поєднана з глибоким відчуттям дому як простору відповідальності. У наративах респондентів простежується поєднання збереження етнокультурної самобутності з інтегрованістю в український соціум, що спростовує російські пропагандистські твердження про утиски національних меншин.

Водночас усноісторичні свідчення демонструють, що війна актуалізувала моральний вимір належності: залишитися означало зберегти гідність, внутрішню цілісність і солідарність з Україною, українським народом та мешканцями свого міста зокрема. Волонтерство, професійна діяльність, творчість та підтримка громад стали домінуючою частиною стратегії психологічної адаптації й водночас форми громадянської участі. Зібрані матеріали дозволяють трактувати Харків як простір багатонаціональної стійкості, у якому спільний досвід небезпеки консолідує різні етнічні групи навколо ідеї відповідальності за спільне майбутнє України.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть : зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко. Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2021. 352 с.
2. Розмови з тими, хто питає про війну: збірник / під редакцією Н. Отріщенко. Львів : Центр міської історії, 2024. 180 с.
3. Шкабура Я. Місце творчості у виживанні під час війни: досвід жителів Харкова та області. «Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)). № 5(35). Київ, 2025. С. 1769-1778. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-5\(35\)-1769-1778](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-5(35)-1769-1778)
4. Шкабура Я. Особливості / виклики усноісторичних досліджень сучасної російсько-української війни. Дні науки – 2024 : електрон. зб. матер. XIV Міжнар. наук. конф. студ., асп. та молод. вчен. (27 трав. 2024 р.). Київ : ВПЦ: "Київський університет", 2024. С. 291-293. URL: http://www.history.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2024/10/Dni_nauky-2024_zbirnyk_materialiv.pdf
5. Wylegała A. Methodology, ethics and safety in projects documenting the war and refugee experience after Russia's invasion of Ukraine on 24/02/2022 (translation). *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 12. 2022. P. 332–339. URL: <https://doi.org/10.26774/wrhm.364>
6. Shkabura Ya. On the issue of the dangers of interviewing people in the liberated ukrainian territories (using the example of recordings made in 2024 in the Kharkiv region). *Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)).* № 5(35). Київ, 2025. С. 2304-2312. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-5\(35\)-2304-2312](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-5(35)-2304-2312)
7. Архів Центра міської історії Центрально-Східної Європи. Проект «Ті, що лишилися: історії жителів Харківської області».

Ya.I. SHKABURA, Candidate of Historical Sciences
 Senior Lecturer, Department of Ukrainian Studies
 e-mail: ya.shkabura@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1541-9317>
V.N. Karazin Kharkiv National University,
 Svobody Square, 6, Kharkiv, 61022, Ukraine

MICROHISTORICAL DIMENSION OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: INDIVIDUAL EXPERIENCE OF REPRESENTATIVES OF THE KHARKIV DIASPORA

The aim of the article is to analyze the individual experience of diaspora representatives located in Kharkiv in the conditions of the full-scale Russian-Ukrainian war through the application of a microhistorical approach, in particular, in identifying identity transformations, solidarity practices, and survival strategies in a situation of existential threat.

The research methodology is based on the principles of oral history, a microhistorical approach and interdisciplinarity. The source basis is interviews recorded in 2025 within the framework of the project “Those Who Remained: Stories of Residents of the Kharkiv Region”, implemented by the Center for Urban History of Central and Eastern Europe. The methods of narrative analysis, comparison and contextualization of personal testimonies with a broader socio-cultural background were applied. Special attention is paid to the ethical aspects of recording and using oral history materials in conditions of ongoing war.

The scientific novelty lies in the introduction of new oral historical sources into scientific circulation and in the interpretation of the experience of the Iranian, Armenian, Azerbaijani and Bulgarian communities of Kharkiv through the prism of conscious choice.

The conclusions show that the war actualized the moral dimension of belonging: to stay meant to preserve dignity, responsibility and solidarity with the city. Volunteering, professional activity and creativity became at the same time forms of psychological adaptation and civic participation. In the analyzed interviews, Kharkiv is reflected as a space of multinational resilience, in which the common experience of danger consolidates different groups around the idea of responsibility for the future of Ukraine. The study demonstrates that the preservation of ethno-cultural identity is combined with deep integration into Ukrainian society, which refutes Russian propaganda narratives about alleged discrimination of minorities.

Key words: *Russian-Ukrainian war, Kharkiv, diaspora, interview, oral history research.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Listen, hear, understand: oral history of Ukraine of the 20th–21st centuries: collection of scientific works / edited by Doctor of History G. Grinchenko. Kyiv: LLC «ART BOOK», 2021. 352 p. (in Ukrainian)
2. Conversations with those who ask about the war: collection / edited by N. Otrishchenko. Lviv: Center for Urban History, 2024. 180 p. (in Ukrainian)
3. Shkabura Ya. The place of creativity in survival during the war: the experience of residents of Kharkiv and the region. "Current issues in modern science (Series "Pedagogy", Series "Law", Series "Economics", Series "Public Administration", Series "Technology", Series "History and Archaeology")". No. 5(35). Kyiv, 2025. P. 1769-1778. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-5\(35\)-1769-1778](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-5(35)-1769-1778) (in Ukrainian)
4. Shkabura Ya. Peculiarities / challenges of oral history research of the modern Russian-Ukrainian war. *Days of Science - 2024: electronic collection of materials of the XIV International Scientific Conference of Students, Postgraduates and Young Scientists (May 27, 2024)*. Kyiv: VPC: "Kyiv University", 2024. pp. 291-293. URL: http://www.history.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2024/10/Dni_nauky-2024_zbirnyk_materialiv.pdf (in Ukrainian)
5. Wylegała A. Methodology, ethics and safety in projects documenting the war and refugee experience after Russia's invasion of Ukraine on 24/02/2022 (translation). *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 12. 2022. P. 332–339. URL: <https://doi.org/10.26774/wrhm.364>
6. Shkabura Ya. On the issue of the dangers of interviewing people in the liberated ukrainian territories (using the example of recordings made in 2024 in the Kharkiv region). *Bulletin of Science and Education (Series "Philology", Series "Pedagogy", Series "Sociology", Series "Culture and Art", Series "History and Archaeology")*. No. 5(35). Kyiv, 2025. P. 2304-2312. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-5\(35\)-2304-2312](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-5(35)-2304-2312) (in Ukrainian)
7. Archive of the Center for Urban History of Central and East Europe. Project «Those Who Remained: Testimonies of Kharkiv Region Residents».

Текст надійшов до редакції 26.02.2026 / The text was received by the editors 26.02.2026

Текст затверджено до друку 14.04.2026 / The text is recommended for printing 14.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-08>

УДК 930(470+571)"180/184":[002-051:929Fedorov]

P. V. YEREMIEIEV⁸, PhD (History),

Associate Professor of the Department of Modern Period and Contemporary History

e-mail: p.v.eremeiev@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

V. N. Karazin Kharkiv National University

sq. Svobody, 4, Kharkiv, Kharkiv region, postal code 61022, Ukraine

INVENTING IVAN FEDOROV: IMPERIAL HISTORICAL IMAGINATION IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Purpose. *The article examines how the image of Ivan Fedorov was constructed in the historiography of the Romanov Empire in the first half of the nineteenth century and what role this figure played in shaping the imperial vision of the past.*

Methods. *The methodological framework of the study draws on the principles of the Cambridge School of intellectual history, the approaches of the “new imperial history,” and Maurice Halbwachs’s concept of the social conditioning of collective memory.*

Scientific novelty. *The study demonstrates that the ideological mechanisms underlying the formation of Ivan Fedorov’s image in the historical thought of the first half of the nineteenth century have not yet been subjected to a comprehensive and systematic analysis.*

Conclusions. *The article shows that historians of the first half of the nineteenth century integrated Ivan Fedorov into the grand narratives of imperial history, endowing his biography with features of progressivism and statism. His activity was interpreted as a step toward overcoming the state’s “backwardness” in relation to Western Europe, while the emergence of printing in Moscow was closely linked to the figure of Ivan the Terrible, reflecting the overall state-centered character of the discourse. In the biographies of the first printer, Church and Enlightenment were symbolically combined, whereas opponents of printing were rhetorically distanced from Orthodox tradition. A significant role in these interpretations was played by the Romantic concept of the “national spirit.” Ivan Fedorov’s life was inscribed into a general scheme of imperial history in which the Fatherland was defined in religious, political, and ethnic terms. At the same time, notions of the boundaries of “Russianness” remained blurred, which influenced interpretations of Fedorov’s activities on Ukrainian lands. The convergence of the concepts of Slavdom and Russianness reflected the impact of Pan-Slavist ideas, and his activity in Ukraine was presented primarily within the context of confrontation with Catholicism.*

Keywords: *Ivan Fedorov, historiography, intellectual history, nineteenth century, Ukraine, Romanov Empire, Mykhailo Maksymovych, Orthodox church, religion.*

Як цитувати: Єремеєв П. В. Винайдення Івана Федорова: імперська історична уява в першій половині XIX століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2026. Вип. 42. С. 96-109, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-08>

In cites: Yeremieiev P. V. (2026). *Inventing Ivan Fedorov: Imperial Historical Imagination in the First Half of the Nineteenth Century.* *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin*

⁸ The article was prepared with the support of the Centre for Advanced Study Sofia (Bulgaria) within the framework of the program “Sustaining Ukrainian Scholarships” (2024–2025).

©П.В.Єремеєв, 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, Issue 42, (96-109), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-08> (in English)

The first half of the nineteenth century marked a new stage in the development of archeographic scholarship in the Romanov Empire. It was during this period that the first specialized studies of Ivan Fedorov's biography were published [7, pp. 16–22]. At the same time, historians of the empire were actively constructing grand narratives of imperial history, seeking to define what “Russia” was and which events and processes should be recognized as constitutive elements of Russian history [36, pp. 182–214; 45, pp. 3–117; 48, pp. 44–62; 50, pp. 303–325]. Within these narratives, Ukrainian and Belarusian lands were most often – though not always – symbolically incorporated into the “Russian” space. The modalities of this incorporation varied: some authors ignored local specificities, while others acknowledged regional distinctions yet framed them within a unified Russian identity [3; 14]. At the same time, an image of Ukrainian historical distinctiveness was gradually taking shape. Ukrainian historians were constructing national master narratives by selecting and interpreting events and processes as integral to Ukrainian history, while maintaining complex and ambivalent relations with the Russian imperial grand narrative – relations that cannot be reduced either to simple opposition or to complete assimilation [38; 51].

This article examines how the construction of Ivan Fedorov's image in the historiography of the Romanov Empire was intertwined with the broader process of inventing imperial historical grand narratives in the first half of the nineteenth century. It should be noted, however, that interest in Fedorov was not confined to the Romanov Empire. In Galicia, Denys Zubrzycki published “Historyczne badania o drukarniach Rusko-słowiańskich w Galicyi”, which included a discussion of Ivan Fedorov's printing house in Lviv and raised the question of printing in Lviv prior to Fedorov [57]. The image of Fedorov was also actualized in Polish historiography in the sense of a historiographical tradition associated with Polish intellectual and scholarly contexts, rather than merely the use of the Polish language [42]. These parallel developments deserve separate and systematic study and therefore fall outside the scope of the present article.

The chronological framework of this study is likewise limited to the mid-nineteenth century. This boundary is determined by several considerations. First, in 1849 Mykhailo Maksymovych published “Book Antiquity of South Russia” [15], a work that marked a milestone in the study of Ivan Fedorov's biography and opened a new stage in the historiography of early printing [7, pp. 17–18]. The interpretations that followed require independent examination. Second, from the mid-nineteenth century onward, the rise of modern national movements in Eastern Europe substantially transformed historical writing and collective imagination [38, pp. 132–178]. The impact of these transformations on the perception of Ivan Fedorov constitutes a distinct problem and is not addressed here.

The historiography of Ivan Fedorov's biography has already been examined in the works of several scholars [7; 16–19]. However, most studies in this field concentrate on methodological shifts in archeography and trace the gradual accumulation of knowledge about sixteenth-century book printing in Eastern Europe, including changing interpretations of Ivan Fedorov's role in this process. The influence of ideological factors on the construction of Fedorov's image, however, has remained largely unexplored.

Soviet historians addressed certain aspects of this issue, but exclusively within the framework of the “class approach” as it was understood in the Soviet Union [1; 31]. They interpreted nineteenth-century historiography as a reflection of the interests of the ruling classes and argued that historians in the Romanov Empire distorted historical facts and deliberately omitted evidence revealing the social foundations of early printing.

The Ukrainian historian and Orthodox cleric Ivan (Ilarion) Ohienko, in his book “The History of Ukrainian Book Printing”, emphasized that the historians in the Romanov Empire did not distinguish between Ukrainian and Muscovite printing, which resulted in conceptual confusion [19,

p. 36]. Nevertheless, he devoted relatively little attention to nineteenth-century historiography, focusing primarily on the historical developments of the sixteenth and seventeenth centuries.

Thus, although historiographical studies have documented the accumulation of knowledge about Ivan Fedorov, the problem has not yet been examined through modern methodological approaches in intellectual history or in light of recent scholarship on the history of the Romanov Empire.

Theoretical Framework and Methodology

This research is grounded in the principles of the Cambridge School of intellectual history. Drawing on the approaches developed by leading representatives of this school, such as Quentin Skinner and John Pocock [46; 49], the study examines the historically contingent and locally specific meanings of the concepts employed by historians of the Romanov Empire to describe Ivan Fedorov's ethnic identity, as well as the political, cultural, and religious contexts of his activity. These issues are analyzed within the broader framework of intellectual life in the Romanov Empire, which Ilya Gerasimov has characterized as an "imperial situation" – that is, the coexistence of multiple social hierarchies and value systems within imperial borders, alongside attempts by the political and intellectual elites to appropriate and systematize this diversity [43].

Maurice Halbwachs's thesis on the social construction of collective memory has by now become widely accepted [37; 47]. Building on this perspective, the present study seeks to clarify the influence of historians' implicit mental frameworks, as well as the social and political contexts of their work, on their representations of Ivan Fedorov.

In using the terms "construction" and "invention," this article does not adopt a radical constructivist premise that would reduce historical narratives to purely arbitrary products of imagination. Historians working on Ivan Fedorov were limited by a certain body of available data, which, as will be shown below, gradually expanded over time, particularly in light of archeographic research. Admittedly, the very definition of what counted as a "fact" was itself partly shaped by interpretive frameworks. Nevertheless, the process cannot be reduced to imagination alone. Rather, the selection, arrangement, and evaluation of available evidence constituted an act of construction—or, in the sense employed here, "invention."

In this respect, one may observe certain affinities with Eric Hobsbawm's notion of the "invention of tradition." However, given the gradual institutionalization of historical scholarship in the nineteenth century, the construction of historical narratives, as will be shown, was constrained not only by broader social, political, and religious assumptions, but also by the emerging professional norms of the discipline.

Ivan Fedorov in the Scholarly Landscape of Early Nineteenth-Century Historiography

The first specialized study devoted to Ivan Fedorov's biography was published in 1806 in the journal "Drug Prosveshcheniya" by Bishop Evgeniy Bolkhovitinov [4]. In subsequent publications (1813; 1818), Bolkhovitinov repeatedly revised and expanded Fedorov's biography, incorporating newly discovered materials and engaging with the findings of fellow scholars [5; 6].

Konstantin Kalaidovich studied the history of early East Slavic printing in parallel with Bolkhovitinov [9; 10]. In 1822, he published the first specialized study devoted to the "Uchitelnoe Yevangelie" ("Didactic Gospel"), printed by Ivan Fedorov in 1569 in Zabłudów [8].

Vasiliy Sopikov's "Opyt rossiyskoy bibliografii" ("Essay on Russian Bibliography") significantly influenced the study of the history of printing [27]. The preface to the first volume is especially relevant in the context of our research. Ivan Fedorov's biography presented there is textually close to Bolkhovitinov's 1813 article. For this reason, some historians have suggested that Bolkhovitinov authored the preface. However, Evgeniy Nemirovsky rejected this hypothesis, demonstrating differences between Sopikov's views as expressed in the preface and Bolkhovitinov's interpretations [18, pp. 37–39].

Pavel Stroeve, Petr Köppen, Ivan Snegirev, and Ivan Sakharov also made significant contributions to the study of the books printed by Ivan Fedorov [12–13; 21–26; 29–30]. These

scholars worked in close collaboration and were attentive to each other's findings. Ivan Snegirev corresponded with Bolkhovitinov [24, pp. 128–133], and it is well known that Konstantin Kalaidovich and Vasiliy Sopikov were friends. From 1817 to 1826, they participated in archeographic expeditions financed by Count Nikolay Rumiantsev. Bolkhovitinov, Kalaidovich, Köppen, and Stroeve were members of the so-called Rumiantsev Circle – an informal group of scholars gathered around the prominent statesman and collector Nikolay Rumiantsev [18, pp. 41–44]. While preparing materials related to Ivan Fedorov's biography, Kalaidovich sought assistance from Köppen, who made a copy of the printer's tombstone in Lviv [9, p. 302].

In 1849, Mykhailo Maksymovych published “Knizhnaya starina yuzhnorusskaya” (“Book Antiquities of Southern Rus”), a substantial portion of which was devoted to books printed by Ivan Fedorov [15]. Yaroslav Isaievych noted that Maksymovych's studies marked a new stage in the study of Ukrainian early printed books [7, pp. 17–18]. In the same year, Ivan Borychevsky published an article in the Journal of the Ministry of Public Education offering a general overview of Ivan Fedorov's role in the development of printing in Russia [2].

Ivan Fedorov's biography was also included in general histories of Eastern Europe. Prominent authors of Russian imperial historical narratives, such as Nikolay Karamzin and Nikolay Ustrialov, addressed the role of the first printer in the cultural development of the region [11, p. 49; 32, p. 57]. His activity was likewise discussed in Bishop Philaret (Gumilevsky)'s “History of the Russian Church” [34].

Thus, by the mid-nineteenth century, the study of Ivan Fedorov had taken shape within a relatively dense and interconnected scholarly landscape. His biography was addressed both in specialized archeographic and bibliographic works and in broader historical narratives of the Russian Empire. At the same time, research on Fedorov was embedded in networks of collaboration, such as the Rumiantsev Circle, which facilitated the exchange of materials, interpretations, and methodological approaches. This dual presence – at once as an object of specialized scholarly inquiry and as a figure incorporated into general historical narratives – created the conditions under which his image could acquire broader ideological and interpretative significance.

Ivan Fedorov in Imperial Narratives of Progress, Authority, and Enlightenment

The accumulation of scholarly knowledge about Ivan Fedorov was embedded within a specific imperial intellectual climate, which shaped the way his biography was interpreted. In most publications of this period, Fedorov's biography was framed within the broader paradigm of Russia's “backwardness in relation to the West”. For example, Vasiliy Sopikov described the period preceding Fedorov as “two and a half centuries, which were deadly for enlightenment, when we had become accustomed – or rather, indifferent – to our unfortunate condition” [27, p. 46]. Konstantin Kalaidovich opened his 1813 article with the remark that “The Germans, the English, the French, the Italians – in short, all peoples entitled to enlightenment – have already collected the early examples of their book printing and written studies about their first printers. Indeed, we Russians are so far behind them” [10, p. 92]. Bishop Evgeniy Bolkhovitinov, after outlining the early development of Slavic printing, emphasized that “Meanwhile, Russia did not have any printed book at that time” [6, p. 287].

Although such statements had a factual basis, they were actualized within a broader intellectual tendency of the period. Richard Wortman has shown that in the first half of the nineteenth century the concept of Russia's “backwardness” vis-à-vis Western Europe was widespread even among conservative thinkers [53, p. 259–280]. In this context, the image of Ivan Fedorov served to dramatize the delayed emergence of printing in Russia and to integrate this delay into a narrative of eventual progress.

At the same time, Fedorov's image was employed to underscore the progressive role of Russian autocracy. Kalaidovich stressed the positive influence of Ivan IV on the establishment of the Moscow printing house, noting that “The tsar spared nothing in promoting craftsmen and erecting the building” [9, p. 298]. Sopikov likewise described the emergence of printing through the prism of the ruler's initiative. After referring to errors in church manuscripts, he wrote: “Ivan Vasilievich

perceived this evil, and at the Stoglav Council of 1551 he raised the issue". He then emphasized that "the tsar, finding these measures insufficient, decided to establish a printing house in 1553" [27, p. 54].

Importantly, this emphasis on the tsar was not a mechanical repetition of the afterword to the 1564 *Apostle*, the principal primary source for these historians. In the afterword, the initiative to establish printing is described as a joint undertaking of Ivan IV and Metropolitan Makariy [34, fol. 260]. However, nineteenth-century historians consistently foregrounded the tsar's role while minimizing or marginalizing that of the metropolitan. Kalaidovich mentioned Makariy only once in his 1813 article [10, p. 96], and Bolkhovitinov referred to him only within direct quotation, not in his own narrative [6, p. 263–267]. Nikolay Ustrialov described the foundation of the printing house entirely through the prism of royal policy, without mentioning Makariy in this context [32, p. 57]. Ivan Snegirev likewise emphasized the role of autocracy in Fedorov's career [25, pp. 57–62].

This selective accentuation reflects the intellectual climate of the first half of the nineteenth century. Living in a society far more secularized than that of the sixteenth century, historians highlighted those elements of the sources that resonated with their own political and ideological assumptions.

An important exception is Archbishop Philaret Gumilevsky's *History of the Russian Church*, where the establishment of printing is primarily framed within the context of ecclesiastical reform. Although Ivan IV is mentioned, the initiative is closely connected with the Stoglav Council and the authority of Metropolitan Makariy [34, pp. 170–172]. This shift reflects the clerical orientation of Philaret's narrative, in which the Church – rather than the state – occupies the central interpretative position.

The consistent emphasis on the role of autocracy in the historiography of Russian printing formed part of a broader discourse that represented the monarchy as a progressive force. Unlike the state ideology of the early twentieth century, the monarchy of the first half of the nineteenth century frequently legitimated itself through narratives of reform, cultural advancement, and rational governance. Conservative intellectuals articulated reasoned arguments in support of monarchical necessity and historical mission [53, pp. 259–280; 56, pp. 325–358].

All historians of the first half of the nineteenth century described Ivan Fedorov's activity within a broader narrative of the struggle between "ignorance" and "enlightenment". They interpreted sixteenth-century events through conceptual frameworks that had taken shape during the Age of Enlightenment. It is important to note that Enlightenment thought was not inherently, and the older depiction of the Enlightenment as a purely "age of reason" has been criticized as overly reductive [39; 52]. Religious ideas could be integrated into Enlightenment paradigms, allowing historians to apply notions of progress to the emergence of printing and to Fedorov's role in that process.

In the works of early nineteenth-century historians, Orthodox faith and enlightenment were presented as mutually reinforcing. Ignorance was portrayed as a source of doctrinal error. Vasilii Sopikov, for example, wrote about mid-sixteenth-century Russia: "There was not a single printed book. Manuscripts were gradually corrupted, losing their authority, as numerous errors crept into ecclesiastical and civil books due to the ignorance, superstition, and other shortcomings of the scribes" [27, p. 53]. Konstantin Kalaidovich similarly emphasized the accumulation of textual distortions in church books by the time of Fedorov [10, p. 94].

This emphasis was particularly significant in the context of the critique of the Old Believers. In nineteenth-century historiography, the Old Belief was frequently depicted as a product of ignorance – an interpretation that modern scholarship has substantially revised [41]. For representatives of the Orthodox Church, the criticism of ancient Russian manuscripts – texts that lay at the core of Old Believer identity – also carried contemporary confessional implications.

The persecutions of Ivan Fedorov in Moscow were likewise framed within a broader condemnation of superstition. Superstition was rhetorically detached from the Church and associated instead with backwardness and the darker aspects of the past. Sopikov wrote: "Ivan Fedorov and his

companions were condemned as harmful persons, even as heretics, through envy and slander. Such was the reward for their important and fruitful work. It was the usual fate of innovators in ignorant times” [27, p. 55]. Kalaidovich similarly stated that both civil and ecclesiastical figures sought to defame Fedorov “out of ignorance” [10, p. 101].

Historians of the period frequently used the term “enlightened” in close association with piety and true faith. Nikolay Karamzin described the establishment of printing in Moscow as “an important measure inspired by Christian enlightened zeal,” which provoked opposition from scribes who profited from manuscript copying, aided by “superstitious people” [11, p. 50]. Notably, the material interests of scribes are not mentioned in sixteenth-century sources; Boris Sapunov has shown that Karamzin was the first historian to attribute economic motives to Fedorov’s persecutors [20, p. 431].

The close linkage between true faith and enlightenment can also be observed in the works of Bolkhovitinov, Kalaidovich, and Philaret Gumilevsky [6, p. 267; 10, p. 101; 34, pp. 170–173]. This synthesis reflects the development of a rationalizing approach to church tradition that had been taking shape in Russia since the reign of Peter I [55]. Combined with Enlightenment rationalism, this tendency enabled historians to situate Ivan Fedorov within a broader paradigm of Russian historical development in which religious imagery, knowledge, and progress were integrated into narratives legitimizing the Russian monarchy.

Enlightenment elements were combined with features of Romanticism, particularly the concept of the “people’s spirit” and the anthropomorphic metaphor of the nation as a person passing through childhood, maturity, and old age [35, p. 9]. This framework made it possible to interpret the delayed emergence of book printing in Moscow as a consequence of the “dormant” or weakened state of the national spirit following the Mongol invasion. Vasily Sopikov, for example, wrote: “In the times of the Tatar invasion, when the spirit of the people, weakened in its strength and overwhelmed by general gloom, plunged minds into insensibility, enlightenment withdrew behind the solid walls of monasteries; from that time evident distortions and corruptions began to penetrate spiritual and historical books and chronicles; the surviving literary monuments bear witness to the weakness of the people’s spirit” [27, pp. 47–48]. Within such a framework, historical decline and cultural delay were reinterpreted as phases in the life cycle of a collective organism. The Romantic concept of the “people’s spirit” thus functioned as a mediating device: it reconciled the Enlightenment narrative of progress with the empirical reality of Russia’s later adoption of printing, embedding both within a teleological vision of national development.

Ivan Fedorov and the Boundaries of Imperial Identity: Concentric Circles of Belonging

For historians of the Romanov Empire, the construction of Ivan Fedorov’s biography inevitably entailed defining the boundaries of “Russianness”. This issue was central to the historiography of the Russian Empire in the first half of the nineteenth century. While Nikolay Karamzin and Nikolay Ustrialov described Ukrainian lands as an essential component of Russian historical space, others – such as Nikolay Polevoy and Mikhail Pogodin – treated Ukraine as ethnographically distinct [14]. Nevertheless, for all Russian historians of this period, Ivan Fedorov belonged to their imagined community.

In their narratives, identities were implicitly structured as a series of concentric circles. This was not formulated as an explicit theoretical scheme, yet it operated as a latent organizing principle of historical imagination. Depending on the context, historians positioned Ivan Fedorov within overlapping layers of belonging – Muscovite, Russian, Slavic, and Orthodox – each activated selectively in relation to specific narrative needs. These circles did not function as fixed categories; rather, they emerged through interpretive choices, semantic shifts, and the recontextualization of early modern terminology within nineteenth-century national frameworks.

The innermost and most intimate circle was the Muscovite state, presented as Fedorov’s native land. Although his birthplace remains debated in historiography [7, pp. 33–34], and Kalaidovich himself admitted that it was unknown [10, p. 101], historians consistently treated Moscow state as

his homeland. Both Kalaidovich and Sopikov described Fedorov's departure to Belarusian and Ukrainian lands under the Polish–Lithuanian Commonwealth as a “removal from the Motherland” [9, p. 300; 27, pp. 60–61].

This interpretation was partially grounded in Fedorov's own afterword to the 1574 “Apostle”, where he wrote that envy and hatred had driven him “from my land, my Fatherland, and my kin into foreign countries” [34, fol. 260–264]. Yet nineteenth-century historians did not simply reproduce this formulation; they resemanticized it, integrating Fedorov into a Russian ethnonational narrative.

The notion of “native land” in these works combined ethnic and political dimensions. Historians acknowledged distinctions between “Great Russians” and “Little Russians” when discussing Fedorov's activity in Ukraine [10, pp. 300; 27, pp. 60–61], yet they simultaneously upheld the Muscovite state as the core of political continuity and unity.

The second concentric circle encompassed the “Russian” lands within the Polish-Lithuanian Commonwealth. Ukrainian and Belarusian populations were frequently described as Russians. Kalaidovich, for example, noted that Fedorov “received assistance from Russians and Greeks” in Lviv [13, p. 104]. This terminology drew upon Fedorov's own reference to the local population in Lviv as the “Russian people” [33, fol. 260–264]. However, in the sixteenth century the term “Russian people” in Lviv had distinct meanings and was not semantically linked to Muscovite identity [28]. In the nineteenth century, as historians were constructing a national historical narrative [36; 47; 51], such early modern terminology acquired new semantic weight.

The fluidity of these boundaries is evident in Sopikov's usage. Describing the prehistory of printing in Moscow, he wrote that “Russia... could not compete with Little Russia in the sphere of education during this time” [27, p. 53], treating them as distinct political entities. Yet elsewhere he referred to Volhynia and Galicia as “the southern part of Russia” [27, p. 70]. Similarly, Kalaidovich described Fedorov as founding printing first in Great Russia, then in Galicia, and finally in Volhynia [10, p. 94], placing these regions on a comparable conceptual level. The imagined borders of Russianness were thus flexible and context-dependent, even within a single text.

The third concentric circle was defined by the sphere of Church Slavonic culture. At times, Slavic and Russian identities were nearly conflated, with Slavs described collectively as a single “people” (*narod*). Kalaidovich wrote of the “Slavic language” and the “great people” whose ancient writings were shrouded in mystery [10, p. 94].

This tendency coincided with the growing influence of Pan-Slavism in the Russian Empire during the first half of the nineteenth century [40, p. 156]. The Polish scholar and Pan-Slavist Zorian Dołęga-Chodakowski (Adam Czarnocki), who studied Fedorov's biography and corresponded with Kalaidovich, informed him about the printer's tombstone in Lviv [9, pp. 302–303]. Dołęga-Chodakowski's early vision of Slavic cultural unity significantly influenced the development of Slavic studies [48]. It is therefore unsurprising that the study of Fedorov in the Russian Empire intersected with early Pan-Slavist intellectual currents.

The broadest circle of identification was that of Orthodox peoples. This perspective was particularly evident in narratives emphasizing the struggle against Catholicism. Kalaidovich interpreted the establishment of the printing house in Ostroh as part of Prince Prince Konstantin Ostrozhsky's anti-Catholic efforts [10, p. 113]. Karamzin similarly portrayed Fedorov's activity as contributing to the defense of Orthodoxy against Catholic influence [11, p. 49].

In 1849, Mykhailo Maksymovych published “Book Antiquity of South Russia” [15], a work that became a milestone in the study of Ivan Fedorov's biography [7, pp. 17–18]. Maksymovych interpreted Fedorov's activity in Ukraine primarily through the prism of the struggle against Catholicism. Describing the intellectual climate of the period, he wrote: “The turbulence of minds, produced by dissemination of Western new-thinking, opened the way for the Jesuits to catch Western Russian youth like fish in troubled waters: and they quickly spread their nets” [15, p. 663].

Such anti-Catholic rhetoric was characteristic of Maksymovych's broader intellectual position. Kyiv University, where he served as the first rector, had been established in part as an

instrument of resistance to Polish and Catholic influence [36, pp. 199–207]. Contemporary processes in Right-Bank Ukraine thus shaped his interpretation of Fedorov's life and activity.

Maksymovych used the term “Westerners” (Zapadniki) to describe Polonized representatives of the Ukrainian population [16, p. 666]. Writing at a time when debates between Slavophiles and Westerners were particularly intense, he symbolically linked his contemporary ideological opponents with earlier historical actors portrayed as betraying Orthodox and “Russian” interests.

In discussing the history of book printing, Maksymovych emphasized the distinction between “Northern Russia” and “Southern Russia.” He described the development of book culture in Ukraine and Belarus in the sixteenth century as evidence that “the Russian South and Northwest lived together in difference with Northeast or Moscow Rus” [15, p. 662]. His interpretation of intellectual life in these regions was framed in Romantic terms, employing the anthropomorphic imagery of a people's awakening and decline.

At the same time, Maksymovych symbolically united Ukrainian and Russian lands through the concept of the “Russian world.” Quoting the afterword to the 1574 Apostol, he described it as expressing “the soul of the Russian artist” [15, p. 664]. Characterizing Fedorov's activity in Ostroh he wrote of “the Russian book-printer, who had worked in all countries of the Russian world with such love for his craft” [15, p. 667].

This ambivalence reflects Maksymovych's broader historical worldview. On the one hand, he stressed ethnic and historical distinctions between Northern Russia and “Southern Russia” (a term he often used synonymously with Ukraine). On the other, he insisted on their cultural and historical unity, opposing the “Russian world” to the European West [35, pp. 182–184]. This synthesis of differentiation and unity was closely connected with Maksymovych's attempt to reconcile faith and knowledge within a Romantic and Orthodox framework, which shaped his vision of Ukraine-Russia relations. It was precisely his deep personal religiosity that led him to perceive Orthodox commonality between Ukraine and Moscow as more decisive than the historical and cultural distinctions he himself highlighted [54].

His conviction of the continuity between Kyiv Rus' and Ukraine is evident in his assessment of Prince Konstantin Ostrozhsky's role in Fedorov's life. Maksymovych described Ostrozhsky's activity as “the second epoch of South Russian enlightenment,” paralleling Yaroslav the Wise's love of books as the first epoch [15, p. 667]. By linking sixteenth-century book culture to the era of Yaroslav, Maksymovych symbolically connected Southern and North-Eastern Rus' within a unified historical narrative – a unity embodied in the figure of Ivan Fedorov, who worked in Moscow, Belarus, and Ukraine alike.

Conclusions. Thus, in the historiography of the Romanov Empire, the image of Ivan Fedorov was embedded within broader imperial narratives of Russian history. The philosophical and religious transformations of the early nineteenth century, together with archaeographic discoveries, methodological innovations, and the intellectual climates of Enlightenment and Romanticism, shaped the ways in which Fedorov was represented.

Progressivism and Eurocentrism – characteristic features of the Romanov imperial ideology in the first half of the nineteenth century and distinct from the later conservative turn – significantly influenced these representations. Fedorov's activity was framed against the perceived “backwardness” of sixteenth-century Russia in comparison with Western Europe and interpreted as a step toward overcoming this lag.

The etatist orientation of the dominant discourse manifested itself in the consistent foregrounding of Ivan IV's role in the establishment of printing in Moscow. At the same time, Enlightenment categories were incorporated into interpretations of Russian Orthodoxy: the Church was symbolically aligned with progress and enlightenment, while opponents of printing were rhetorically separated from Orthodoxy and associated with ignorance and superstition.

Historians of the period inscribed Ivan Fedorov into their imagined Russian community. The boundaries of “Russianness” were defined through shifting combinations of ethnic, political, and

religious criteria, which shaped interpretations of Fedorov's activity in Moscow, Belarus, and Ukraine. The convergence of Slavism and Russianness reflected the early formation of Russian pan-Slavist thought. His activity in Ukraine was primarily framed within narratives of confrontation with Catholicism, corresponding to the expanding discursive role of Orthodoxy in legitimizing modern Russian national identity.

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

Reference

1. Берков П. Развитие истории книги как науки: Опыт историографического обзора. *Труды Музея книги, документа и письма. I. Статьи по книговедению*. Ленинград, 1931. С. 47-79.
2. Боричевский И. Исторический взгляд на историю книгопечатания в России. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1849. Ч. 61. С. 162-169.
3. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. / Інститут історії України НАН України; відп. ред. В. А. Смолій. К.: Наук. думка, 2004. 504 с.
4. Евгений (Болховитинов), митр. Иоанн Федоров. *Друг просвещения*. 1806. № 4. С. 147–156.
5. Евгений (Болховитинов), митр. О славяно-русских типографиях. *Вестник Европы*. 1813. № 14. С. 124-129.
6. Евгений (Болховитинов), митр. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви. Т. 1. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1827. 759 с.
7. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
8. Калайдович К. Библиографическое известие о Евангелии учительном, напечатанном в Заблудове 1569 года первыми московскими типографщиками. *Дополнение к Вестнику Европы*. 1822. № 11–12. С. 294-302.
9. Калайдович К. Записка об Иване Федорове. *Вестник Европы*. 1822. № 123 (11). С. 294-302.
10. Калайдович К. Иван Федоров, первый московский типографщик. *Вестник Европы*. 1813. № 18. С. 92-123.
11. Карамзин Н. М. История Государства Российского. Т. 9. Санкт-Петербург: в типографии Н. Греча; изданием братьев Слениных, 1821. 472, 296, [4] с.
12. Кеппен И. Хронологическая роспись первопечатным славянским книгам. *Библиографические листы*. 1825. № 1. С. 9-12; № 6. С. 77-84; № 11. С. 149-156; № 16. С. 221-228; № 21. С. 293–300.
13. Кеппен П. И. О памятнике Ивану Федорову. *Список русских памятников*. Москва, 1822. С. 38.
14. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, 2011. 544 с.
15. Максимович М. Книжная старина южнорусская. *Собрание сочинений М. А. Максимовича*. Т. 3. Языкознание. История словесности. Киев, 1880. С. 661-716.
16. Немировский Е. Л. Иван Федоров в Белоруссии. Москва: Книга, 1979. 176 с.
17. Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. Москва: Книга, 1974. 224 с.
18. Немировский Е. Л. По следам первопечатника: Памяти первопечатника Ивана Федорова в год 400-летия со дня его смерти. М.: Современник, 1983. 216 с.
19. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Лібідь, 1994. 448 с.
20. Сапунов П. К вопросу о прекращении деятельности первых типографий в Москве. *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы*. 1956. Т. 12. С. 431-441.
21. Сахаров И. П. Обзорение славяно-русской библиографии. Т. 1: Летопись славяно-русского книгопечатания. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1849. [2], VIII, 184 с.
22. Сахаров И. П. Первые русские типографщики. *Сборник на 1838 год А. Воейкова*. Санкт-Петербург, 1838. С. 1-10.

23. Снегирев И. Древнейшие памятники славянских типографий. *Учёные записки Императорского Московского университета*. 1835. № 9. С. 168-169.
24. Снегирев И. М. Старина русской земли: Историко-археологические исследования, биографии, учено-литературная переписка, заметки и дневник воспоминаний Ивана Михайловича Снегирева. Т. 1. Кн. 1 [и единств.]. Санкт-Петербург: изд. А. Д. Ивановского; тип. Ф. С. Сущинского, 1871. XVI, 492, [2], 32 с.
25. Снегирев И. О первой Псалтыри, напечатанной Невежею Тимофеевым и Никифором Тарасиевым при царе Иоанне Васильевиче. *Вестник Европы*. 1830. № 13. С. 57-62.
26. Снегирев И. Трёхсотлетие духовной типографии в Москве. *Московские ведомости*. 1840. № 147. С. 1507.
27. Сопиков В. С. Опыт российской библиографии: В 4-х ч. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1813. [CL], 314 с.
28. Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.). *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 4-45. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2019.02.004>
29. Строев П. М. Библиотека Императорского Общества истории и Древностей Российских. Москва, 1845. 354 с.
30. Строев П. М. Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке тайного советника, сенатора графа Федора Андреевича Толстого. Москва: изд. Павел Строев, 1829. XXIV, 593 с.
31. Тонкова Р. Иван Федоров в юбилейной литературе 1864–1924 гг. *Иван Федоров первопечатник*. Москва; Ленинград, 1935. С. 179-200.
32. Устрялов Н. Г. Русская история. Ч. 2. Древняя история: изд. второе, исправленное. Санкт-Петербург, 1839. 429 с.
33. Федоров И. Послесловие к «Апостолу». *Апостол*. Львов, 1574. С. 260-264.
34. Филарет (Гумилевский), еп. История Русской Церкви в пяти периодах. Период III: От разделения митрополии до учреждения патриаршества (1410–1588). Изд. 2. Москва: Тип. Готье, 1851. 256 с.
35. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): монографія: у 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Ч. 1. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2014. 587 с.
36. Andriewsky O. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the 'Little Russian Solution', 1782–1917. *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2003. P. 182–214. DOI: 10.2307/1520444.
37. Apfelbaum E. Halbwachs and the Social Properties of Memory. *Memory: Histories, Theories, Debates*. New York: Fordham University Press, 2010. P. 77-92.
38. Bilenky S. Laboratory of Modernity. Ukraine between Empire and Nation, 1772–1914. London; Chicago; Edmonton; Toronto, 2023. 596 p.
39. Boucher G., Lloyd G. M. (eds.). Rethinking the Enlightenment: Between History, Philosophy, and Politics. Lanham: Lexington Books, 2017. 280 p.
40. Bushkovitch P. What Is Russia? Russian National Identity and the State, 1500–1917. *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2003. P. 144–161. DOI: 10.2307/1520444
41. Crummey R. Old Belief as Popular Religion: New Approaches. *Slavic Review*. 1993. Vol. 52, No. 4. P. 700–712. DOI: <https://doi.org/10.2307/2499648>
42. Dąbrowska M. Samuel Bogumił Linde a kultura i nauka rosyjska (na materiale czasopism początku XIX wieku). *Acta Polono-Ruthenica*. 2014. Nr 19. S. 191-205.
43. Gerasimov I. The Russian Imperial Situation: Before and after the Nation-State. *Ab Imperio*. 2022. No. 4. P. 31–59. DOI: <https://doi.org/10.1353/imp.2022.0087>
44. Halbwachs M. On Collective Memory / trans. L. A. Coser. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 254 p.
45. Historiography of Imperial Russia. The Profession and Writing of History in a Multinational State / ed. T. Sanders. Armonk, New York; London: M. E. Sharpe, 1999. 521 p.
46. Pocock J. G. A. Political Thought and History: Essays on Theory and Method. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 278 p.

47. Saunders D. Historians and Concepts of Nationality in Early Nineteenth-Century Russia. *The Slavonic and East European Review*. 1982. Vol. 60, No. 1. P. 44–62.
48. Saunders D. Zorian Dolega Chodakowski (1784–1825) and the Unity of Slavonic Culture. *Nationalities Papers*. 1983. Vol. 11, No. 2. P. 284–297. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905998308407973>.
49. Skinner Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*. 1969. Vol. 8. P. 3–53. DOI: <https://doi.org/10.2307/2504188>.
50. Szvák G. The Golden Age of Russian Historical Writing: The Nineteenth Century. *The Oxford History of Historical Writing: Volume 4: 1800–1945*. Oxford: Oxford University Press, 2011. P. 303–325. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199533091.003.0016>
51. Velychenko S. *National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992.
52. Wirtschafter E. Religion and Enlightenment in Catherinian Russia: The Teachings of Metropolitan Platon. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2013. 259 p. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781501757464>
53. Wortman R. Russian Monarchy: Representation and Rule. Boston: Academic Studies Press, 2013. 325 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt21h4wbq.174>
54. Yermieiev P. The Relationship Between Faith and Knowledge in the Works of Mykhailo Maksymovych. *The Yearbook of Balkan and Baltic Studies*. 2024. Vol. 7, No. 1. P. 266–288. DOI: <https://doi.org/10.7592/YBBS7.12>
55. Zhivov V. Cultural Reforms in Peter I's System of Transformation. "Tsar and God": and Other Essays in Russian Cultural Semiotics. Boston: Academic Studies Press, 2012. P. 191–238. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1zxsjpf.7>
56. Zorin A. By Fables Alone: Literature and State Ideology in Late Eighteenth- and Early Nineteenth-Century Russia. Boston: Academic Studies Press, 2014. 420 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1zxsj45>.
57. Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi. Lwów: w drukarni Instytutu Staupigiańskiego, 1836. 90 s.

П.В. ЄРЕМЄЄВ, канд. істор. наук, доцент

доцент кафедри історії модерної доби та новітнього часу

e-mail: p.v.eremeev@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи 4, м. Харків, Харківська область, 61022, Україна

ВИНАЙДЕННЯ ІВАНА ФЕДОРОВА: ІМПЕРСЬКА ІСТОРИЧНА УЯВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Мета. У статті простежується, як у першій половині XIX століття в історіографії імперії Романових формувався образ Івана Федорова і яку функцію він виконував у конструюванні імперського бачення минулого.

Методи. Методологічною основою роботи є принципи Кембріджської школи інтелектуальної історії, підходи «нової імперської історії» та концепція Моріса Альбвекса про соціальну зумовленість колективної пам'яті.

Наукова новизна полягає в тому, що ідеологічні механізми формування образу Івана Федорова в історичній думці першої половини XIX століття досі не були предметом спеціального комплексного аналізу.

Висновки. Історики першої половини XIX століття інтегрували постать Івана Федорова до гранд-наративів імперської історії, наділяючи його біографію рисами прогресизму та етатизму. Його діяльність інтерпретувалася як крок до подолання «відсталості» держави щодо Західної Європи, а поява книгодрукування в Москві тісно пов'язувалася з постаттю Івана Грозного, що відображало загальний державницький характер дискурсу. У біографіях першодрукаря символічно поєднувалися Церква та Просвітництво, тоді як противники друкарства на рівні риторичних прийомів відмежовувалися від

православної традиції. Важливу роль у цих інтерпретаціях відігравав романтичний концепт «народного духу». Життя Івана Федорова вписувалося в загальну схему імперської історії, де Вітчизна визначалась у релігійних, політичних та етнічних координатах. Водночас уявлення про межі «російськості» залишалося розмитим, що впливало на трактування діяльності Федорова на українських землях. Зближення понять слов'янства і російськості відображало вплив панславістських ідей, а його діяльність в Україні подавалася передусім у контексті протистояння з католицизмом.

Ключові слова: Іван Федоров, історіографія, інтелектуальна історія, XIX століття, Україна, імперія Романових, Михайло Максимович, Православна церква, релігія.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, включаючи неприпустимість плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

References

1. Berkov P. (1931). The Development of the History of the Book as a Science: An Experience of a Historiographical Review. *Proceedings of the Museum of the Book, Document, and Letter*. I. Articles on Book Studies. Leningrad. Pp. 47-79. (in Russian).
2. Borichevsky I. (1849). A Historical View on the History of Printing in Russia. *Journal of the Ministry of Public Education*. Part 61. Pp. 162-169. (in Russian).
3. Verstiuk V. F., Horobets V. M., Tolochko O. P. (2004). Ukrainian Projects in the Russian Empire. *Ukraine and Russia in Historical Retrospective: Essays in 3 Volumes*. Kyiv: Naukova Dumka. 504 p. (in Ukrainian).
4. Evgenii (Bolkhovitinov), metropolitan. (1806). Ioann Fedorov. *Friend of Enlightenment*. No. 4. Pp. 147-156. (in Russian).
5. Evgenii (Bolkhovitinov), metropolitan. (1813). On Slavic-Russian Printing Houses. *Herald of Europe*. No. 14. Pp. 124-129. (in Russian).
6. Evgenii (Bolkhovitinov), metropolitan. (1827). Historical Dictionary of Writers of the Clerical Rank of the Greco-Russian Church Who Lived in Russia. Vol. 1. 2nd ed. St. Petersburg. 759 p. (in Russian).
7. Isaievych Ya. (2002). Ukrainian Book Publishing: Origins, Development, Problems. Lviv. 520 p. (in Ukrainian).
8. Kalaidovich K. (1822). Bibliographical Notice about the Didactic Gospel Printed in Zabludov in 1569 by the First Moscow Printers. *Supplement to the Herald of Europe*. No. 11-12. Pp. 294-302. (in Russian).
9. Kalaidovich K. (1822). A Note about Ivan Fedorov. *Herald of Europe*. No. 123 (11). Pp. 294-302. (in Russian).
10. Kalaidovich K. (1813). Ivan Fedorov, the First Moscow Printer. *Herald of Europe*. No. 18. Pp. 92-123. (in Russian).
11. Karamzin N. M. (1821). History of the Russian State. Vol. 9. St. Petersburg. 472, 296, [4] p. (in Russian).
12. Koeppen I. (1825). Chronological List of the First-Printed Slavic Books. *Bibliographical Sheets*. No. 1. Pp. 9-12; No. 6. Pp. 77-84; No. 11. Pp. 149-156; No. 16. Pp. 221-228; No. 21. Pp. 293-300. (in Russian).
13. Koeppen P. I. (1822). On the Monument to Ivan Fedorov. *List of Russian Monuments*. Moscow. P. 38. (in Russian).
14. Kravchenko V. (2011). Ukraine, Empire, Russia: Selected Articles on Modern History and Historiography. Kyiv. 544 p. (in Ukrainian).
15. Maksimovich M. (1880). Book Antiquity of Southern Russia. *Collected Works of M. A. Maksimovich*. Vol. 3. Linguistics. History of Literature. Kyiv. Pp. 661-716. (in Russian).
16. Nemirovsky E. L. (1979). Ivan Fedorov in Belarus. Moscow: Kniga. 176 p. (in Russian).
17. Nemirovsky E. L. (1974). The Beginning of Printing in Ukraine. Ivan Fedorov. Moscow: Kniga. 224 p. (in Russian).

18. Nemirovsky E. L. (1983). In the Footsteps of the First Printer: In Memory of the First Printer Ivan Fedorov in the Year of the 400th Anniversary of His Death. Moscow: Sovremennik. 216 p. (in Russian).
19. Ohiienko I. I. (1994). History of Ukrainian Printing. Kyiv: Lybid. 448 p. (in Ukrainian).
20. Sapunov P. (1956). On the Question of the Cessation of the Activity of the First Printing Houses in Moscow. *Proceedings of the Department of Old Russian Literature of the Institute of Russian Literature*. Vol. 12. Pp. 431-441. (in Russian).
21. Sakharov I. P. (1849). Survey of Slavic-Russian Bibliography. Vol. 1: Chronicle of Slavic-Russian Book Printing. St. Petersburg. 184 p. (in Russian).
22. Sakharov I. P. (1838). The First Russian Printers. *Collection for the Year 1838 by A. Voeikov*. St. Petersburg. Pp. 1-10. (in Russian).
23. Snegirev I. (1835). The Most Ancient Monuments of Slavic Printing Houses. *Scholarly Notes of the Imperial Moscow University*. No. 9. Pp. 168-169. (in Russian).
24. Snegirev I. M. (1871). Antiquity of the Russian Land: Historical and Archaeological Studies, Biographies, Scholarly-Literary Correspondence, Notes and Diary of Memoirs of Ivan Mikhailovich Snegirev. Vol. 1. St. Petersburg. XVI, 492, [2], 32 p. (in Russian).
25. Snegirev I. (1830). On the First Psalter Printed by Nevezha Timofeev and Nikifor Tarasiev under Tsar Ioann Vasilievich. *Herald of Europe*. No. 13. Pp. 57-62. (in Russian).
26. Snegirev I. (1840). The Three-Hundredth Anniversary of the Spiritual Printing House in Moscow. *Moscow Gazette*. No. 147. P. 1507. (in Russian).
27. Sopikov V. S. (1813). An Experience of Russian Bibliography: In 4 Parts. Part 1. St. Petersburg. 314 p. (in Russian).
28. Starchenko N. (2019). The Union of Lublin as a Resource for the Formation of the Concept of the Political "Ruthenian People" (1569-1648). *Ukrainian Historical Journal*. No. 2. Pp. 4-45. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2019.02.004> (in Ukrainian).
29. Stroev P. M. (1845). Library of the Imperial Society of Russian History and Antiquities. Moscow. 354 p. (in Russian).
30. Stroev P. M. (1829). Detailed Description of Early Printed Slavic and Russian Books Kept in the Library of the Privy Councillor, Senator Count Fedor Andreevich Tolstoy. Moscow. XXIV, 593 p. (in Russian).
31. Tonkova R. (1935). Ivan Fedorov in Jubilee Literature of 1864–1924. *Ivan Fedorov the First Printer*. Moscow; Leningrad. Pp. 179–200. (in Russian).
32. Ustrialov N. G. (1839). Russian History. Part 2. Ancient History: Second Edition, Revised. St. Petersburg. 429 p. (in Russian).
33. Fedorov I. (1574). Afterword to the "Apostle." *Apostle*. Lviv. Pp. 260-264. (in Church Slavonic).
34. Philaret (Gumilevsky), bishop. (1851). History of the Russian Church in Five Periods. Period III: From the Division of the Metropolis to the Establishment of the Patriarchate (1410-1588). 2nd ed. Moscow: Gautier Printing House. 256 p. (in Russian).
35. Yas O. (2014). Historian and Style. Prominent Figures of Ukrainian Historiography in the Light of Cultural Epochs (Early 19th Century - 1980s): Monograph in 2 Parts. Part 1. Kyiv, 2014. 587 p. (in Ukrainian).
36. Andriewsky O. (2003). The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the 'Little Russian Solution', 1782–1917. *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. P. 182–214. DOI: 10.2307/1520444.
37. Apfelbaum E. (2010). Halbwachs and the Social Properties of Memory. *Memory: Histories, Theories, Debates*. New York: Fordham University Press. P. 77.
38. Bilenky S. (2023). Laboratory of Modernity. Ukraine between Empire and Nation, 1772–1914. London; Chicago; Edmonton; Toronto. 596 p.
39. Boucher G., Lloyd G. M. (eds.). (2017). Rethinking the Enlightenment: Between History, Philosophy, and Politics. Lanham: Lexington Books. 280 p.
40. Bushkovitch P. (2003). What Is Russia? Russian National Identity and the State, 1500–1917. *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. P. 144–161. DOI: 10.2307/1520444
41. Crummey R. (1993). Old Belief as Popular Religion: New Approaches. *Slavic Review*. 1993. Vol. 52, No. 4. P. 700–712. DOI: <https://doi.org/10.2307/2499648>
42. Dąbrowska M. (2014). Samuel Bogumił Linde a kultura i nauka rosyjska (na materiale czasopism początku XIX wieku). *Acta Polono-Ruthenica*. Nr 19. S. 191–205.

43. Gerasimov I. (2022). The Russian Imperial Situation: Before and after the Nation-State. *Ab Imperio*. No. 4. P. 31–59. DOI: <https://doi.org/10.1353/imp.2022.0087>.
44. Halbwachs M. (1992). On Collective Memory / trans. L. A. Coser. Chicago: University of Chicago Press. 254 p.
45. Pocock J. G. A. (2009). Political Thought and History: Essays on Theory and Method. Cambridge: Cambridge University Press. 278 p.
46. Sanders T. (ed.). (1999). Historiography of Imperial Russia. The Profession and Writing of History in a Multinational State / ed. Armonk, New York; London: M. E. Sharpe. 521 p.
47. Saunders D. (1982). Historians and Concepts of Nationality in Early Nineteenth-Century Russia. *The Slavonic and East European Review*. Vol. 60, No. 1. P. 44–62.
48. Saunders D. (1983). Zorian Dolega Chodakowski (1784–1825) and the Unity of Slavonic Culture. *Nationalities Papers*. Vol. 11, No. 2. P. 284–297. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905998308407973>.
49. Skinner Q. (1969). Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*. Vol. 8. P. 3–53. DOI: <https://doi.org/10.2307/2504188>.
50. Szvák G. (2011). The Golden Age of Russian Historical Writing: The Nineteenth Century. *The Oxford History of Historical Writing: Volume 4: 1800–1945*. Oxford: Oxford University Press. P. 303–325. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199533091.003.0016>
51. Velychenko S. (1992). *National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. XXXV+283 p.
52. Wirtschafter E. (2013). Religion and Enlightenment in Catherinian Russia: The Teachings of Metropolitan Platon. DeKalb: Northern Illinois University Press. 259 p. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781501757464>
53. Wortman R. (2013). Russian Monarchy: Representation and Rule. Boston: Academic Studies Press. 325 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt21h4wbq.174>
54. Yermieiev P. (2024). The Relationship Between Faith and Knowledge in the Works of Mykhailo Maksymovych. *The Yearbook of Balkan and Baltic Studies*. Vol. 7, No. 1. P. 266–288. DOI: <https://doi.org/10.7592/YBBS7.12>
55. Zhivov V. (2012). Cultural Reforms in Peter I's System of Transformation. "Tsar and God": and Other Essays in Russian Cultural Semiotics. Boston: Academic Studies Press. P. 191–238. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1zxsjpf.7>
56. Zorin A. (2014). By Fables Alone: Literature and State Ideology in Late Eighteenth- and Early Nineteenth-Century Russia. Boston: Academic Studies Press. 420 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1zxsj45>.
57. Zubrzycki D. (1836). Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi. Lwów: w drukarni Instytutu Staupigiańskiego. 90 s.

Текст надійшов до редакції 15.02.2026 / The text was received by the editors 15.02.2026

Текст затверджено до друку 08.04.2026 / The text is recommended for printing 08.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-09>

УДК: 821.161.2:050.9(477)

Т.І. ТКАЧЕНКО, докт. філол. наук, доц.,
завідувачка кафедри гуманітарних та фундаментальних дисциплін
e-mail: tkachenko.t@kibit.edu.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4965-5107>
Київський інститут бізнесу та технологій
пров. Зоряний, 1/5, м. Київ, 04078, Україна

ЗАХІДНО-І СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ РОМАНТИЗМ КРІЗЬ ПРИЗМУ АЛЬМАНАХІВ: «РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ» ТА «ЛАСТІВКА»

Мета дослідження. Проаналізувати домінанти українського романтизму на матеріалі двох видань – «Русалки Дністрової» та «Ластівки».

Методологія дослідження. У дослідженні використано загальнонаукові та спеціальні філологічні методи, а саме: аналіз і синтез, історико-описовий, біографічний та власне філологічний методи.

Наукова новизна. Розділені територіально українці розвивали спільні романтичні тенденції у тогочасних виданнях, які ставали джерелом культури та просвіти, протиставляли ментальну самотність шовінізму й асиміляційній політиці окупантів і об'єднували народ. Вибір видань зумовлений комплексним баченням упорядників, цілісною структурою та націоцентричним спрямуванням альманахів. «Наступники» хибували на еклектику, обережність, непослідовність редакторської політики, конформізм.

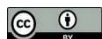
Інерція романтизму помітна в мистецтві та літературі ХХ і ХХІ століть. Впровадження романтичних ідей на українському ґрунті, передусім актуалізація фольклору й історичної пам'яті, сприяло відновленню етноідентифікації та формувало чільні національні концепти для становлення незалежної України. Альманахи були своєрідними енциклопедіями-хрестоматіями, що виступали «речниками» романтизму – форпосту відновлення ества українців.

Висновки. Завдяки видавничій діяльності громадсько-культурних діячів, які визначили провідним романтизм, українство повертало права на свою мову, літературу, історію, науку й освіту. «Русалка Дністровая» та «Ластівка» довели унікальність і окремішність українців, аби бути самостійним та паритетним суб'єктом спочатку в гуманітарному дискурсі, а згодом – політичному. Чільним досягненням Євгена Гребінки та «Руської трійці» було утвердження рівноправності й цінності української мови (лише україномовні тексти!), яка об'єднує народ, є скарбницею почуттів і думок, зберігає досвід пращурів. Пріоритет романтизму в альманахах став першопочтовим до самоусвідомлення себе як нації та України як єдиної держави.

Ключові слова: романтизм, альманах, ідентифікація, мова, етногенетична пам'ять, нація.

Як цитувати: Ткаченко Т. І. Західно-і східноукраїнський романтизм крізь призму альманахів: «Русалка Дністровая» та «Ластівка». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2026. Вип. 42. С. 110-120, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-09>

©Т.І.Ткаченко, 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

In cites: Tkachenko T. I. (2026). Western and Eastern Ukrainian Romanticism through the Prism of Almanacs: «Rusalka Dnistrovaja» («Mermaid of the Dniester») and «Lastivka» («The Swallow»). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (110-120), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-09> (in Ukrainian)

Романтизм в Україні – не лише мистецький та літературний стиль, а передусім вияв національного духу, приспаного понад століття. Завдяки появі перших частин «Енеїди» І. Котляревського українська мова нарешті відновила право бути в усіх галузях, але саме романтики дали потужний поштовх для утвердження і розвитку національної культури й формування з народу нації. Розділена і бездержавна Україна об'єдналась у спільних пошуках діячів, які втілили своє бачення поступу в актуалізації фольклору, історії та етнографії, художніх текстах та публічних дискусіях. Прикметно, що на Лівобережжі обрали однакову форму – збірники. Через неможливість дотримання чітких періодичних термінів, фінансові труднощі, цензурні втручання саме альманахи стали головними презентантами праці авторів і упорядників, основним просвітницьким, інформативним, комунікативним джерелом для українців.

Мета дослідження – простудіювати складники «Русалки Дністрової» та «Ластівки», аби висвітлити головні риси українського романтизму. Завданнями роботи визначено студіювання змістового наповнення видань, окреслення чільних тенденцій, виокремлення позицій упорядників, зіставлення збірок, з'ясування ролі альманахів у поступі романтизму в Україні та культурно-історичному контексті загалом.

Альманахову традицію започаткував Харків. Двомовний «Украинский альманах» (1831; О. Шпигоцький, І. Срезневський, І. Росковшенко) не мав цілісності, але показав фольклорну спадщину як гідний уваги об'єкт збирання і студіювання, виразник самобутності українства, що підкреслював Є. Гребінка. Друга книга видання «Утренняя звезда» (1833-34; Г. Квітка, І. Петров) складалась з українських творів (І. Котляревський, Є. Гребінка, П. Гулак-Артемовський) та історичних пісень із примітками І. Срезневського. У передмові «Супліка до пана іздателя» Грицько Основ'яненко спростував закиди російських шовіністів щодо відкидання української мови й літератури, обмеженості домашнім вжитком, аргументував пріоритет фонетичного принципу в правописі, розпочавши мовну полеміку на сторінках видань. «Украинский сборник» (1838, 1841; І. Срезневський) у двох книгах – спроба реалізувати комплексну публікацію художніх і наукових текстів, у передмові до якого акцентовано необхідність вивчати спадщину українства, незалежно від місця проживання, тобто підкреслено ментальну неподільність неправомірно роз'єданого народу [13].

Крім Слобожанщини, де успішно діяла Харківська школа романтиків, гурт українських діячів сформував петербурзьку громаду. 1838 року Є. Гребінка почав збирати твори для видання, котре дозволили тільки за три роки, вилучивши чимало художніх і фольклорних текстів (Л. Боровиковського, С. Писаревського, пісні та паремії). Знаково, що власні колізії Євген Павлович використав із користю, швидко (доба) провів «Кобзар» Т. Шевченка через цензуру [3]. 1841 року нарешті видано «Ластівку» (упорядник – Є. Гребінка, видавець – В. Поляков, редактор низки творів – Т. Шевченко).

Більшість авторських поезій презентують романтизм, який актуалізував народнопісенну творчість, визначив її одним із джерел професійної словесності. Письменники вдаються до стилізації текстів і фольклорного інтертексту. Народнопісенні мотиви стали підґрунтям «Української мелодії» («Ні, мамо, не можна нелюба любить!») Є. Гребінки, яку сприймали не авторським, а народним твором. У вірші «Чорноморець» Л. Боровиковського виразні ремінісценції з балади «Ой летіла стріла». (Подібний мотив наявний у «Розставанні (з пісень)»). Птахи в обох текстах символізують неньку, сестру та кохану. Полісемантична символіка ластівки й зозулі відповідає материнству, родині, вірності – тузі, самотності,

вдівству [6]. Вода – жіноча стихія – увиразнює натуру героїнь: розливається річка до моря – невеличка річка / криниця – зів’яла трава / суха земля. Поет оздоблює історію художнім паралелізмом та початковим діалогом орла (узагальнення чорноморців) і гусей (посередники двох світів), посилюючи свій текст. «Вивідка» суголосна пісні «Ой, сербине-сербиночку». В народному творі переселенець позбувається противника, зваблюючи його сестру, внаслідок чого гине родина. Поет змінює чужинця на козака, перевіряє морально-етичні цінності героїні через небезпеку зради – однієї з головних причин поразок у боротьбі українців проти колонізаторів.

Переосмислення фольклорних мотивів та жанрів представлено в поезіях Тараса Шевченка. У «Думці (Вітре буйний...)» та баладі «Причинна» туга дівчат за коханими розкривається завдяки паралелізму або антитезі, у пташиній та рослинній символіці (голуби, сокіл, орел, калина, явір, ялина), стихії (повітря, вода). Перший твір має відкритий фінал, утілений на формальному рівні в художньому обрамленні, на змістовому – в невідомому прийдешньому пари. У другому тексті трагедія зумовлена втручанням ворожки, що посилює пригнічення-божевілля героїні та призвело до самогубства обох. Натомість елегія «На вічну пам’ять І. Котляревському» є даниною внеску Івана Петровича у становлення і визнання української мови. Символічний (соловейко) та метафоричний (сонце) образ увиразнює значення для українства «праведної душі», яка житиме вічно. Автор підкреслює ренесансну візію митця, котрий здобувається на безсмертя завдяки творам. Українськомовна творчість виступає ланкою між розділеними територіально, політично, ситуативно земляками, розраджує на чужині й нагадує про етногенетичну належність.

Звідси, романтизм реабілітував фольклор, який був тогочасним основним джерелом історії України та доказом окремішності українства як народу із власною мовою та культурою. Фольклорні стилізації виступили даниною збереженою спадщини, привернули увагу до народнопоетичної творчості, що відтепер стала підґрунтям професійної [5].

Романтизм виокремив низку героїв, які були індивідуалізованими завдяки потужному яскравому сенситивному стрижню та узагальненими через сталі зображально-виражальні засоби й тематику.

Образ відлюдника, якого ніхто не розуміє та не сприймає, втілює герой твору Л. Боровиковського «Волох». Чоловік не має майна, родини, обов’язків, щасливий без соціальних пут і принижень панству. Інша причина добровільної самоти представлена у міркуваннях козака після сповіді голуба з однойменної поезії В. Забіли: нікого не мати, щоб ні за ким не сумувати. Ця тема розвивається у «Пісні». Героїня вважає, що життя без кохання стає не жаданою волею, а вічною тугою за сподіваним, а Віктор Забіла переконує, що невзаємні почуття – безкінечний біль, утілений у поезії «Повіяли вітри буйні...»: в сум’яттях розкрито трагічну історію кохання, що викликала суїцидальні думки. У вірші О. Афанасьєва-Чужбинського «Є. П. Гребінці» узагальнено образ романтичного героя-одинака в риторичних конструкціях, символіці (билина, перекотиполе), недоскопості щастя (вабить очі сонце, від якого спіпнеш). Самотина із соціально-політичним підтекстом, зумовлена чужиною через солдатчину, насильницьку відірваність від близьких, тяжіє над героєм твору «Прощання», бо для всіх ти – зайда. Зазначена поезія суголосна «Думці («Тече вода в синє море»)» Т. Шевченка, що, ймовірно, містить автобіографічні акценти, оскільки йдеться про переживання козака на чужині, для якого пошуки долі обернулись недолею.

Тож образ відлюдника є наскрізним для романтизму, проте в Україні до власне особистісних мотивів долучається історико-національний контекст, політичні реалії, пов’язані з переслідуваннями та цькуванням.

Пасеїзм, реінтерпретація минувшини, виокремлення історичних постатей стало визначальним для українського романтизму [1]. «Ластівка» представила два твори, присвячені антипольській боротьбі. Образ керівника виступів проти Речі Посполитої Семена Палія (Гурко) змалював Л. Боровиковський у поезії «Палій», надаючи ватажкові риси характерника.

Ритміка вірша і рефрен («Палій!») відтворюють швидкість атак повстанців та зосереджують увагу на очільнику. Та справжнім утіленням духу національно-визвольної боротьби є перший розділ поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка, де пролунали досі актуальні міркування про важливість вивчення історії, що має не констатуватись занапащеними могилами забутих героїв, а спонукати повертати своє, закликом діяти. Автор підкреслює брак лідерів, здатних очолити відродження поневоленого народу. Є. Гребінка заохочує прочитати цілісний твір Кобзаря, що є найпотужнішим політичним посланням альманаху.

Повість Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана» (перша публікація) подібна до «Катерини» Т. Шевченка, який редагував «Ластівку» й міг ознайомитись із твором (Ю. Івакін), хоча історія зведення українських дівчат москалями була типовою. Зіставлення сюжету визначає змістову домінанту, зумовлену стилями (сентименталізм – романтизм). Катерина лишає дитину напризволяще через вигнання з дому і зраду коханого, скоюючи самогубство. Натомість Оксана, керована самозамилуванням, дозволяє уявним химерам затьмарити розум, але заради сина виринає з тенет самообману і принижень. У повісті Г. Квітки наявні виразні сентиментальні складники: протиставлення чистоти і благородства простолюду (Оксана, її мати, Петро) ницості військових чинів (капітан, денщики), першопричина (честолубство дівчини), соціальний акцент. У поемі Т. Шевченка чільним є національний стрижень: батьки змушені вигнати доньку, бо бездержавний народ мав захищатись від асиміляції, міг забезпечити єдність лише за умови збереження віковичної моралі.

Отже, українські романтики довели цінність і самобутність рідного фольклору та важливість уроків історії, що постають виразниками пам'яті й сутності народу. Історичні постаті, явища і типові події, які романтизм розширює від особистісного до загальнонаціонального рівня виступають повноцінною картиною минулого та теперішнього, вказують на причинно-наслідковий зв'язок часів. На відміну від загальноєвропейського романтичного замилювання давниною, українські поети підкреслювали контраст боротьби пращурів і пасивності сучасників, щоб уможливити опір окупантам.

Крім зазначених авторських романтичних творів, наявні народні пісні, зібрані Степаном Писаревським (Стецько Шереперя; «За Немань іду», «Де ти бродиш, моя доле»), та паремії, надані Левком Боровиковським.

Два твори Г. Квітки-Основ'яненка – гумореска «На пущання як зав'язано» та оповідання «Пархімове снідання» (народна казка «Бачили очі, що купували»; поема С. Руданського «Циган з хроном») – належать до просвітницького реалізму. Анекдотична ситуація висвітлює кмітливість жіноцтва та викриває дурість Хоми та Пархіма. Глупоту і п'янство висміяно в оповіданні-казці «Циган» П. Куліша (уривок), а хитрість, що допомагає врятувати гідність і сім'ю, зображена в опері І. Котляревського «Москаль-чарівник» (два уривки).

Репрезентантом просвітницького реалізму в «Ластівці» стали також байки, але саме романтична тенденція актуалізації фольклору визначила їх місце у виданні. Порфирій Кореницький у творі «Панько та Верства» викриває пасивних порадників, які повчають, але нічого не роблять. Петро Писаревський порушує соціальні проблеми: у байці «Собака та Злодій» підкреслено мимовільне сприяння злочинам, покарання жертви (П. Гулак-Артемовський «Пан та собака»); марні обіцянки багатіїв викрито в тексті «Панське слово – велике діло». Письменник показує не тільки егоцентризм і панську брехню, а й наївність простолюду, який сподівається на ласку вищих верств.

Байки Є. Гребінки мають соціальне спрямування. «Дядько на дзвіниці» демонструє зарозумілість і пихатість, що виступають оманною сутністю, оскільки статус є тимчасовим. Змагання хлопців зі стрибків («Хлопці») розкривають людські та професійні якості, коли надмірні обережність або, навпаки, самовпевненість зумовлює поразку, а вміння прорахувати дії, що властиво представникам влади, гарантує уникнення перешкод, ушкоджень і перемогу.

Найбільше байок належать Л. Боровиковському (Харківська школа романтиків). Хоча цензори лишили тільки десять, варто виокремити доміанти художніх текстів, кількість яких у спадщині автора сягає 600, проте досі знайдено й опубліковано втричі менше. Це лаконічні й афористичні твори, що містять народну приказку або прислів'я чи дотепний авторський висновок. Письменник в анекдотичних мініатюрах зображує родинні перипетії («Убогий, багатий», «Свій дім – своя воля»); висміює найрозповсюдженіші людські вади, а саме: невігластво і дурість («Купля», «Рало», «Бушля»), жадібність («Йолоп Клим», «Скупий»), лицемірство («Лисиця й Ведмідь», «Жевжик»), п'янство («Женись-переминись», «Зарік»), лінь («Мачок», «Ледащо Йван»), марноту («Псе», «Моти»), пліткарство і зарозумілість («Річка й море», «Ліхтар», «Крила у вітряка»); порушує актуальні соціальні питання щодо станової нерівності, хабарництва («Пан та мужики», «Суд», «Громада»); міркує про філософські категорії («Щастя та нещастя», «Борщ і Каша»); іронічно змальовує видавничі колізії («До дітей», «До друкаря», «Моя байка», «Нащо писать», «Кінець»). Автор доводить поліфункціональність байки, яка підкреслює потребу гармонійно фізично, інтелектуально й духовно розвиватись, пізнавати психологію людей, поєднувати працю і відпочинок, сприймати критику без образ та виправляти помилки, ставати кращими. Різномановіть, уміння в мініатюрі розкрити проблему, автоалюзії, синтез особистого й соціального, перевага складників розмовного стилю, реінтерпретація народних історій, самоіронія репрезентують унікальні жанри – байки-«прибаутки» і приказки. Левко Боровиковський запропонував своє бачення відомого жанру, який збагатив авторськими формальними та змістовими знахідками.

Осібне місце з-поміж алегоричних творів альманаху посідає казка «Дуб», підписана криптонімом «Д.», що містить ознаки притчі, бо наратор апелює до реципієнтів натяками, лишає відкритий фінал. Зображуючи маніпуляції лісників (птахів, які рятують дерева, звинувачують у нищенні лісу, а черві віддають на поталу найгарніший дуб), автор, на думку М. Бондаря, підкреслює політичний підтекст (Польща – Україна – росія). Проте можна припустити, що йдеться про соціально-побутові аспекти. Наприклад, недолугість господарів, шахрайство із фактами, нищість і недолугість тих, хто має оберігати й захищати (інтелігенція – простолюд), лицемірство, безправ'я нижчих/ залежних станів.

Особливу увагу доречно звернути на передмову та післямову Є. Гребінки. «Так собі до земляків» є зверненням упорядника до читача утопічною та ідеалізованою картиною Полтавщини. Захоплення красою природи, сільською щоденною працею на її лоні, розміреним ситим життям, де все гармонійно і впорядковано будь-якої пори року занурює в тихе спокійне щастя без клопотів та іноді викликає в автора нудоту, передусім узимку, коли справ небагато, а розвага – вкотре перечитати твори І. Котляревського, Г. Квітки. Переймаючись відпочинком земляків, Євген Павлович скомпонував «Ластівку», яку можна застосувати й з утилітарною метою (вогонь або люлька). Свідомо уникає показу жорстоких реалій важкої праці заради нужденного існування селян та проблем національного гноблення, зокрема у зневазі української мови й літератури, упорядник нівелює соціально-політичний контекст, лишає «вилизану» дійсність, що засудив Т. Шевченко. Проте у післямові «До зобачення», де висвітлено перипетії видання, містяться викривальні натяки щодо шовінізму окупантів (перешкоди друку, хабарі, уніфікація правопису, відкидання через національну належність чи мову). Важливі акценти упорядника щодо появи потужніших творів та зібрань, оскільки «солов'ї» зі значно гучнішим співом замінять «ластівку», яка стала подихом весни-відродження після довгої зими-застою.

Тож альманах «Ластівка» [4] представив чільні літературні тенденції, відобразив соціально-побутові, особистісні та історичні питання в локальному втіленні. Національний акцент – пріоритет фольклору та почасті історії, поодинокі закиди окупаційній владі у творах Т. Шевченка і післямові. Євгену Гребінці вдалось зробити цілісне видання оригінальних та народних текстів із романтичною доміантою.

Якщо на Лівобережжі народну мову впровадив І. Котляревський, розвинули й утвердили Т. Шевченко та П. Куліш, то на Правобережжі такою постаттю слід вважати Маркіяна Шашкевича, який заснував «Руську трійцю» [15] та ініціював появу «Русалки Дністрової» (1836) – чільне видання протягом десятиліть [2]. Альманах представляє романтизму на рівні змісту та форми. Наповнення чотирьох частин відповідає основним тенденціям стилю. Лейтмотив – взаємозв'язок минулого, теперішнього і майбутнього, що починається від культурної самоідентифікації (збирання, вивчення і популяризації джерел), утверджується в захисті осердя нації – мові, зумовлює соціально-політичні зрушення і національно-визвольні змагання єдиного народу. Недаремно влучними й семантично близькими є псевдоніми упорядників, якими вони послуговуються: Руслан (Шашкевич) – відважний, Далибор (Вагилевич) – борець, Ярослав (Головацький) – сильний славою.

Перед передмовою вміщено слова лідера чеського і словацького відродження та однодумця М. Шашкевича Яна Коллара (Чеський брат Протиштурський): «Надія квітне не з мутного ока, а зі старанної руки», що підкреслюють значення кожного внеску до спільної справи збереження самобутності народу та національно-визвольної боротьби. У «Передслові» упорядник визнає, що русини стали останніми зі слов'ян, хто нарешті повертає сутність, цінність фольклору і значення рідної мови для захисту етнідентичності (збірники М. Цертелєва, Є. Гребінки, М. Максимовича, І. Срезневського; твори І. Котляревського, Г. Квітки, П. Гулака-Артемівського; подяка меценату, педагогу, священнику й етнографу М. Верещинському). Зазначені видання та «Русалка Дністровая» стануть паростками, що невдовзі набудуть сили, аби з'єднати українство в потужній відновленій державі. Знаковим виступає авторське метафоричне порівняння душі русинів – «чиста слеза дівоча в долони Серафима» [8, с. III]. Поєднавши стихію води та вогню, Маркіян Семенович розкриває причинно-наслідковий зв'язок між культурним поступом і чином, коли духовне пробудження має перерости у боротьбу.

У першому розділі «Пісні народні» міститься 20 зразків думок і дум, колискова, 10 обрядових пісень (колядки та гагілки) і 21 весільна пісня. Важливий початок частини – уривок із вірша «Що мені до цього, або Ранок літнього мисливця» засновника української школи в польському письменстві Юзефа Богдана Залеського («співець степу») [14], де лунають докори нащадкам славетних запорожців через тотальне безпам'ятство, що нівелює здобутки передків і констатує втрату гідності-гордості.

Прикметна географія творів (Калуш, Перемишль, Золочів, Стрий, Бережани, Коломия); висвітлення варіативності народної спадщини у вказівках на тексти у збірниках М. Максимовича («Ой цілий день Кременюшка» – «Злая мать»); зазначення обрядових етапів у ладканні; знані твори й уривки, які перегукуються з відомими («Ой Морозе! Морозиве, преславний козаچه...», «Ой ходить Сон коло вікон...»; «Ой вилетів сокіл...» – «Ой летіла стріла»; «Ой, є в полі два дуби...» – «Ой у полі два дубки...»; «Вийду я, вийду в садок вишневий...» – «Чом ти не прийшов...»). Розділом, збиранням матеріалу й уточненнями опікувався Далибор Вагилевич, який у «Передговорі» розкрив значення та особливості фольклорних зразків, бо саме русини з-поміж усіх слов'ян зберігають у народнопісенній творчості найбільше (менталітет, історію, пам'ять і надії) через важкі етапи виживання, величі, занепаду і відродження (шана природи, язичництво й обрядовий синкретизм; християнство і Київська Русь, мудрі правителі, своя мова, всебічний розвиток, мир; міжусобиці та розбрат, заздрість і зради, татарські набіги й забуття; національно-визвольні змагання та спроби відновити втрачену славу єдиної держави). Найдавніші обрядові співи належать до певної пори року, супроводжуються ритуальними діями, необрядові народнопісенні тексти охоплюють побутові й історичні події, думи вирізняє антитатарська й антипольська тематика, думки висвітлюють фемінний первінь. Константою постає збереження прадавніх образів, символів і назв. (Наприклад, не весільні співи, а ладкання – від богині Лади.) Значна кількість зразків народної творчості та їх першість у змісті підкреслює романтичну домінанту джерел

професійного письменництва, упровадження фольклору до об'єктів наукового дослідження, визнання усної спадщини втіленням духу народу, що підкреслює епіграф – слова Яна Коллара про народні пісні, які постають основою освіти, знань, розкривають і захищають красу мови.

Звідси, перша частина альманаху зосереджує увагу на багатстві та невичерпності фольклорних надбань українства, які мають безліч варіантів, широку географію та водночас вирізняються подібними образами й мотивами. Обрядові дійства та родинні колізії чергуються з історичними перипетіями, доводять нерозривність особистого й загальнонаціонального, що вирізняє український романтизм.

Другий розділ – «Складання» – представляє оригінальні твори упорядників. Епіграфом є «народна приповідка»: «Як вмію, так співаю». Найбільше текстів належить М. Шашкевичу, який у першій поезії «Згадка» вказує на прірву між колишніми радістю, здобутками й міццю та нинішніми журою, безвихіддю, пасивністю. Русинам лишилось тільки згадувати обшири єдиної могутньої Русі (Дніпро, Дністер, Дунай) зі славетним Києвом. «Туга за милою» – стилізація народної пісні (крила і сокіл – «Дивлюсь я на небо» М. Петренко); «Погоня (після народної казки)» – мистецька інтерпретація трагедії родини через татарську навалу; сонет «Роспука» та елегія «Сумрак вечірній» – сповіді ліричного «Я», що виступає alter ego автора, індивідуалізуючи почуття героя зі сталими для романтиків образами (студена доля, люта розпука, вітер, ворон). Полісемантичним твором є «Веснівка», де відбувається діалог квітки-доні та матері-весни. Перша воліє швидше звеселити й забарвити увесь світ, а друга попереджає про морози і вихори, які неодмінно знищать красу. В медитації лунає кілька думок: циклічність природи та її вічність на противагу скороминущості людського життя, амбівалентність буття індивіда, місце певної країни / народу в конкретному і загальноісторичному процесі.

У новелі «Олена» (авторський жанр – казка) – єдиному прозовому творі альманаху – М. Шашкевич вправно добирає художні засоби для відтворення різних за змістовим наповненням подій та настроєм героїв. Запальний початок, який зображує радість весілля, змінює моторошна пійма і зловісні знаки (лисиця, ворон) у ніби сповільненому розтягнутому викладі, аби увиразнити страх і неспокій Семена через кохану, вподобану паном. Непевність усуває спокій ватри зі знайомим співом бандуриста. Початковий швидкий темпоритм повертаються у фінальному показі перемоги ватаги Медведюка (гіперболізовані риси), розправи над паном і повернення Олени коханому. Важливі авторські акценти на образному рівні: числова символіка (12 – апостоли, місяці), Бойчук (Іван Бойчук – один із лідерів карпатських опришків), бандурист Данилко (гайдамацький кобзар Данило Бандурка-Рихлієвський).

Авторству Я. Головацького належить лише один вірш «Два віночки» із зображенням купальського ворожіння за дотримання рослинної символіки: вінок із барвінку – козак (поплив і втонув), з рути – дівчина (залишився біля берега).

Поетичний хист І. Вагилевича представлений двома творами. Поема «Мадей» присвячена ватажкові карпатських русинів, які боролись проти угорських окупантів. Автор вдається до гіперболізації сивочолого ватажка, який постає справжнім велетнем і вірцем, здатним боротись проти ворогів до смерті задля кращої будущини й наснаги як сучасників (Бескиди), так і прийдешніх поколінь народних месників. Мадей – узагальнений образ кращих воїнів, лідерів опришків. Балада «Жулин і Калина», визначена «казкою», – інтерпретація відомої пісні «Ой не ходи, Грицю...». Письменнику вдається відобразити гнітючі картини зовні (темрява, болото, туман, злісна тиша), які розкривають внутрішній стан зрадника та «відьми», коли людські дії занурюють у морок природу (тіло Жулина ворони дзьобали, а від залятого тіла Калини падали).

Оригінальні твори у другій частині підкреслюють послідовність появи професійної творчості завдяки фольклору, наголошують на часовій залежності повноцінного життя від

людини до країни, апелюють до сучасників у показі боротьби проти колонізаторів, спонукають вивчати історію, щоб зруйнувати циклічну безвихідь.

У третьому розділі «Переводи» містяться переклади народних сербських пісень (6 – М. Шашкевич, 2 – Я. Головацький) та уривки із чеського «Краледворського рукопису» (М. Шашкевич). «Руська трійця» виокремила містифікацію В. Ганки та Й. Лінди, що створили героїчну хроніку середньовіччя за романтизму. Слов'янські народи повинні збудити притлумлену свідомість і відвоювати своє право бути вільними у власних державах [9].

Останній розділ «Старина» об'єднує різні тексти (антипольська історична пісня, лист старости XV ст., бібліографія рукописів у львівському монастирі Св. Василя Великого, в якій Я. Головацький занотував стан і мову пам'яток). Осердям є рецензія («Мисль...») М. Шашкевича на книгу І. Лозинського «Руське весілля» (Перемишль, 1835) про давнє і сьогочасне в мові та культурі. Позитиви книжки – задум і кількість матеріалу, хоча не представлено бодай половини. Але виданню властива поверховість і спотворена мова. Доречно знати й зіставити сучасну обрядовість із колишньою, щоб зрозуміти та проаналізувати варіанти і зміни. Та найбільше обурення рецензента викликала мова і правопис – «гріх і обман». Варто нагадати, що М. Шашкевич та І. Лозинський були супротивниками в азбучній війні (латинізація української абетки). Маркіян Семенович наголошує на сакральності дару Св. Кирила, що виступає «скелею, стовпом, твердиною» Русі, стрижнем само- і етноідентифікації, відрізняє русинів від решти, єднає українців: «... дѣва райская звѣздострійна озорена добродѣйною силою, що нас теплим солоденьким дохом овѣвус; еѣ то чудне дѣло, що ми доси РУСИНАМИ!» [8, с. 135].

Прикметні цензурні утиски через мову щодо «Зорі» (попередниці «Русалки Дністрової»; 1833), адже австрійська влада, церковна і світська, боялась відродження вільного бунтівного духу русинів.

Рецензія М. Шашкевича витворює з передмовою до розділу смислове обрамлення. Важливо знати і берегти своє, а не популяризувати чужину («Послання...» Т. Шевченка). Надбання-скарби – народнопісенні чи авторські, усні, рукописні або друковані – відображають усю палітру настроїв, міркувань, вірувань, історії, душі, духу та пам'яті, бо «старина» постає обличчям-дзеркалом («чистою водою») століть, відображає внутрішній та зовнішній світ, етногенетичний код народу, осердя котрого – мова.

«Русалка Дністровая» здобула популярність і поширювалась нелегально, попри жорсткі заходи влади із вилучення примірників (конфіскація 800 із 1000) та переслідування укладачів [7]. Альманах утвердив романтизм і відродив голос українців на західноукраїнських теренах: потужна фольклорна частина (жанрове і тематичне розмаїття), насичені народною символікою, локальними деталями, художніми засобами оригінальні твори, вибір перекладних текстів, публікація копій старовинних матеріалів, наголос на важливості захисту і збереження основних складників етноідентифікації – мова, історія, фольклор.

Проаналізовані альманахи представили здобутки українства – народні й авторські. Знаковим є вибір найменувань – язичницькі вірування, вкорінені в українстві, що визначають гармонійне співіснування з природою. «Ластівка» – провісниця весни, «Русалка Дністровая» – початок літа (русалії).

Обидва видання висвітлили основні аспекти романтизму (культурні, політичні, світоглядні): фольклор – джерело творчості й етногенетичної пам'яті, енциклопедія з історії, культури, літератури, народ – рушійна сила історії, мова – код ідентифікації, зв'язок розділених територіально українців. У художніх текстах домінує народнопоетична символіка (числова, образна), паралелізм і антитеза (природа), стилізації та інтертекст, лавірування від імперсональності до індивідуальності з головними романтичними героями (борець, відлюдник, юродивий). У «Ластівці» дотримано етнографічний принцип правопису, в «Русалці Дністровій» – фонетичний [12]. До речі, міркування М. Шашкевича суголосні позиції Г. Квітки із «Супліки до пана іздателя» («Утрєння звєзда», 1833): «пиши як чуєш,

а читай як бачиш» – «як говоримо, так і писати треба». Недаремно саме фонетичний принцип став основним в українській мові.

Змістове наповнення альманаху Є. Гребінки характеризується соціальним пріоритетом, перевагою етнографізму, особистісним виміром романтизму. Поміркованість і обережність властива всім східноукраїнським виданням, оскільки упорядники й автори зважали на неминучі наслідки з боку влади. Пасеїзм та висвітлення душевних порухів, презентація фольклорних стилізацій, зображення типізованих персонажів у гумористично-сатиричних творах за утопічної псевдореальності (передмова і післямова) відображають загальну тенденцію збірників Лівобережжя, коли страх перешкоджав утіленню задумів. Хоча Євген Павлович вдався до «реклами» вартих уваги національно-політичних творів, навів уривки та заохотив читачів ознайомитись із повним текстом, зокрема поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка.

Натомість «Руська трійця» представила послідовну націоцентричну позицію передусім завдяки М. Шашкевичу. Структура «Русалки Дністрової» відповідає баченню розвитку мистецтва й літератури крізь призму романтизму: від фольклорних першоджерел до авторських поезій та новели, від містифікацій та суголоських стилю перекладів до пам'яток і рецензії. У змістовому наповненні головна роль належить історичній пам'яті, яка пов'язується упорядниками із сьогоденням у передмовах до розділів. Тобто наявне постійне підкреслення взаємозв'язку часів. Залучення міркувань і цитат відомих чеських, польських та сербських діячів посилює романтичну домінанту національно-визвольних змагань слов'ян, де поєднуються культурний та збройний опір окупанту [10]. Тому західноукраїнське видання відрізняється смисловою цілісністю і чіткою структурованістю, що її підкреслює.

В Україні романтизм був повноцінним стилем, який став підґрунтям для впровадження нових образів і тем у літературі й мистецтві з виразною націоцентричною домінантою, відродив процес національної ідентифікації [11]. У цьому важливу роль відіграли збірники. Попри те, що більшість альманахів мали нерівноцінне змістове наповнення і демонстрували обережну редакторську позицію, вони виступили популяризаторами головних ідей романтиків (мовний пріоритет, повернення до джерел, актуалізація власної історії, подолання комплексу меншовартості, просвіта тощо).

«Русалка Дністровая» та «Ластівка» були поштовхом для сучасників і прийдешніх поколінь у вивченні фольклору та історії задля відродження самостійної держави, адже націоцентризм є основою самоідентифікації особистості та запорукою єдності України.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, включаючи неприпустимість плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Бовсунівська Т. Літературні угруповання українських романтиків та значення їхніх ідеологем. Питання літературознавства. 2022. Вип. 106. С. 41–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pl_2022_106_5
2. Будитель Галицької України-Руси (до 200-ліття від дня народження Маркіяна Шашкевича): статті і матеріали. Львів: Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2011. 111 с.
3. Задорожна Л. Євген Гребінка. Літературна постать. Київ: Твім інтер, 2000. 160 с.
4. Ластівка. СПб.: В. Поляков, 1841. 382 с.
5. Літературознавча енциклопедія: У двох томах / Авт.-уклад. Ю. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007.

6. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Київ: Обереги, 1992. 424 с.
7. Пірко, М. Сторіччя «Русалки Дністрової» у тогочасному видавничому контексті. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2022. Вип. 14. С. 147–168. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lnnbyivs_2022_14_8
8. Русалка Дністровая. Будимъ: Письмом Корол. Всеучилища Пештанского, 1837. XX, 135 с.
9. Тершаковець М. Маркіян Шашкевич та його ідеї на тлі українського відродження. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2021. 463 с.
10. Ткаченко Т. Українські альманахи першої половини XIX ст. Київ: КиМУ, 2011. 432 с.
11. Трофименко Т. Український романтизм: вічно живий, постійно новий. *Посестри. Часопис*. 2022. № 27. URL: <https://posestry.eu> > zhurnal > statya > ukrainskiy-romant... (дата звернення: 18.04.2026)
12. Фаріон І. Отець Маркіян Шашкевич – український мовотворець. Лінгвістичний феномен на тлі світового романтизму. Львів: Свічадо, 2007. 136 с.
13. Федченко П. Матеріали з історії української журналістики. Випуск 1. Перша половина XIX ст. Київ: Ви-во КДУ імені Тараса Шевченка, 1959. 336 с.
14. Фицик І. Філософія свободи (польський та український романтизм першої половини XIX ст.: спроба зіставлення). *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. Вип. 39. С. 75–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2022_39_15
15. Шалата М. «Руська Трійця» та її послідовники: нариси. Дрогобич: Коло, 2011. 109 с.

T.I. TKACHENKO, Doctor of Philology, Associate Professor,
 Head of the Department of Humanities and Fundamental Disciplines
 e-mail: tkachenko.t@kibit.edu.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4965-5107>
 Kyiv Institute of Business and Technology
 1/5 Zoryanyi Ave., Kyiv, 04078, Ukraine

WESTERN AND EASTERN UKRAINIAN ROMANTICISM THROUGH THE PRISM OF ALMANACS: «RUSALKA DNISTROVAYA» AND «LASTIVKA»

Research aim. To analyze the dominants of Ukrainian romanticism based on the material of two publications – «Rusalka Dnistrovaya» and «Lastivka».

Methodology of the research. The study used general scientific and special philological methods, namely: analysis and synthesis, historical-descriptive, biographical and philological methods.

The scientific novelty. Territorially divided Ukrainians developed common romantic tendencies in contemporary publications, which became a source of culture and enlightenment, opposed mental originality to chauvinism and the assimilation policy of the occupiers and united the people. The choice of publications was determined by the comprehensive vision of the compilers, the holistic structure and national-centric orientation of the almanacs. The «successors» tended towards eclecticism, inconsistency of editorial policy, and conformism.

The inertia of romanticism is noticeable in the art and literature of the 20th and 21st centuries. The introduction of romantic ideas on Ukrainian soil, primarily the actualization of folklore and historical memory, contributed to the restoration of ethno-identification and formed the main national concepts for the revival of independent Ukraine. Almanacs were a kind of encyclopedias-chrestomathies that acted as «spokesmen» of romanticism – an outpost of the renewal of the essence of Ukrainians.

Conclusions. Thanks to the publishing activities of public and cultural figures who identified romanticism as the leading one, Ukrainians regained the rights to their language, literature, history, science and education. «Rusalka Dnistrovaya» and «Lastivka» proved the uniqueness and separateness of Ukrainians in order to be an independent and equal subject, first in the humanitarian discourse, and later in the political one. The main achievement of Yevhen Hrebinka and the «Ruska Trinity» was the affirmation of the equality and value of the Ukrainian language (only Ukrainian-language texts!), which unites the people, is a treasury of feelings and thoughts, and preserves the experience of ancestors. The priority of romanticism in almanacs became the initial impetus for self-awareness of oneself as a nation and Ukraine as a single state.

Keywords: *romanticism, almanac, identification, language, ethnogenetic memory, nation.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Bovsunivska T. (2022). Literary groups of Ukrainian romantics and the meaning of their ideologies. *Questions of literary studies*. 2022. Issue 106. P. 41–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pl_2022_106_5 (in Ukrainian)
2. Farion I. (2007). Father Markiyan Shashkevych – Ukrainian Language Creator. Linguistic Phenomenon Against the Background of World Romanticism. Lviv: Svichado. (in Ukrainian)
3. Fedchenko P. (1959). Materials on the History of Ukrainian Journalism. Issue 1. The First Half of the 19th Century. Kyiv: Taras Shevchenko Kyiv State University Press. (in Ukrainian)
4. Fitsyk I. (2022). Philosophy of freedom (Polish and Ukrainian romanticism of the first half of the 19th century: an attempt at comparison). *Current problems of philosophy and sociology*. Issue 39. P. 75–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2022_39_15 (in Ukrainian)
5. Lastovka. (1841). SPb: V. Polyakov. (in Ukrainian)
6. Literary Encyclopedia. (2007). Compiled by Yu. Kovalev. Kyiv: VC «Academy». (in Ukrainian)
7. Metropolitan Hilarion. (1992). Pre-Christian Beliefs of the Ukrainian People. Kyiv: Amulets. (in Ukrainian)
8. Pirko M. (2022). The Centenary of «Rusalka Dnistrovaya» in the Contemporary Publishing Context. *Notes of the Lviv National Scientific Library of Ukraine named after V. Stefanyk*. Issue 14. P. 147–168. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lnnbyivs_2022_14_8 (in Ukrainian)
9. Rusalka Dnistrovaya. (1837). Budym: By the Letter of the King. Peshtansky University. (in Ukrainian)
10. Shalata M. (2011). «Ruska Trinity» and Its Followers: Essays. Drohobych: Kolo. (in Ukrainian)
11. Tershakovets M. (2021). Markiyan Shashkevych and his ideas against the background of the Ukrainian revival. Lviv: Publishing House of the Ukrainian Catholic University. (in Ukrainian)
12. The builder of Galician Ukraine-Rus (to the 200th anniversary of the birth of Markiyan Shashkevych): articles and materials. (2011). Lviv: Publishing House of the Lviv Museum of the History of Religion «Logos». (in Ukrainian)
13. Tkachenko T. (2011). Ukrainian Almanacs of the First Half of the 19th Century. Kyiv: KyMU. (in Ukrainian)
14. Trofymenko T. (2022). Ukrainian romanticism: eternally alive, constantly new. *Posestry. Journal*. № 27. URL: <https://posestry.eu › zhurnal › statya › ukraïnskiy-romant...> (accessed: 18.04.2026) (in Ukrainian)
15. Zadorozhna L. (2000). Yevhen Hrebinka. Literary figure. Kyiv: Tvim inter. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 21.02.2026 / The text was received by the editors 21.02.2026

Текст затверджено до друку 08.04.2026 / The text is recommended for printing 08.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

В. П. ПОТОЦЬКИЙ, канд. істор. наук,

доцент кафедри українознавства

e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

СВІТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РЕЛІГІЙНОГО СЕКТАНТСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД)

Мета. Стаття має за мету розглянути нецерковну історіографію феномену релігійного сектантства в Російській імперії в цілому та у Харківській губернії зокрема. Хронологічні межі даного дослідження охоплюють проміжок часу від 1861 до 1917 років. Це час найбільшого розвитку неформальних релігійних груп в регіоні.

Методологія дослідження. Методологічну основу статті складають принципи історизму та об'єктивності, реалізовані із застосуванням низки методів: загальнологічних (аналізу та синтезу), а також класифікаційного, компаративного та метода періодизації.

Наукова новизна. Роботи світських дослідників розглядаються за хронологічно-проблемним принципом, що дозволяє простежити політико-ідеологічну спрямованість багатьох авторів. У випадку з фахівцями з числа урядових чиновників йдеться також і про професійну упередженість. В статті пропонується розглянути кілька напрямів, що сформувалися в історіографії українського сектантства.

Висновки. Автори, які належать до офіційного (відомчого) напрямку, відстоювали позицію про шкідливість релігійного дисидентства для країни та народу, про іноземне походження багатьох духовних рухів, аморальність та бузувірство вітчизняних сект. Стверджувалося, що усі без винятку секти є політично небезпечними, а їхня діяльність протизаконною.

Неофіційний (ліберально-народницький) напрям історіографії виник одночасно з офіційним. Він мав на меті протистояти останньому у формуванні громадської думки щодо сектантства. Ліберали акцентували увагу на прогресивному значенні дисидентів у російському та українському народному житті. Поряд з цим, у дослідженнях даного напрямку докладно подається історія переслідування сектантів з боку влади та РПЦ. Витоки релігійного різномислення ліберали бачили у природньому розвитку народної думки.

Автори-народники вперше спробували показати прямий зв'язок між появою та поширенням сектантства і соціальним положенням населення в Російській імперії. Вони визнавали та підкреслювали існування в країні владного та церковного тиску на сектантів, але, поряд з цим, критикували релігійне дисидентство за аморфну політичну позицію.

Ідея дослідників-народників була підхоплена представниками марксистського напрямку історіографії і розвинута у цілісну «соціально-економічну» теорію про походження та розвиток релігійного сектантства в Російській імперії. При цьому ними залучалася до роботи велика кількість нових джерел. Недоліком марксистської дорадянської школи в дослідженні російського та українського сектантства було повне ігнорування психологічного чинника.

Ключові слова: Історіографія, секти, Харківська губернія.

Як цитувати: Потоцький В. П. Світська історіографія релігійного сектантства Харківської губернії (дорадянський період). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2026. Вип. 42. С. 121-131, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-10>

In cites: Pototsky V.P. Secular historiography of religious sectarianism in the Kharkiv province (pre-Soviet period). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (121-131), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-10> (in Ukrainian)

Громадський інтерес до сектантства, що виник та набув великих масштабів наприкінці XIX – на початку XX ст., викликав появу багаточисельних світських дослідників та публіцистів, які вивчали вітчизняне релігійне дисидентство.

Окрему групу авторів складають урядові чиновники, службовим обов'язком яких був контроль за становищем різних релігійних угруповань та конфесій. Їхні роботи є певною мірою доповідями або звітами про виявлені особливості життя сектантських громад⁹. У працях авторів-чиновників розглядається, як правило, одне конкретне питання, тому вони мають характер спеціальних розвідок. Більшість з цих людей служили по лінії Міністерства внутрішніх справ, тому їх цікавила доволі специфічна інформація, що могла стати в нагоді правоохоронним органам. Коло їх інтересу також обмежувалося списком самих небезпечних сект, в першу чергу скопців. Так, наприклад, дослідженню секти скопців були присвячені роботи М. Надєждіна [21], М. Реутського [30], Є. Пелікана [22]. Елементи своєрідного етнографічного аналізу знаходимо у працях П. Мельникова [17; 18] та С. Бондаря [4]. П. Мельников приділяв немало увагу й статистиці російського сектантства [19]. Суто статистичні підрахунки проводили також М. Варадінов [6] та В. Кельсієв [31]. В названих роботах сучасний дослідник може знайти унікальний фактичний матеріал, однак слід пам'ятати, що автори-чиновники завжди відстоювали офіційну позицію уряду по відношенню до «сретиків», тому об'єктивність їхнього підходу до проблеми викликає великі сумніви.

Починаючи з 70-80-х рр. XIX ст., з'являються дослідження з сектантської тематики, що були альтернативою офіційним релігійним та відомчим роботам. Знаковою можна вважати працю І. Юзова, що вийшла у 1881 р. [37]. Вперше у вітчизняній літературі сектантів характеризували не як потенційних злочинців та протидержавних елементів, а як релігійних дисидентів. І. Юзов навіть вважав, що «розумові та моральні особливості нашого народу проявилися переважно в розколі» [37, с. 5]. Він уявляв громадський прогрес лише як перемогу розуму, тобто раціоналізму, та вважав, що саме старообрядці, а також сектанти є його безпосередніми носіями. Таким чином, І. Юзов був переконаний у прямій залежності громадського розвитку країни від поширення в ній сектантства та старообрядництва, які він називав узагальнюючим терміном «розкол» [37, с. 90-91].

На початку XX ст. з'явилися праці В.І. Ясевич-Бородаєвської [38-40], А.М. Бобрищева-Пушкіна [3], С.П. Мельгунова [15-16], П.М. Мілюкова [20], В. Андерсона [2] та інших авторів, які розглядали свої роботи як протипагу місіонерській літературі, котра на той час претендувала на монополію у висвітленні сектантського питання. А.М. Бобрищев-Пушкін називав дослідження охоронно-православного змісту «нагромадженням у хаотичному безладді необробленим історичним та сучасним матеріалом» [3, с. 137]. Сам він був автором ґрунтовної роботи [3], в якій на основі багатого фактичного матеріалу дослідив правове становище релігійного дисидентства в Російській імперії та показав недосконалість законодавства у сектантських питаннях. Іншим прикладом робіт, що не несли в собі звинувачення на адресу сектантів, є праці етнографа В.І. Ясевич-Бородаєвської, які стали результатом її численних експедицій [38; 40]. Авторка у достатньо доброзичливому тоні описує традиції, звичаї та побут

⁹ Громада релігійна – первинна організаційно-структурна одиниця віруючих.

сектантів, багато уваги приділяє українській секті мальованців, чиї представники відіграли вирішальну роль у трагічних подіях у селищі Павлівки Сумського повіту Харківської губернії у 1901 р. В її роботах розглядаються тільки баптисти, мальованці та шалопути, але не згадуються інші секти українських губерній.

У період революції 1905-1907 рр. з'явилася збірка статей С.П. Мельгунова [16]. Пізніше виходили й інші його роботи, найбільш важлива з яких присвячена історії релігійно-громадянських рухів у Росії у XIX ст. [15]. Погляди С.П. Мельгунова перекликалися з уявленнями І. Юзова. С.П. Мельгунов так само, як і його попередник, пов'язував зростання сектантства з поширенням раціоналізму в Росії. Однак він, на відміну від І. Юзова, вказував, що раціоналістичні ідеї сприяють розвитку демократичних поглядів у суспільстві. С.П. Мельгунов писав: «Сектант тут перетворився на свідомого російського громадянина. І ця свідомість була результатом не пропаганди, а рухом власної думки» [15, с. 236]. Як бачимо, автор був схильний вважати сектантів самодостатньою та передовою частиною населення.

С.П. Мельгунов займав тверду антиклерикальну позицію, у своїх роботах часто критикуючи офіційну церкву. Він писав: «Державна влада шляхом поліцейського нагляду прагнула забезпечити недоторканість найголовнішої церкви, у панівному становищі якої вона бачила для себе тверду опору. Звідси витікали усі репресії проти вільнодумців. Свободи совісті в поліцейській державі бути не могло» [15, с. 8]. У висновках С.П. Мельгунов рішуче заперечував усі основні положення офіційної літератури про сектантство. Перш за все, він прагнув довести «вітчизняне» походження релігійного сектантства в Російській імперії та Україні. Він вважав, що «...російське сектантство, яке тісно та нерозривно пов'язане з пробудженням народної самосвідомості, є своєрідний продукт оригінальної народної творчості, самостійної роботи народної думки» [15, с. 204]. Подібна позиція є досить характерною і для інших представників ліберальної думки. Так, наприклад, Г. Ємельянов зазначав: «...штундизм не є якимось завезеним або пересадженим із заходу явищем», а навпаки, «...є відозміненим варіантом вітчизняного молоканства» [11, с. 219]. Інший видатний дослідник релігійних рухів у Російській імперії П.М. Милуков стверджував: «сектантство видається... не менш самобутнім та національним продуктом, ніж само обрядове благочестя, якому воно прийшло на зміну...» [20].

Повертаючись до поглядів С.П. Мельгунова, слід сказати, що він рішуче заперечував положення авторів-місіонерів, згідно з яким феномен сектантства пояснювався патологічним станом людської психіки або традиційним російським «містицизмом». Розвитку «містицизму», як пише С.П. Мельгунов, у першу чергу «...сприяє значною мірою ненормальне правове становище, протиприродні соціальні та економічні умови життя народних мас, наприклад, те страшне зубожіння, яке є характерною ознакою життя на селі в наші дні» [15, с. 161]. Досить важливим показником є звернення автора до економічних та соціальних коренів сектантства. С.П. Мельгунов спростував поширену в охоронно-православній літературі думку про розпусту серед сектантів-містиків [15, с. 172-177].

Крім того, він виступав проти прийнятої в місіонерській літературі класифікації сект на містичні та раціоналістичні, стверджуючи, що це не постійні характеристики окремих сект, а лише їх тимчасовий стан, і згодом кожне релігійне угруповання або еволюціонує від простішого (містицизм) до складнішого (раціоналізм), або навпаки, деградує. Ми не можемо погодитись з даним твердженням, оскільки воно носить оціночний характер та переслідує мету поділити секти на більш та менш прогресивні. Слід нагадати, що С.П. Мельгунов саме раціоналізм вважав вищою формою сектантської духовності, однак він виступав категорично проти подальшої самоорганізації раціоналістичних сект. Дослідник писав: «Секта, що склалася остаточно, створює у себе щось на зразок церковної організації, завмирає у своєму ідеологічному розвитку та по суті втрачає свій оригінальний колорит, а разом з тим... і свої ідеальні прагнення. Прикладом такої секти, що зупинилася, може служити сучасний баптизм...» [15, с. 161]. У подібних роздумах С.П. Мельгунова є протиріччя, оскільки

виявляється, що у кожної секти є два шляхи розвитку: або регресивний – до містицизму, або прогресивний – через раціоналізм до церковної організації, але обидва результати виявляються згубними для оригінальних проявів народної духовності. Таким чином, С.П. Мельгунов виступав з утопічною ідеєю консервації певного перехідного становища кожної секти, коли рівень братерства в середині групи та самосвідомість дисидентів є найвищими.

С.П. Мельгунов відвідував сектантів Харківської губернії – толстовців селища Павлівки Сумського повіту та баптистів Ізюмського повіту. Про своє враження від візиту він написав у двох публіцистичних статтях [16, с. 101-129, 130-132]. Симпатії С.П. Мельгунова повністю на боці сектантів, він захоплюється ними та безсумнівно виправдовує. У випадку з павлівськими толстовцями, злочинцями виступають не місцеві сектанти, як прийнято було в місіонерській літературі, а навпаки – представники державної влади та РПЦ.

Вагомий внесок у дослідження народної релігійної думки зробив відомий ліберальний суспільно-політичний діяч та письменник П.М. Мілюков. Він спробував вивести загальну схему розвитку російського сектантства як закономірного процесу. Його концепція відрізняється ідеалістичністю: згідно з нею розвиток сектантства обумовлюється світовим законом «поступової спіритуалізації релігії», або, як він пояснював, перетворенням «...релігії обряду на релігію душі» [20, с. 144-145]. П.М. Мілюков не відкидав соціально-економічний фактор розвитку сектантства, але й не приділяв його аналізу значної уваги [20, с. 152].

До речі, пояснення історичних подій позаісторичними причинами, перевага суто філософського підходу до проблеми релігійного різнобачення властиві також сектантській літературі. Так, сучасні баптистські дослідники, говорячи про поширення євангельської думки в царській Росії, пишуть: «Можна казати про роль євангельських проповідників, про формальне релігійне життя народу, задушливою атмосферою якої тяготилися люди, чуйні до духовних потреб, однак головним чинником слід вважати дії Святого Духа, який породив сильне богошукання в народі» [10, с. 6].

Подібна схожість у позиціях сектантів та дослідників пояснюється прагненням останніх зрозуміти феномен релігійного дисидентства, по можливості досліджуючи його зсередини. Захоплення сектантським побутом, фольклором, звичаями та філософією, звичайно, здійснювало вплив на дослідників, які часто доносили до громадськості сектантське бачення подій. Крім того, автори-ліберали вбачали свою місію у популяризації цього явища та у захисті сектантів від звинувачень з боку місіонерів РПЦ та урядових чиновників. Власне, тому в роботах даного напрямку майже відсутня критика об'єкту дослідження, однак можна знайти багато інформації стосовно переслідувань єретиків у Російській імперії, юридичного статусу сектантів, тощо.

Зацікавленість певних громадських діячів, письменників та публіцистів обумовлена також тим, що вони вбачали в релігійних дисидентах потенційних союзників, сприятливе соціальне середовище, де можна було поширювати власні політичні ідеї. Особливо це стосується таких дослідників, як О.С. Пругавін [24-29], М.В. Шелгунов [36], І. Харламов [564-565], Я. Абрамов [1].

Оскільки залучити сектантів до соціальної боротьби зрештою так і не вдалося, в роботах народників і навіть соціал-демократів згодом з'явилися критичні та неоднозначні оцінки вітчизняного сектантства, але ця критика ні в якому разі не нагадує місіонерські нападки. Народники не заперечували права релігійних дисидентів на існування, навпаки, вони вважали сектантів найсвідомішою частиною російського та українського селянства. Просто сектанти в очах народників часто не відповідали ідеалу борців й не виправдовували сміливих сподівань. У першу чергу, критика на їхню адресу пов'язана саме з цим фактом. І. Харламов писав: «Само собою зрозуміло, що прикрашати сектантство, приходити від нього в особливе захоплення... рішуче немає жодних резонів» [34, с. 26]. Він пояснював свій висновок таким чином: «Доки є сильним релігійне одушевлення у секті, моральність сектантів підіймається

страшенно високо над загальним рівнем. Унаслідок такого піднесення моральності одразу ж покращується і їхній громадський побут... А тим часом релігійний запал нової секти слабне, оточуючий її соціальний устрій, а особливо економічні умови, що панують за спиною секти, продовжують впливати на неї... Унаслідок залишається заможна громада егоїстів по відношенню до мешкаючих поза її межами сотням дрібних громад не сектантів, яких ця сектантська громада експлуатує» [34, с. 24].

М.В. Шелгунов чітко поділяв релігійне дисидентство на старообрядництво та сектантство. Перше вважалося ним відсталим та регресивним, у той час, як останнє – навпаки, передовим носієм раціоналістичних ідей. М.В. Шелгунов, підкреслював: «Старовір бере усе без розмірковування, без перевірки, саме тому він не лише є фанатиком, але й ще бузувіром. Молоканин же є раціоналістом, а деякі з числа тих молокан, які мислять, припускають навіть прогресивне молоканство» [36, с. 386].

Таким чином, роботи так званого народницько-демократичного¹⁰ напрямку історіографії релігійного сектантства внесли багато нового в дослідження проблеми. Великим досягненням була спроба систематизації сектантської історії та пов'язування її з соціальними та політичними процесами в країні. Проте роботи авторів цієї групи є узагальнюючими, не стосуються історії окремих сект, поза увагою залишилися регіональні особливості розвитку релігійного дисидентства в Російській імперії.

До українських дослідників релігійного сектантства ліберального напрямку можна віднести М. Костомарова [13], О. Левицького [14], В. Ясевич-Бородаєвську [38-40], М. Грушевського [7], а також Лесю Українку [32], М. Драгоманова [8-9], І. Франка [33]. Українських авторів більшою мірою цікавили релігійні рухи, які на той час сприймалися як національні¹¹, а саме штундизм, баптизм та мальованство. Вони розглядали сектантство як оригінальний прояв духовних пошуків українського народу. Іноді дослідники вдавалися і до критичних оцінок дисидентства. Так, Леся Українка у «Листі до товаришів» писала про необхідність розповсюдження в народі книжок на релігійні теми, «...бо се ж, либонь, чи не сама пекуча потреба нашого люду, замороженого попівською опікою і блукаючого навмання через усякі мальованщини» [32, с. 8-9]. Характерним для українських авторів було бачення релігійного дисидентства як поневоленої в Російській імперії частини суспільства. М. Драгоманов писав: «...штундисти...вільнодумці дозволені навіть австрійським кодексом» [8, с. 88].

Українські дослідники, крім В. Ясевич-Бородаєвської, не приділяли уваги регіональній історії сектантства. М. Драгоманов у роботі «Братство христителів або баптистів в Україні» у якості прикладу наводить статистичні дані про кількість баптистів у Київській губернії, М.С. Грушевський у своєму дослідженні «З історії релігійної думки на Україні» [7] також вдається до прикладів з історії сектантства Київської, Подільської та Катеринославської губерній, але дані матеріали подавалися як частина одного загальноукраїнського явища – релігійного сектантства.

Українські дослідники дорадянської доби звернули увагу на ментальні аспекти народного сприйняття сектантських вчень, на існування україномовного дисидентського фольклору. Їхні роботи помітно поповнили історіографію сектантської проблеми.

Серед дорадянської літератури з історії релігійного сектантства в Росії та Україні був окремий напрямок, що утворився у другій половині 90-х років XIX ст. – це так званий марксистський напрямок. Лідер Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) В.І. Ленін у багатьох статтях («Що робити?», «Задачі російських соціал-демократів», «Проект програми нашої партії») визначав основні положення щодо релігійного сектантства як соціального явища та писав про його місце в класовій боротьбі. В.І. Ленін висунув наступні тези, яких дотримувалися у своїх дослідженнях з історії сектантства усі

¹⁰ Цей термін широко вживався в радянські часи [12, с. 10].

¹¹ Представники РПЦ навіть називали їх "малоросійськими".

вчені-марксисты: соціальною основою сектантства є селянство; громадське значення сектантства полягало в його політичному протесті, що здійснювався під релігійними гаслами; сектантські рухи, які мали політичний зміст, але проходили під релігійними прапорами, слід розглядати як явище загальноісторичне, тобто властиве усім народам. Сектантство розглядалося як закономірне явище у розвитку релігійної думки, будь-яка його «російська» або «українська» сутність рішуче відкидалися. Між поглядами народників та марксистів на феномен сектантства існує істотна різниця: якщо перші підкреслювали наявність у дисидентському середовищі общинності, солідарності та колективної моралі, то других цікавили у першу чергу соціальне розшарування та класова боротьба.

Найяскравішим представником марксистської історіографії релігійного сектантства був В.Д. Бонч-Бруєвич. Йому належить величезна кількість статей та окремих робіт з питань історії, ідеології, традицій релігійного дисидентства. Крім того, він багато займався публіцистичною діяльністю, спрямованою на захист сектантів, виданням документів, збиранням фольклору дисидентів, соціологічним аналізом сектантських громад. Підхід В.Д. Бонч-Бруєвича до вивчення сектантства визначався ленінськими постулатами. Він розглядав історію релігійного дисидентства в Російській імперії в тісному зв'язку з класовою боротьбою. Соціальна диференціація всередині сект, на його думку, була причиною численності та різноманіття вітчизняних сект. В.Д. Бонч-Бруєвич навіть пов'язував вчення окремих сектантських груп із класовими орієнтирами їхніх послідовників.

Безперечним досягненням В.Д. Бонч-Бруєвича є те, що він вперше запропонував послідовну систему аргументів про соціальні причини релігійних пошуків у народі. В.Д. Бонч-Бруєвич запропонував свою класифікацію релігійних сект на протигагу традиційному розподілу на «раціоналістичні», «містичні» та «старообрядницькі». В.Д. Бонч-Бруєвич поділяє усіх сектантів на «вільномислячих» та «євангеліків» [5, с. 165]. До першої групи він відносить: «христів, духоборців, молокан, мальованців, новоштундистів, єговістів, толстовців та багаточисельні відгалуження цих сект». Специфіку даної групи В.Д. Бонч-Бруєвич бачив у тому, що ці сектанти «...допускають та рекомендують вільну критику усього, ніщо зі світу, що їх оточує, не ставлячи поза контролем власного розуму» та «...усі життєві справи прагнуть розв'язувати за логікою власного розуму, встановленого звичайного права та громадської думки» [5, с. 163-164]. Ці сектанти є більш активними у політичному житті.

Другу групу сект складають баптисти, пашковці, редстоківці, євангельські християни, тобто протестантські секти. В.Д. Бонч-Бруєвич визнавав, що ці релігійні вчення були занесені в Росію з Заходу [5, с. 164], але старообрядців вчений також відносив до цієї групи. Він вважав, що останні секти складаються переважно з представників буржуазії, заможних представників міщанства та селянства. Ці сектанти, згідно з визначенням В.Д. Бонч-Бруєвича, «...вносять в усі свої уявлення та поняття строгу залежність від літери Святого письма» [5, с. 164]. В.Д. Бонч-Бруєвич вважав, що в цих сектантах не залишилося ніякої революційності, навіть, навпаки, іноді вони виявляють реакційну сутність. Розподіл релігійних угруповань саме за ступенем їхньої політичної активності та за соціальним складом є характерною рисою марксистського напрямку в історіографії.

Серед істориків-марксистів, які вивчали проблеми релігійного різномислення до 1917 р., також обов'язково слід згадати Г.В. Плеханова [23], який багато уваги приділив старообрядництву XVII та XVIII ст. Він стверджував, що у залежності від соціальних умов подібні народні течії можуть самостійно дійти до прогресивних ідей, а можуть, навпаки, впасти у ретроградство. Саме тому він протиставляв старообрядництво іншим традиційним російським єретичним рухам. Г.В. Плеханов і в самому старообрядництві цілком справедливо відокремлював різні за рівнем соціальної активності групи; він стверджував: «Одна справа "попівщина", а інша справа "безпопівщина". У своїй боротьбі з офіційною церквою "безпопівщина" відійшла набагато далі ніж "попівці"» [23, с. 344]. Г.В. Плеханов був проти ідеалізації сектантства. Релігійну ідеологію всякого напрямку він вважав відсталою. Він писав:

«Думка селянина... у найкращому випадку вона може дійти до утворення якої-небудь "раціоналістичної" секти, але ніколи не зможе підвестися до матеріалістичного та єдино правильного погляду на природу» [23, с. 20].

Таким чином, марксистський підхід до проблеми також не відрізнявся об'єктивністю, оскільки факти у дослідженнях подавалися у відповідності до основних положень марксистської концепції. Відбувалася певна абсолютизація соціально-економічного фактору. Пошуки класової сутності у діяльності сектантів залишається основним аргументом у розумінні тих чи інших процесів. Однак не можна недооцінювати вплив марксистських концепцій на всю подальшу вітчизняну історіографію релігійного сектантства.

У якості висновку можна сказати, що найвагоміший внесок у висвітлення історії релігійного сектантства України та Російської імперії взагалі внесли вітчизняні фахівці. У російській історіографії дорадянського періоду висловлювалося декілька концепцій щодо походження, діяльності та значення сектантства в українських та російських землях. Офіційний (охоронно-православний та відомчий) напрям відстоював позицію про шкідливість релігійного дисидентства для країни та народу, про іноземне походження багатьох духовних рухів, аморальність та бузувірство вітчизняних сект. Стверджувалося, що усі без винятку секти є політично небезпечними, а їхня діяльність залишається протизаконною. Основними причинами входження православних до невизнаних релігійних організацій автори-захисники православ'я вважали матеріальне заохочення та психологічний тиск з боку пропагандистів. Однак слід зазначити, що література охоронно-православного напрямку є найчисельнішою серед дореволюційних досліджень. Крім того, авторами-місіонерами та чиновниками було введено до наукового обігу величезну кількість джерел та розроблено досить аргументований категоріальний апарат.

Неофіційний (ліберально-народницький) напрям історіографії, що виник одночасно з офіційним, мав на меті протистояти останньому у формуванні громадської думки щодо сектантства. Ліберали акцентували увагу на прогресивному значенні дисидентів у російському та українському народному житті. Поряд з цим, у дослідженнях даного напрямку докладно подається історія переслідування сектантів з боку влади та РПЦ. Витоки релігійного різномислення ліберали бачили у природньому розвитку народної думки.

Автори-народники вперше спробували вивести причини появи сектантства з соціального положення населення в Російській імперії. Вони підкреслювали існування в країні владного та церковного тиску на сектантів, але, поряд з цим, критикували релігійне дисидентство за аморфну політичну позицію. Ліберально-народницький напрям історіографії для нас є цікавим своїм концептуальним новаторством. Ідея дослідників-народників була підхоплена представниками марксистського напрямку історіографії і розвинута у цілісну «соціально-економічну» теорію про походження та розвиток релігійного сектантства в Росії. При цьому ними залучалася до роботи велика кількість нових джерел. Головним недоліком марксистської дорадянської школи в дослідженні російського та українського сектантства було повне ігнорування психологічного чинника.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Абрамов Я. Секта шалопутов. *Отечественные записки*. 1882. № 9. С. 35-58.
2. Андерсон В. Старообрядничество и сектантство: Исторический очерк русского религиозного разномыслия. СПб.. 460 с.
3. Бобрищев-Пушкин А.М. Суд и раскольники-сектанты. СПб., 1902. 212 с.

4. Бондарь С. Д. Секты хлыстов, шалопутов, духовных христиан, Старый и Новый Израиль и субботников и иудействующих. Петроград, 1916. 96 с.
5. Бонч-Бруевич В.Д. Предисловие к книге «Дело павловских крестьян». *Бонч-Бруевич В.Д. Избранные сочинения / Под ред. Н.А. Смирнова*: В 3 т. М.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 103-110.
6. Варадинов Н. История Министерства Внутренних Дел: история распоряжений по расколу. СПб, 1863. 667 с.
7. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. К.: Освіта, 1992. 192 с.
8. Драгоманов М. Листи до Івана Франка та інших. 1881-1886. Львів, 1906. 265 с.
9. Драгоманов М. Про братство хрестителів, або баптистів на Україні. Коломия, 1893. 26 с.
10. Евангельские христиане-баптисты, сохранившие верность Евангелию. М., Протестант, 1992. 63 с.
11. Емельянов Г. (Ковальский С.М.) Рационализм на Юге России. *Отечественные записки*. 1878. № 3. С. 208-224; № 5. С. 206-230.
12. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.). М.: Наука, 1965. 348 с.
13. Костомаров Н. Воспоминания о молоканах. *Отечественные записки*. 1869. № 3. С. 56-78.
14. Левицкий О. О сектантах на Киевщине. *Киевская старина*. 1902. Т. 10. С. 1-16.
15. Мельгунов С.П. Из истории религиозно-общественных движений в России XIX в.: Старообрядцы, религиозные гонения, сектантство. М.: Задруга, 1919. 236 с.
16. Мельгунов С.П. Церковь и государство в России. (К вопросу о свободе совести). М., 1907. 193 с.
17. Мельников П.И. Белые голуби: Рассказы о скопцах и хлыстах. *Русский вестник*. 1869. № 3. С. 311-416; № 5. С. 244-294.
18. Мельников П.И. Тайные секты. *Русский вестник*. 1868. № 5. С. 5-70.
19. Мельников-Печерский П.И. Полное собрание сочинений. СПб., 1909. Т. 7. 590 с.
20. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры: В 3 т. М.: Изд. группа «Прогресс-Культ», 1994. Т. 2. 416 с.
21. Надеждин Н.И. Исследование о скопческой ереси. Напечатано по приказанию г. Министра внутренних дел. 1845. 544 с.
22. Пеликан Е.В. Судебно-медицинские исследования скопчества и исторические сведения о нем. Второе дополненное и исправленное издание. СПб, 1875. 269 с.
23. Плеханов Г.В. Раскол как одно из выражений общественной мысли. *Плеханов Г.В. Сочинения*. М.; Л.: Государственное изд-во, 1925. С. 331-363.
24. Пругавин А.С. Монастырские тюрьмы. В борьбе с сектантством. М.: Посредник, б.г. 208 с.
25. Пругавин А.С. Неприемлющие мира. Очерки религиозных исканий. Анархические течения в русском сектантстве. М., 1918. 182 с.
26. Пругавин А.С. Раскол сверху: Очерки религиозных исканий в привилегированной среде. СПб., 1909. 376 с.
27. Пругавин А.С. Раскол и сектантство в русской народной жизни. М., 1905. 95 с.
28. Пругавин А.С. Религиозные отщепенцы: Очерки современного сектантства. Вып. 2. М, 1906. 253 с.
29. Пругавин А.С. Старообрядничество во 2 пол. XIX в.: Очерки новейшей истории раскола. М., 1904. 281 с.
30. Реутский М. Люди Божьи и скопцы: Историческое исследование (из достоверных источников). М., 1872. 229 с.
31. Сборник правительственных сведений о раскольниках, составленный В.Кельсиевым. Выпуск третий о скопцах. Лондон, 1862, 380 с.
32. Українка Леся. Твори: У 10 т. – К.: Дніпро, 1965. Т. 8. 390 с.
33. Франко І. Публіцистика. К.: Держ. вид-во худ. літ., 1953. 155 с.
34. Харламов П.Н. Идеализаторы раскола. *Дело*. 1881. № 9. С. 21-33.
35. Харламов П.Н. Штундисты. *Русская мысль*. 1885. № 10. С. 143-158; № 11. С. 1-17.
36. Шелгунов Н.В. Сочинения. СПб., б.г. Т. 2. 748 с.
37. Юзов И. Русские диссиденты. Староверы и духовные христиане. СПб., 1881. 180 с.

38. Ясевич-Бородаевская В.И. Борьба за веру: Историко-бытовые очерки и обзор законодательства по старообрядчеству и сектантству и его последовательного развития. СПб., 1912. 301 с.
39. Ясевич-Бородаевская В.И. Очерки из истории сектантских движений в Екатеринославской губернии. *Новое слово*. 1897. № 4. С. 215-262.
40. Ясевич-Бородаевская В.И. Сектантство в Киевской губернии. *Живая старина*. 1902. Кн. 1. С. 33-74.

V. P. POTOTSKY, PhD (History),

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

SECULAR HISTORIOGRAPHY OF RELIGIOUS SECTARIANISM IN THE KHARKIV PROVINCE (PRE-SOVIET PERIOD)

Purpose. The article aims to examine the secular historiography of the phenomenon of religious sectarianism in the Russian Empire as a whole and in the Kharkiv province in particular. The chronological frames of this study cover the period from 1861 to 1917. This is the time of the greatest development of informal religious groups in the region.

Research methodology. The methodological basis of the article is the principles of historicism and objectivity, implemented using a number of methods: general logical (analysis and synthesis), as well as classification, comparative, and periodization methods.

Scientific novelty. The works of secular researchers are considered according to the chronological-problematic principle, which allows us to trace the political-ideological orientation of many authors. In the case of specialists from among government officials, we are also talking about professional bias. The article proposes to consider several directions that have formed in the historiography of Ukrainian sectarianism.

Conclusions. Authors belonging to the official (establishmental) direction defended the position that religious dissidence is harmful to the country and the people, the idea of foreign origin of many spiritual movements, as well as the immorality and superstition of domestic sects. It was argued that all sects without exception are politically dangerous, and their activities are illegal.

The unofficial (liberal-Narodnik) direction of historiography arose simultaneously with the official one. It was aimed at opposing the latter in the formation of public opinion regarding sectarianism. Liberals focused on the progressive significance of dissidents in Russian and Ukrainian folk life. Along with this, studies of this direction provide a detailed history of the persecution of sectarians by the authorities and the Russian Orthodox Church. Liberals saw the origins of religious dissent in the natural development of popular thought.

Populist authors were the first to try to show a direct connection between the emergence and spread of sectarianism and the social situation of the population in the Russian Empire. They recognized and emphasized the existence of government and church pressure on sectarians in the country, but, at the same time, criticized religious dissidence for its amorphous political position.

The idea of Narodnik researchers was picked up by representatives of the Marxist direction of historiography and developed into a holistic "socio-economic" theory about the origin and development of religious sectarianism in the Russian Empire. At the same time, they involved a large number of new sources in their work. The disadvantage of the Marxist pre-Soviet school in the study of Russian and Ukrainian sectarianism was the complete ignoring of the psychological factor.

Keywords: *historiography, sects, Kharkiv province.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Abramov Ya. (1882). Shaloputs'sect. *Otechestvennye Zapiski*. No. 9. P. 35-58. (in Russian)
2. Anderson V. Old Orthodoxy and Sectarianism: Historical Essay of Russian Religious Dissent. St. Petersburg: P. 460 p. (in Russian)
3. Bobryshev-Pushkin A.M. (1902). Court and sectarian schismatics. St. Petersburg. 212 p. (in Russian)
4. Bondar S. D. (1916). Sects of khlysts, shaloputs, spiritual Christians, Old and New Israel, and subbotniks and Judaizers. Petrograd. 96 p. (in Russian)
5. Bonch-Bruevich V.D. (1959). Foreword to the book "The Case of the Pavlovian Peasants". *Bonch-Bruevich V.D. Selected Works* / Edited by N.A. Smirnov: In 3 volumes. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, pp. 103-110. (in Russian)
6. Varadinov N. (1863). History of the Ministry of Internal Affairs: a history of orders on the schism. St. Petersburg. 667 p. (in Russian)
7. Hrushevsky M. S. (1992). History of religious thought in Ukraine. Kyiv: Osvita, 192 p. (in Ukrainian)
8. Drahomanov M. (1906). Letters to Ivan Franko and others. 1881-1886. Lviv. 265 p. (in Ukrainian)
9. Drahomanov M. (1893). On the brotherhood of Baptizers, or Baptists in Ukraine. Kolomyia. 26 p. (in Ukrainian)
10. Evangelical Christians-Baptists who have maintained their loyalty to the Gospel. M., Protestant, 1992. 63 p. (in Russian)
11. Emelyanov G. (Kovalsky S.M.) (1878). Rationalism in the South of Russia. *Otechestvennye Zapiski*. No. 3. P. 208-224; No. 5. P. 206-230. (in Russian)
12. Klybanov A.I. (1965). History of religious sectarianism in Russia (1960s - 1917). M.: Nauka, 348 p. (in Russian)
13. Kostomarov N. (1869). Memories of the Molokans. *Otechestvennye Zapiski*. No. 3. P. 56-78. (in Russian)
14. Levitskyi O. (1902). About sectarians in the Kyiv region. *Kievskaya starina*. Vol. 10. P. 1-16. (in Russian)
15. Melgunov S.P. (1919). From the history of religious and social movements in Russia in the 19th century: Old Believers, religious persecution, sectarianism. M.: Zadruga, 236 p. (in Russian)
16. Melgunov S.P. (1907). Church and State in Russia. (To the question of freedom of conscience). M. 193 p. (in Russian)
17. Melnikov P.I. (1869). White doves: Tales of skoptsy and khlysts. *Russky vestnik*. No. 3. P. 311-416; No. 5. P. 244-294. (in Russian)
18. Melnikov P.I. (1868). Secret sects. *Russky vestnik*. No. 5. P. 5-70. (in Russian)
19. Melnikov-Pechersky P.I. (1909). The complete set of works. St. Petersburg. Vol. 7. 590 p. (in Russian)
20. Mylyukov P.N. (1994). Essays on the history of Russian culture: In 3 vol. Moscow: Progress-Kult, Vol. 2. 416 p. (in Russian)
21. Nadezhdin N.I. (1845). Research on the Skoptsy heresy. Published by order of the Minister of Internal Affairs, 544 p. (in Russian)
22. Pelikan E.V. (1875). Forensic studies of Skoptsy and historical information about it. The second supplemented and corrected edition. St. Petersburg, Type. M. Stasyulevych, 269 p. (in Russian)
23. Plekhanov G.V. (1925). Schism as one of the expressions social thought. *Plekhanov G.V. Compositions*. M.; L. P. 331-363. (in Russian)
24. Prugavin A.S. Monastery prisons. In the fight against sectarianism. M.: Posrednyk. 208 p. (in Russian)
25. Prugavin A.S. (1918). Non-accepting peace. Essays on religious searchings. Anarchic currents in Russian sectarianism. M. 182 p. (in Russian)
26. Prugavin A.S. (1909). The schism at the top: Essays of religious people seeking in a privileged environment. Spb. 376 p. (in Russian)
27. Prugavin A.S. (1905). Schism and sectarianism in Russian people life. M. 95 p. (in Russian)
28. Prugavin A.S. (1906). Religious renegades: Essays on modern sectarianism. Issue 2. M.: Posrednyk, 253 p. (in Russian)

-
29. Prugavin A.S. (1904). Old Believers in the 2nd half of the 19th century: Essays on the recent history of schism. M. 281 p. (in Russian)
 30. Reutsky M. (1872). God's people and skoptsy: Historical research (from authentic sources). M. 229 p. (in Russian)
 31. Collection of government reports on schismatics, compiled by V. Kelsiev. (1862). Issue 3 about skoptsy. London. 380 p. (in Russian)
 32. Ukrainka Lesya. (1965). *Works*: In 10 vol. - K.: Dnipro, Vol. 8. 390 p. (in Ukrainian)
 33. Franko I. (1953). Journalism. K.: Publishing house of fiction, 155 p. (in Ukrainian)
 34. Kharlamov P.N. (1881). Idealizers of the schism. *Delo*. No. 9. P. 21-33. (in Russian)
 35. Kharlamov P.N. (1885). Stundists. *Russian thought*. No. 10. P. 143-158; No. 11. P. 1-17. (in Russian)
 36. Shelgunov N.V. Works. SPb. T. 2. 748 p. (in Russian)
 37. Yuzov I. (1881). Russian dissidents. Old Believers and spiritual Christians. St. Petersburg. 180 p. (in Russian)
 38. Yasevich-Borodaevskaya V.I. (1912). The Struggle for Faith: Historical and Domestic Essays and a Review of Legislation on Old Believers and Sectarianism and Its Consecutive Development. St. Petersburg. 301 p. (in Russian)
 39. Yasevich-Borodaevskaya V.I. (1897). Essays from the history of sectarian movements in Ekaterinoslav province. *Novoe slovo*. No. 4. P. 215-262. (in Russian)
 40. Yasevich-Borodaevskaya V.I. (1902) Sectarianism in Kyiv province. *Zhivaya starina*. Book 1. P. 33-74. (in Russian)

Текст надійшов до редакції 16.02.2026 / The text was received by the editors 16.02.2026

Текст затверджено до друку 01.04.2026 / The text is recommended for printing 01.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-11>

УДК: 94:341.485]"1932/1933"

Т. Г. БОРЯК¹², докт. істор. наук, доцент, дослідниця,
історичний факультет,

e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

Вільнюський університет

вул. Університетська 7, м. Вільнюс, LT-01122, Литва

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОДОМОР У КОНТЕКСТІ СПОГАДІВ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Мета статті – з'ясувати особливості функціонування пам'яті про Голодомор в українському суспільстві у контексті порівняння з досвідом Другої світової війни.

Методологія дослідження побудована на принципах історизму та об'єктивності; методи – періодизація та джерелознавчого аналізу.

Наукова новизна. Запропоновано результати аналізу історичних джерел для підтвердження висновків інших дослідників щодо тягlosti пам'яті про Голодомор на прикладі локалізації досвіду Голодомору у контексті Другої світової війни.

Висновки. Збережені історичні джерела дозволяють говорити про тягlostь спогадів про Голодомор та їхню придатність до порівняння з досвідом Другої світової війни в очах жертв та свідків голоду з точки зору співставності травматичності досвіду як Голодомору, так і війни. Дослідження підтверджує тезу В. Гриневича про пам'ять про Голодомор як своєрідний запобіжник до насадження совєтської російськоцентричної ідентичності.

Ключові слова: Голодомор, Друга світова війна, Радянська армія, нацистська окупація, пам'ять про Голодомор, совєтський тоталітаризм, заперечення Голодомору, травма.

Як цитувати: Боряк Т. Г. Пам'ять про Голодомор у контексті спогадів про Другу світову війну. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2026. Вип. 42. С. 132-142, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-11>

In cites: Boriak T. Memory about Holodomor in the context of memoirs about the Second World War. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (132-142), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-11> (in Ukrainian)

Актуальність теми дослідження. Відхід покоління очевидців Голодомору та завершення формування усної історичної масиви свідчень про голод відкриває можливості для поглибленого аналізу пам'яті про трагедію в українському суспільстві. На основі виявленої, спродукованої у ході усної історичних проєктів та розсекреченої джерельної бази розпочався процес реконструкції механізму геноциду, осмислення його причин і наслідків для жертв та українського суспільства й держави загалом. Паралельним процесом є

¹² Дослідження виконано у рамках Програми ЄС «MSCA4Ukraine», грант на 2025–2027 рр.

©Т.Г.Боряк, 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

переосмислення Другої світової війни у новій дискурсивній рамці, вільній від советського «ура-патріотизму» і «победобесія». Часто в основі такого перепрочитання подій 1939–1945 (а радше 1950-х, через опір Української повстанської армії) також лежить усна історія. Відтак накопичений джерельний масив особового походження дає змогу проаналізувати, як перетинаються та накладаються пласти пам'яті про дві найбільші для українців за втратами та травматичними вимірами катастрофи ХХ ст. – Голодомор і Друга світова війна.

Мета статті – з'ясувати особливості функціонування пам'яті про Голодомор в українському повоєнному суспільстві у контексті пригадування Голоду та порівняння його як з фронтовим досвідом ветеранів Другої світової війни, так і з демографічними наслідками обох трагедій ХХ ст., зокрема, яким чином свідки обох подій чи їхніх наслідків надавали порівняльну оцінку обом рукотворним катастрофам. Які досвіди ставали об'єктами порівнянь? Якими були контексти рефлексій? Якими були часові координати пригадування?

Методологія дослідження побудована на принципах історизму та об'єктивності; методи – періодизація та джерелознавчого аналізу.

Наукова новизна. Підтверджено співставність порівняння обох найбільших демографічних катастроф ХХ ст., – Голодомору та Другої світової війни, – та дотичність їхніх травматичностей для очевидців подій. Такий порівняльний аналіз підтверджує висновки інших дослідників щодо тягlosti пам'яті про Голодомор на прикладі локалізації досвіду Голодомору у контексті Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Нові завдання української історіографії щодо переосмислення минулого після архівної революції з кінця 1980-х рр. не могли бути досягнуті швидко. Серед причин – і деформована й фрагментована джерельна база Голодомору та Другої світової війни; і заборона на згадку про Голод 1932–1933 рр. до 1987 р.; і обмеження для записування усної історії; і відповідне написання історії війни, яка починалася 22 червня 1941 року з «віроломного» нападу на СРСР тощо. Записування усної історії, збір спогадів очевидців Голоду та війни також потребували часу, як і знайомство із західними теоретико-методологічними підходами, які мали заступити «марксистсько-ленінські» ідеологічні засади історіописання.

Тому, вочевидь, не випадково процес накопичення та опрацювання нових джерел та підходів тривав понад 20 років, спричинившись у 2010-х рр. до низки нових досліджень Голодомору та війни. Так з'явилася монографія В. Гриневича про українське суспільство перед Другою світовою війною, в якій окремий підрозділ присвячено пам'яті українців про Голодомор до початку німецько-радянської війни [5, с. 346-352]. Юрій Шаповал проаналізував уже сучасну історичну пам'ять та місце у ній Голодомору у колективній монографії про європейський та український досвід культури історичної пам'яті [18]. Водночас Г. Касьянов представив іншу точку зору [11, с. 14-22], в якій він наполягав на творенні «стереотипованої культурної пам'яті про Великий Голод» [21, с. 229, 264], імпорту концепту Голодомору та політизації цього питання українськими політиками [10, с. 8, 45, 271].

Наше дослідження засвідчило, що Друга світова війна стала своєрідною точкою відліку для очевидців Голодомору, нацистської окупації та ветеранів для локалізації їхнього досвіду проживання Голоду та війни. Така дослідницька рамка, очевидно, залишилась непомітною для Г. Касьянова, який проаналізував Голодомор та Голокост у культурній пам'яті українців, не залишаючи місця для порівняння досвіду виживання українців під час Голодомору та Голокосту. Дослідник висновує, що пам'ять про Голокост в Україні сприймається «носіями та промоутерами етноцентричного наративу не стільки як глобальний проєкт пам'яті, скільки як конкуруючий етнонаціональний проєкт порівняно з Голодомором», залишаючись на маргінесі українського дискурсу [20, с. 226]. На нашу думку, саме розуміння глибини травматичності Голодомору може змінити оптику підходу до оцінювання пам'яті українців про Голокост.

Для нашого дослідження важливим є висновок М. Боровика про те, що з вибірки 304-х усноїсторичних джерел про Другу світову війну, лише п'ять відсотків респондентів оцінюють

її на основі «ідеологічно обумовленої наративної стратегії», а решта респондентів переважно свідчать про ці катастрофічні для їхнього життя події [19, р. 105]. Це свідчить про те, що пласт пам'яті про війну не був спотворений советською пропагандою. Це уможливило більш-менш коректне порівняння доби Голодомору з війною.

В. Гриневич став першим дослідником, який у дослідження про війну ввів свідчення очевидців Голоду. Таке співвіснування пам'яті про одну катастрофу у контексті іншої працює і обернено пропорційно: пам'ять про війну у пам'яті про Голодомор. Усноісторичні джерела підтверджують факт переплетення пам'ятей українців про дві найбільші катастрофи ХХ ст. За даними співробітників Центру усної історії Київського національного університету ім. Т. Шевченка, протягом 2010–2014 рр. було записано близько 350-ти інтерв'ю про Другу світову війну. Близько 20% (тобто бл. 70-ти записів) з них, за ініціативою самих респондентів, містять відомості про колективізацію та Голодомор, свідчаючи про важливість для них оприлюднення подій періоду поч. 1930-х рр. як невід'ємної складової своєї біографії.

Саме В. Гриневич на основі великої кількості джерел особового походження довів, що пам'ять про колективізацію, Голодомор та репресії стала своєрідним запобіжником, який загальмував процес перетворення українців на *homo soveticus* і не зміг нав'язати суспільству «класову ненависть» та закріплення комуністичного світогляду, оскільки залишався простір, який включав «доволі широкий спектр суспільно-політичних поглядів, у тому числі релігійний і націоналістичний дискурси», хоча й проявлялися часто у формі чуток і пошепки [5, с. 443, 447-448]. Так, на думку В. Гриневича, Україна залишалася потенційно «слабкою ланкою» сталінської імперії [5, с. 449]. А його висновок про те, що дослідження громадської думки як «суспільно-політичних настроїв», є «принциповим для розуміння всієї системи відносин між владою і народом» [5, с. 16], було взято за підвалини нашого дослідження.

Спираючись на позицію В. Гриневича про важливість врахування «принципу наступності (спадковості) політичних настроїв і соціальної поведінки в різних регіонах та серед різноманітних верств населення» [5, с. 20], ми виявили низку джерел, які засвідчують пригадування Голодомору у контексті порівняння досвіду проживання Голоду та війни, а також їхніх наслідків.

Спогади про Голодомор у контексті пам'яті про війну розпадаються на дві групи. До першої можна віднести порівняння голодування безпосередньо з війною; до другої – порівняння демографічних наслідків війни. Тут варто зробити застереження, що наведені дані щодо смертності по селах не дають змоги провести певні демографічні реконструкції*.

Іншим чинником, який варто враховувати при аналізі порівняльних втрат під час війни та Голоду, є той факт, що наведена очевидцями по своєму селу чисельність загиблих на фронтах Другої світової війни є лише офіційними даними тих, хто загинув. Але ж, як вірно зауважив житель села Копані Запорізької області Іван (1925 р.н.), багато фронтовиків не входило до цієї статистики, а чисилися такими, що «зникли безвісти» [15, с. 110]. З урахуванням їх, ймовірно, що по деяких селах загальне число втрат у війні буде більшим за втрати від Голодомору. Тим не менше, наведені цифри все одно засвідчують масовість демографічних втрат від Голодомору, адже співставне число жертв Голоду припадає на період, утрое-уп'ятеро менший за воєнний період.

Однак, безумовно, порівняння жертв Голоду та війни дає розуміння не лише демографічних втрат, а й людського ресурсу українського соціуму загалом.

Перейдемо до аналізу свідчень очевидців у контексті пам'яті про Голодомор та війну. У 1945 р. полонений «німецький генерал» завів розмову, з дозволу советського підполковника держбезпеки, на вокзалі, де чекав на потяг Михайло та інші фронтовики. Німця цікавило, де були батьки червоноармійців і чим вони займалися. Михайло відповів, що його мати і батько

* Авторка висловлює щирі вдячність Наталі Левчук – докторці економічних наук, головній науковій співробітниці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. Птухи НАН України за професійні консультації щодо демографічних втрат на рівні окремих населених пунктів.

померли з голоду. Підполковник одразу припинив розмову як таку, що стосувалася забороненої до обговорення політики. На заперечення німця, що вони говорять не про політику, «а про мирне життя», посадовець відповів, що «це наша політика» і пішов радитися з керівництвом щодо подальших кроків. Повернувшись, він запитав Михайла, чи був він на фронті. Той відповів, що якраз звідти їде. Підполковник «сплюнув на підлогу» і прокоментував, що генерал «приїде в Німеччину і все розповість. Але чому ти не сказав, що твій батько інженер, а твоя мати вчителька? І все обійшлося би добре». Така реакція представника совєтської влади, переведення ним проблематики голоду в розряд політики, про яку не можна навіть згадувати, хоча пройшло уже понад 10 років і щойно закінчилася кривава світова війна, змінила Михайла. За його свідченням, йому тоді «в перший раз відкрилася істина. Що це був геноцид українського народу, всієї нації!» [13, с. 628-629].

Таке свідчення дозволяє зробити, як мінімум, чотири спостереження щодо: клішованої свідомості високопосадовців, для яких приватне життя людини фактично не існувало, будучи складовою суспільного простору, причому поняттєві рамки останнього продовжували залишатись жорстко фіксованими ще з 1930-х рр.; голоду як тригера, який одразу викликав заборону на подальше озвучення слова у публічному просторі; тяглості приховування голоду як такого, що може зашкодити іміджу СРСР за кордоном; мобілізаційного протестного потенціалу пам'яті про геноцид серед його очевидців.

Трапляються як і прості оціночні судження, без наведення розлогої аргументації («Голод, мабуть, страшніший» за війну [6, с. 107]); так і ґрунтовні пояснення. Чи не першим, хоч і непрямим порівнянням досвіду Голодомору та війни став запис Олександри Радченко у її щоденнику, в якому вона описувала Голодомор, від 1941 року: «Всі брехали. Брехню, обманом комуністи захопили владу і потім всюди сіяли брехню. Брехали наукові працівники, брехали поети і письменники, брехали педагоги – брехали всі друг другу, т. як боялись один одного» [14, с. 114]. Прикметним є факт обвинувачення вчительки у тому, що вона передала свій щоденник для публікації нацистській окупаційній владі. Очевидно, особисто для неї злочин Голодомору в окупованій Кремлем Україні був гірший за політику нацистів в окупованій ними Україні.

Є дані про те, що у середині 1948 р. в обласному видавництві «Червоний прапор» і редакції однойменної обласної компартійної газети (нині це м. Володимир Волинської області), що були пов'язані з українським підпіллям, з рук до рук передавався перший роман про Голодомор – «Марія» Уласа Самчука. І саме під впливом цього роману в кінці 1940-х рр. Віталій Пантюшко створив Організацію вільних козаків для боротьби з совєтською владою [4, с. 40-41]. Офіційний графік УПА Ніл Хасевич також не оминув Голодомор у своїй творчості. Зокрема, на деревориті одна корова зображена мертвою, а друга – виснажена через голод, з ребрами, що виступають, – підвішена на мотузки. Є й інші маркери, що вказують на Голод 1932–1933 рр. А листівка 1947 р. проголошує п'ять мільйонів жертв «Великого Голоду» [2, с. 288-290].

Голод та війна ставали об'єктом порівняння у контексті страждань, які переживали люди від застосування голоду та конвенційної зброї: «Війна швидко вб'є, а голод так вимучить, що й сам жити не хотітимеш» [16, с. 228], або «коли я порівнюю своє життя під час війни і в голод, то скажу Вам, що голод страшніше за війну» [13, с. 193]. Інший респондент пройшов війну у піхоті, але «те, що залилось в пам'яті від 1933 року, не зрівняти ні з чим» [1, с. 259]. Війна залишила «не такі глибокі зарубки, як голодовка...» – сказали в іншому селі ще в кінці 1980-х [12, с. 139].

Олексій згадував села Циркуни, Борщову та Тишки у Харківській області. У 1933 р., проїжджаючи повз них, він бачив «зруйновані хати, надвірні споруди. Стояли самі печі й димарі, а людей не було». Інтегруючи такі спомины з воєнним досвідом, він удався до порівняння: «Щось схоже бачив потім, під час війни на передовій, після відступу німців» [8].

Виконавці волі Кремля у 1933 р., на думку жертв Голодомору, не особливо відрізнялися від виконавців волі Гітлера: «різниця між злочинами фашизму і сталінськими репресіями та голодовкою, що була створена штучно, немає» [1, с. 411]. Подібно, інший респондент, свідчачи про Голодомор, порівняв його з війною і виснував, що «під час війни голоду не було, німці харчі не відбирали». Натомість «тиловики» Червоної армії забирали все зерно і «не цікавилися, як люди будуть виживати» [15, с. 110]. Інший вказує, що під час війни нацисти вкрали лише двох свиней, в той час як під Голодомору грабували людей [6, с. 40]. В одному селі, за оцінками респондента, були «страшно» спостерігати, як «свої “пособачені” односельчани забирали останнє у нас. Скільки я прожив, більше я такого не бачив. Навіть німці, які були нашими ворогами, більш людяно відносились до нас» [17, с. 298] Маємо майже дослівний повтор з іншого села: «... навіть фашистські загарбники ставились до нас якось краще...» [17, с. 436]. Один свідок лаконічно виснував, що він «терпів знущання коричневих і червоних фашистів» [13, с. 141]. Іван, який під час Голоду був «перевізником» трупів на цвинтар, наполягає, що «треба на світ цілий кричати про ті людські кагати, що не менш страшні від фашистських, концтабірних...» – і це при тому, що його рідне село Пеньківка Вінницької області було дощенту спалене під час Другої світової війни нацистськими окупантами за зв'язки з червоними партизанами [1, с. 72].

Інші, демонструючи більш критичне ставлення до нацистів, все одно вдаються до порівняння їх з виконавцями Голодомору та тодішнім досвідом виживання. Очевидиця Голодомору порівняла «перший комсомол» при обшуках з «есесівцями» [1, с. 127]. На думку іншої, на «каторжних роботах в Німеччині» було «не так тяжко, як в голодовку». Показово, що під час Голоду вона думала, «куди його втекти від цього жаху, а в Німеччині хотілось додому в Україну. Адже, як не тяжко було, а все ж рідна земля» [13, с. 722]. Один респондент намагався детальніше пояснити різницю між двома катастрофічними подіями: «на фронті, то там як попали, то зразу вбили, все, а якщо поранений, то підібрали і допомагають, а це [голод. – Т. Б.]... це страшне, і тому... Це було свідоме нищення українського народу» [17, с. 301].

Травма Голодомору давалася взнаки багато десятиліть потому, навіть після Другої світової війни. Є свідчення очевидця Голоду, який тоді проживав у Києві – тобто був краще забезпечений, порівняно з селянами. Потрапивши у полон, «кілька разів ледве не загинув, але про це [...] він про це говорив спокійно і навіть з гумором. А про голод коли говорив – багато раз плакав, руки тремтіли і часто повторював про залізничний вокзал і дороги в той час, на яких лежали, сиділи пухлі або неймовірно виснажені люди» [17, с. 114]. В іншому випадку підтвердженням глибокої травми стала згадка про канібалізм: респондент згадував, як під час Голодомору хлопці витягли з води відрізану голову хлопчика. І лише травматичний досвід Другої світової війни перекрив цю травму: респондент забув її тільки тоді, «як на фронті надивився на трупи» [1, с. 46]. А от для іншого свідка Голоду, який був тричі поранений під час війни, смерть його односельця «в муках» біля котла із затіркою залишилась у пам'яті «на всю жизнь, хоч [...] бачив потім на фронті не одну смерть» [13, с. 520].

Борис вважає, що голод є більш надійним убивцею, ніж «фашистські розстріли» [15, с. 101]. А коли по телебаченню показували голод у Ленінграді, то ловив себе на думці, що він уже це бачив і пережив, «тільки не в оточенні озвірілих ворогів, в умовах війни, а на волі, серед тиші і райської природи» [15, с. 105].

Близько 1963 р. інший очевидець Голодомору розповів, що під час Голоду його батько з двома братами пішов на пошуки роботи у місто, звідки ніхто не повернувся. Тоді мати взяла свідка та його маленьку сестру і пішла на залізничну станцію. Діставшись Білорусі, вона залишила свідка на вокзалі і пішла шукати їжу. Вона також не повернулася. Місцева жінка з чотирма дітьми підібрала та всиновила його. Чоловік гірко зауважив, що кілька монет ще царських часів, які він пришивав у якості гудзиків, були єдиною річчю, яка залишилась від старого, до-Голодоморного життя: «Це вічні. Я приніс їх з Полтавщини. Це були мідні монети царської чеканки, кожна з двома дірками. Я їх бережу. Це все, що залишилось і нагадує мені

свою загублену батьківщину, мою рідну неньку і той далекий проклятий Богом і людьми рік». Він підсумував, що облога Ленінграда та «пекло» у Бресті не «йдуть ні в яке порівняння з тим далеким і згубним 33-м роком» [13, с. 439-440].

У другій половині 1960х рр. сільрада обговорювала питання підвищення пенсії колгоспниці Маньці. Парторг був новачком у селі і тому запитав респондентку про минуле цієї жінки. Респондентка ж знала, що Манька була серед членів комісії, які ходили з обшуками під час Голодомору. Не маючи змоги згадати прилюдно її дії на початку 1930-х рр., респондентка тим не менше змогла привернути увагу до недостойної поведінки Маньки під час нацистської окупації: невже влада хоче дати гроші людині, яка «красний платочок зняла, а білий наділа, коли німці прийшли до нас?» та проголошувала німцям під час церковних служб «за здоров'я», а не «за упокій?»» [3, с. 346]. Впадає в око самоцензурування, адже респондентка оминула Голод як контекст розмови, в той час як згадка про життя Маньки під час війни виглядала вочевидь безпечною зоною – принаймні, безпечнішою за згадку про Голодомор. Так вказівка на аморальну поведінку колишньої активістки часів Голодомору, нехай і без згадки про сам Голод, уможливила певну сатисфакцію і забезпечила відчуття справедливості жертві Голоду, не допустивши підвищення пенсії колишній активістці. Це також свідчить про чинник співіснування в одному просторі колишніх жертв та виконавців – де перші, зокрема, пам'ятали про злочини других, а другі, як у даному випадку, не відчували ніяких докорів сумління.

Роздумували свідки Голодомору і про неможливість вшанувати пам'ять убитих голодом рідних, адже пам'ять про них була відсутня у державному пантеоні героїв, на відміну від жертв Німецько-радянської війни: «після війни лишилися могили, обеліски, згадки, пошана тим людям, які полягли у війну. А в цих людей [які пережили Голодомор – Т.Б.] ні могили, ні імені немає, ні згадки про те, яка була їхня вина і в ім'я чого вони загинули» [1, с. 314].

Про відсутність комеморативних практик писав і заарештований у 1970 р. Іван Сук, автор рукопису «Голод». На основі аналізу совєтської преси він вказав на замовчування та заперечення голоду. Для нього гостро стояло питання вшанування пам'яті жертв Голодомору. Він нагадує, що встановлений пам'ятник жертвам Освенцима; що про загибель шести мільйонів євреїв нагадує храм у Єрусалимі – а хто натомість згадає померлих від Голоду 1933 року українців? [7, с. 334] До речі, така артикульована потреба у вшануванні пам'яті також непрямо підтверджує штучний характер Голоду, крім уже наведених Іваном Суком у рукописі свідчень на користь цієї гіпотези. Адже якщо голод був би спричинений природними чинниками, не було би такої гострої потреби у спорудженні пам'ятника жертвам Голодомору.

Рефлексії жертв Голоду та війни також включали відсилку до нацистських концентраційних таборів на основі власного досвіду. Так, колишній в'язень концтабору у Маутгаузені, який провів там майже чотири роки, висновує, що «гіршого концтабору, як голодовка 1933 року, я у своєму житті не бачив» [13, с. 140]. Інший теж зізнається, що був у «фашистських концтаборах» і пізнав там голод та поневірвання» [9]. Один червоноармієць брав участь у звільненні в'язнів нацистських концтаборів і «остовпів»: бо «таких людей – скелети, обтягнуті шкірою, – я уже бачив в моєму селі в 1933 році» [13, с. 173-174].

Трапляється і поєднання в одному хронотопі людської долі голоду, важкої праці в колгоспах та війни, з акцентом на Голодоморі: «Як згадаєш той 33-й, то самі сльози...», і висновок про те, що «життя гарним тепер [2007 р.] здається...» [16, с. 468]. Пам'ять іншого свідка зафіксувала на додачу і голод 1946 року, після війни, «але такого [голоду], як 1933 рік, не було, я ніколи не можу згадувати про те без сліз» [16, с. 436]. Інша жінка, «скільки й пам'ятаю, говорила про голод у голос і ніколи не боялася – кляла Сталіна на всі заставки мало не щодня, а на прохання невістки бути обережнішою відповідала: “А кого я повинна боятися, Сталіна? Він, катюга, моїх дітей в голодовку в сиру землю поклав, а тих, що лишилися, на війні згубив”» [16, с. 502].

Виявлено і свідоме самоцензурування на згадку про Голод ветеранами війни. Один респондент воював разом з батьком, останній – герой Радянського Союзу. Вони обидва часто розповідали і «як воювали, і про те, як жили. Але чомусь [вони] завжди оминали той страшний голод 33 року, який і дотепер мучить нашу пам'ять» [1, с. 138].

Своєрідне свідчення про наслідки соціального інжинірингу вплітає пам'ять про Голод та війну як фактори, які запобігали соціальному вибуху та засвідчували досягнення сталінської мети виховання голодом: після голоду «ніхто вже не згадує за колективізацію, оце як от після війни ми казали: хай буде все, аби тіки війни не було. Хай буде все, аби голоду не було» [17, с. 144].

Перейдемо до компаративної перспективи щодо кількості жертв сталінської та гітлерівської війн проти українців. Такий кут зору пропонувався очевидцями переважно наприкінці 1980-х – поч. 1990-х. Вочевидь, це було пов'язано з дозволом нарешті залишати згадки про Голодомор у публічному просторі і першими спробами якось відрефлексувати і локалізувати травматичний досвід 1932–1933 років у певному хронотопі. І виявилось, що єдиним співставним досвідом щодо жертв голоду став досвід Другої світової війни. Найочевиднішим порівняльним інструментом, – наочним і швидким, – стало залучення до рамки спогадів кількості жертв Другої світової війни.

Іноді саме співставлення жертв обох катастроф спричиняло глибші роздуми щодо подібності природи советського і німецького тоталітаризмів. Так, наводячи дані про жертви Голодомору та війни (понад 400 та 95 відповідно), респондент продовжив свої роздуми порівнянням сталінізму і нацизму. Він запитує: «хто ж тоді воював з моїм народом – Гітлер чи Сталін?» Адже власний досвід наштотував його до висновку, “що і фашистська, і сталінська системи однаково нелюдські. Та німці хоч покаялися перед усім світом за гріхи своїх предків, виплачують компенсацію за наругу і нелюдський труд на їхній фатерлянд. Та чи дочекаємось ми хоч вибачення за штучно створені голодомори на нашій землі?...” [9]. Подібні роздуми викликало порівняння жертв (750 під час Голоду і 180 під час війни) і в селі Велика Березянка Київської області: «Чиї фашисти більш “гуманні”: німецькі, проти чужого їм народу, чи московські комуно-фашисти проти свого власного народу?» [13, с. 696].

Очевидці наводили такі дані втрат по своєму рідному селу (перше число стосується померлих під час Голодомору, друге – під час війни): 147 проти 100; 180 проти 75; 120 проти 70; 60 проти 37; 44 проти 35; 100 проти 33; 84 проти 42; 64 проти 39; 100 проти 87; 113 проти 50; 100 проти 75; 300 проти 176; 500 проти 212; 109 проти 32; 74 проти 56; до 700 проти 32; 183 проти 160; 865 проти 170-180; 350 проти 60; 204 поіменних жертв або 360 усіх обрахованих¹³ проти 105; 856 проти 199; 800 проти 137; 400 проти 77; 146 в одному селі, та 142 в цьому та іншому селі разом; 750 проти 100; 700 проти 150; 183 проти 160; 360 проти 52; понад 500 проти 126; близько 300 проти 84; 113 проти 71; 460 проти 146 тощо [12, с. 89, 13, 32, 39, 39, 42, 49, 70, 83, 85, 88, 103, 122, 134, 157; 16, с. 104; 13, с. 452, 454, 489; 20, с. 204, 303, 320; 1, с. 85, 71, 132, 163, 243, 266, 295, 347, 407]. В одному великому селі йшлося про понад 800 людей під час Голодомору та 400 – під час війни [1, с. 96].

Іноді йшлося про приблизне співвідношення, яке однак було так само на користь переважання жертв Голоду, а не війни: кілька сотень проти 128; 937 проти меншої кількості загиблих на війні [16, с. 505; 1, с. 71]. Один респондент просто зазначив, що «у войну менш погібло, як в голод... як у той голод...» [2, с. 121].

Серед кількатисячного масиву джерел особового походження виявлено **лише одне свідчення** (надане головою сілради), в якому кількість жертв війни перевищила кількість жертв Голодомору: 142 померло під час голоду, 152 – під час війни [1, с. 365]. Тобто можна напевно стверджувати, що глибина травмування респондентів Голодомором перевищує або принаймні не поступається травмі, заподіяній Другою світовою війною.

¹³ Жителі не пам'ятають імен маленьких дітей, які померли від голоду.

Наведені усноісторичні джерела та спогади про Голодомор, які водночас містять порівняння з досвідом виживання у Другій світовій війні, чи то як ветерана, чи то під час нацистської окупації, засвідчують подібність підходів до співставлення таких досвідів. Очевидці намагалися локалізувати такий досвід у рамку оцінювання якості життя та наведення кількості убитих советським та нацистським режимами. Так з'явилися спогади про життєвий досвід як голодування, так і перебування зі зброєю на фронті чи в окупації. Це такі аспекти, як ступінь руйнації життя під час Голоду та війни; травми, залишені двома катастрофами (страх говорити про Голод, образи помираючих від голоду людей, флешбеки від повідомлень про воєнний голод у Ленінграді); дії акторів обох режимів (зокрема, активістів-комсомольців та есесівців); співставність досвіду перебування у нацистських концтаборах та в Україні 1932–1933 років; відсутність комеморативних практик для жертв Голодомору, порівняно з жертвами війни. Також доступним для очевидців Голоду і легким у застосуванні порівняльним інструментом стало співставлення кількості жертв Голодомору та війни, засвідчивши загалом кількісну перевагу жертв Голоду. Втім, як було підкреслено вище, наведені дані в жодному разі не можуть бути засобами для проведення конкретних демографічних реконструкцій.

Війна як одна з точок відліку підтверджує співставність для українців травматичності досвідів голодування і війни, та кількості жертв. Також йдеться про тяглість пам'яті про голод, що корелюється з концептами Ю. Шаповала та В. Гриневича про пам'ять, яка формувала українське суспільство не лише протягом 1930-х рр., але й впливала на поведінку та взаємодію українців з владою під час Другої світової війни та у повоєнний період. Наведені свідчення, які демонструють глибоке укорінення травми Голодомору, на яку наклались жахи і травма війни, на нашу думку, сприятимуть подальшим дослідженням студій пам'яті і Голокосту.

А подальші дослідження пам'яті українців про Голодомор у мілітарному контексті Другої світової війни доповнять соціальну історію українського суспільства середини 1940-х – кінця 1980-х рр.

Конфлікт інтересів

Автор засвідчує, що, незважаючи на те, що він є головним редактором цього журналу, процес рецензування, прийняття рішення щодо публікації та редагування проводилися незалежно, без його участі чи впливу. Рецензування, остаточне рішення ухвалювалося іншими членами редакційної колегії, які не є співавторами. Будь-які потенційні конфлікти інтересів були повністю усунені шляхом зовнішнього контролю процесу.

Цей проєкт отримав фінансування в рамках Програми MSCA4Ukraine, який фінансується Європейським Союзом. Висловлені погляди та думки належать виключно авторам і не обов'язково відображають позицію Європейського Союзу. Ні Європейський Союз, ні консорціум MSCA4Ukraine в цілому, ні будь-яка окрема установа-учасниця консорціуму MSCA4Ukraine не несуть відповідальності за них.

Список використаної літератури

1. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ : Рад. письменник, 1991. 584 с.
2. Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень : моногр. / Відп. ред. О. Даниленко. Запорізький національний університет; Вільнюський університет. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2024. 632 с.
- 3 Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. Т. 1 / Упорядн. І. Магрицька. Луганськ : Промдрук, 2008. 464 с.
4. Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. «Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України»: Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. Рівне : ВАТ «Рівнен. друк.», 2008. 91 с.
5. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. : моногр. Київ-Дніпропетровськ : Видавництво «Ліра», 2012. 508 с.

6. Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи / Ред. кол. тому: Ніточко І. І., Білоусова Л. Г., Боряк Г. В. та ін. Державний комітет архівів України; Одеська обласна державна адміністрація; Державний архів Одеської області. Одеса, 2007. 460 с. (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XVIII).
7. Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. / В. М. Даниленко (відп. упоряд.) ; упоряд. : Л. Аулова та ін., НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львів : Центр дослідж. визвол. руху, 2010. 472 с.
8. Голодомор 1932–1933 рр. Харківська область. Волков Олексій Григорович, 1926 р.н., уродж. міста Харкова. http://www.golodomor.kharkov.ua/stories.php?pagep=2&story_id=11
9. Голодомор 1932–1933 рр. Харківська область. Панченко Федір Савелійович, 1923 р.н., уродж. хутора Паньківки Черемушніянської сільради Валківського району Харківської області Валківський район. http://www.golodomor.kharkov.ua/stories.php?pagep=10&story_id=7
10. Касьянов Г. Розрита могила: Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків : Фоліо, 2019. 298 с.
11. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / НАН України. Інститут історії України. Київ : Наш час, 2010. 271 с.
12. Міщенко О. Безкровна війна. Книга свідчень. Київ: Молодь, 1991. 176 с.
13. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / упоряд. : О. Веселова, О. Нікілев ; відп. ред. В. Смолій. Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Фондація Укр. геноциду, НАН України, Ін-т історії України. Київ : ВД «Калита», 2009. 936 с.
14. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна / Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : Фенікс, 2018. 352 с.
15. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик. Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто). Т. 6. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 690 с.
16. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик. Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон). Т. 7. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 542 с.
17. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Кер. проекту о. Юрій Мицик; Упорядн. : о. Ю. Мицик, І. Ю. Тарасенко, Л. В. Іваннікова, Н. В. Кукса. НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Т. 8. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 466 с.
18. Шаповал Ю. Історична пам'ять про Голодомор: втрата та віднайдення. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] ; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ : ІПЕНД, 2013. С. 142–166.
19. Borovyk, Mykola. (In)different memory. World War II in the Memory of the Last War's Generation in Ukraine. *The Burden of the Past. History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine* / edited by Anna Wylegala and Małgorzata Głowacka-Grajper. Indiana University Press, 2020. Pp. 91–113. (in English).
20. Kasianov Georgiy. Holodomor and the Holocaust in Ukraine as Cultural Memory: Comparison, Competition, Interaction. *Journal of genocide research*. 2022, Vol. 24, NO. 2. Pp. 216–227. <https://doi.org/10.1080/14623528.2021.1968146> (in English).
21. Kasianov G. Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine. Budapest-Vienna-New York : CEU Press, 2022. 407 p. (in English).

T. H. BORIAK, Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor, Researcher

e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

History Faculty, Vilnius University,
University St. 7, Vilnius, LT-01122, Lithuania

MEMORY ABOUT HOLODOMOR IN THE CONTEXT OF MEMOIRS ABOUT THE SECOND WORLD WAR

Research aim. To identify the peculiarities of memory of the Holodomor in Ukrainian society in the context of the Second World War experience.

Methodology of the research. The research is grounded in the principles of historicism and objectivity, with the primary methodologies employed being periodization and source analysis.

The scientific novelty. The results of the analysis of historical sources are presented to confirm the conclusions of other researchers regarding the continuity of memory of the Holodomor, by situating the Holodomor experience within the context of the Second World War.

Conclusions. The preserved historical sources allow us to speak about the continuity of memories of the Holodomor and their comparability with the experience of the Second World War in the eyes of the famine victims and survivors, from the perspective of the traumatic experience of both the Holodomor and the war. Ultimately, the study supports V. Hrynevych's thesis that the memory of the Holodomor serves as a safeguard against the imposition of Soviet Russian-centered identity.

Key words. *Holodomor, the Second World War, the Soviet Army, Nazi occupation, memory of the Holodomor, Soviet totalitarianism, Holodomor denial, trauma.*

Conflict of interest

The author certifies that, despite being the editor-in-chief of this journal, the review process, publication decision-making, and editing were conducted independently, without his involvement or influence. The peer review and the final decision were carried out by other members of the editorial board who are not co-authors. Any potential conflicts of interest were fully mitigated through external oversight of the process.

This project has received funding through the MSCA4Ukraine project, which is funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union. Neither the European Union nor the MSCA4Ukraine Consortium as a whole nor any individual member institutions of the MSCA4Ukraine Consortium can be held responsible for them.

References

1. 33rd: Famine: People's Memorial Book (1991). / Edited by L. B. Kovalenko, V. A. Manyak. Kyiv: Rad. pismennyk. 584 p. (in Ukrainian).
2. Boriak T. (2024). Oral history in the source base of Holodomor studies: the history of the formation and informational potential of the body of evidence / Ed. by O. Danilenko. Zaporizhzhia National University; Vilnius University. Kyiv: Yurka Lyubchenko LLC, 632 p. (in Ukrainian).
3. Saved Memory. The Holodomor of 1932–33 in Luhansk Region: Eyewitness Accounts. (2008). – Vol. 1 / Edited by I. Magrytska. Luhansk: Promdruk. 464 p. (in Ukrainian).
4. Davydyuk, R. P., and Zhiviyuk, A. A. (2008). “To Feel United with Your Brothers and Sisters of Greater Ukraine”: Echoes of the Holodomor of 1932–1933 in Rivne Region. Rivne: Rivne Printing House, 91 p. (in Ukrainian).
5. Grynevych, V. (2012). Unrestrained Discord: World War II and Socio-Political Sentiment in Ukraine, 1939–June 1941. Kyiv-Dnipropetrovsk: Lira Publishing House. 508 pp. (in Ukrainian).
6. The Holodomor in Ukraine: Odessa Region 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Research, Memoirs, Documents (2007). / Edited by I. I. Nitochko, L. G. Bilousova, G. V. Boryak, et al. State Committee of Archives of Ukraine; Odessa Regional State Administration; State Archives of Odessa Region. Odessa, 460 p. (Works of the State Archives of Odessa Region. Vol. XVIII). (in Ukrainian).
7. The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine according to documents from the Security Service of Ukraine: annotated reference book (2010). / V. M. Danilenko (ed.); compiled by L. Aulova et al., National Academy of

- Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian History, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. Lviv: Center for Research on the Liberation Movement, 472 p. (in Ukrainian).
8. The Holodomor of 1932–1933. Kharkiv region. Panchenko Fedir Savelievich, born in 1923, native of the village of Pankivka, Cheremushnyansky village council, Valkivsky district, Kharkiv region. Valkivsky district. URL: http://www.golodomor.kharkov.ua/stories.php?pagep=10&story_id=7 (in Ukrainian).
9. The Holodomor of 1932–1933. Kharkiv region. Volkov Oleksiy Grygorovych, born in 1926, native of Kharkiv. URL: http://www.golodomor.kharkov.ua/stories.php?pagep=2&story_id=1 (in Ukrainian).
10. Kasyanov, G. (2019). The Open Grave: The 1932–1933 Famine in Politics, Memory, and History (1980s–2000s). Kharkiv: Folio, 298 pp. (in Ukrainian).
11. Kasyanov, G. (2010). Danse macabre: The 1932–1933 famine in politics, mass consciousness, and historiography (1980s–early 2000s) / National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Ukrainian History. Kyiv: Nash Chas, 271 p. (in Ukrainian).
12. Mishchenko, O. (1991). Bloodless War. Book of Testimonies. Kyiv: Molod, 176 pp. (in Ukrainian).
13. The Memory of the People: Genocide in Ukraine through Famine, 1932–1933. Testimonies. Book One (2009). / compiled by O. Veselova, O. Nikilev; edited by V. Smoliy. Association of Researchers of the Holodomor in Ukraine, Ukrainian Genocide Foundation, National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: Kalita Publishing House, 936 pp. (in Ukrainian).
14. Repressed Diaries: The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine (2018). / compiled, introductory article, general editor Y. Faizulina / Ukrainian Institute of National Memory. Kyiv: Phoenix, 352 p. (in Ukrainian).
15. The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: Testimonies of Survivors (2008). / Edited by Yu. Mytsyk. National University of Kyiv-Mohyla Academy; M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine; Ukrainian-Canadian Research and Documentation Center (Toronto). Vol. 6. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2008. 690 p. (in Ukrainian).
16. The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: Testimonies of Survivors (2010). / Edited by Yu. Mytsyk. National University of Kyiv-Mohyla Academy; M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine; Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta (Edmonton). Vol. 7. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 542 p. (in Ukrainian).
17. The Ukrainian Holocaust of 1932–1933. (2012). Vol. 8: Testimonies of Survivors / Ed. by Fr. Yurii Mytsyk; Compiled by Fr. Y. Mytsyk, I. Yu. Tarasenko, L. V. Ivannikova, N. V. Kuksa. National Academy of Sciences of Ukraine. M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies; National University of Kyiv-Mohyla Academy. Kyiv. 466 p. (in Ukrainian).
18. Shapoval, Yu. (2013). Historical Memory of the Holodomor: Loss and Rediscovery. *Culture of Historical Memory: European and Ukrainian Experience* / [Yu. Shapoval, L. Nahorna, O. Boiko, et al.]; edited by Yu. Shapoval. Kyiv : IPIEND. Pp. 142–166. (in Ukrainian).
19. Borovyk, Mykola. (2020). (In)different memory. World War II in the Memory of the Last War's Generation in Ukraine. *The Burden of the Past. History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine* / edited by Anna Wylegala and Małgorzata Głowacka-Grajper. Indiana University Press. Pp. 91–113. (In English).
20. Kasianov Georgiy. (2022). Holodomor and the Holocaust in Ukraine as Cultural Memory: Comparison, Competition, Interaction. *Journal of genocide research*. Vol. 24, NO. 2, 216–227 <https://doi.org/10.1080/14623528.2021.1968146> (in English).
21. Kasianov G. (2022). Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine. Budapest-Vienna-New York : CEU Press, 407 p. (in English).

Текст надійшов до редакції 21.02.2026 / The text was received by the editors 21.02.2026

Текст затверджено до друку 13.04.2026 / The text is recommended for printing 13.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-12>

УДК: 677.11-486.6:393(477.41/.42)"2003/2021"

О. О. БОРЯК, докт. істор. наук,

ст. наукова співробітниця відділу етнології

e-mail: olena.boriak@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

Державний науковий центр захисту культурної

спадщини від техногенних катастроф

Проспект Перемоги, 56, Київ, Україна

**ПОЛОТНО ЯК АТРИБУТ СПОРЯДЖЕННЯ ДОМОВИНИ В ПОХОВАЛЬНІЙ
ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ**

Мета публікації – дослідження домашнього полотна – одного з ключових атрибутів поховальної обрядовості, зокрема його використання при спорядженні домовини, підкладання його під тіло (спину) небіжчика, регламентації та мотивації виконання цієї дії.

Методологія дослідження В основу аналітики покладено методи наративного аналізу вербального тексту. Допоміжними є методи включеного спостереження, семантико-структурного та концептуального аналізу.

Наукова новизна запропонованої розвідки полягає у висвітленні маловідомого фрагменту етнокультурного «поля» саморобного полотна – базової речі повсякденного життя й, водночас, елемента нематеріальної культурної спадщини. Подібно до хліба (а він визнаний елементом, що впливає на формування української ідентичності), домашнє полотно містить в собі відповідні функціональні, семантичні та етично-естетичні ціннісні маркери. Тож його необхідно розглядати як елемент духовної спадщини українців, що утверджує нашу ідентичність.

Висновки Домоткане полотно, розглянуте як елемент нематеріальної культурної спадщини Українського Полісся (насамперед з теренів, що зазнали втрат внаслідок Чорнобильської катастрофи), виявило свою значущість при конструюванні регіональної етнічної ідентичності. Полотно «свої роботи» виступає знаковою обрядовою реалією. Покладене при спорядженні домовини під спину новоспочилому, воно демонструє надзвичайну різноманітність значень. Ідеться про забезпечення гарантованого переходу мерця до «іншого» світу, легке подолання цього шляху, підтримку/опертя/перенесення померлого у потойбіччя, забезпечення захисту/оберегу (і живих, і небіжчика). Вивчення використання домашньої тканини в обрядовій, зокрема поховальній сфері, відкриває можливості для реконструкції міфологічної картини світу давніх слов'ян. Так само як розуміння усталених світоглядних концепцій – життєдіяльності, благополуччя та безпечного існування.

Ключові слова: Українське Полісся, поховальна обрядовість, текстильні вироби, саморобне полотно, тіло, міфологічні уявлення поліщуків.

Як цитувати: Боряк О. О. Полотно як атрибут спорядження домовини в поховальній обрядовості Українського Полісся. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2026. Вип. 42. С. 143-153, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-12>

In cites: Boriak Olena (2026) Cloth as an attribute of the coffin in the funeral rituals of the Ukrainian Polissya region. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, Issue 42, (143-153)*, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-12> (in Ukrainian).

Льон – культурна рослина, яка з найдавніших часів увійшла в людський ужиток. Ткані вироби із льону (коноплі) використовували в господарстві, декорі інтер'єру хати; одяг вбирали, ним зігрівались. У повсякденному житті про них треба було повсякчас дбати, і це забирало найбільше фізичних (передусім жіночих) сил. Проте місце домашнього полотна в традиційній культурі не обмежувалося суто утилітарними функціями. У народній ієрархії цінностей українців воно займало найвищий щабель, вочевидь, порівняний лише із хлібом. Семіотичний статус цих обрядових предметів базується на спільному культурному коді. Варто лише згадати, що від початкової стадії вирощування (зерна, волокна) до отримання готового до використання продукту вони обоє проходили однаково довгий, «страдницький» шлях. Адже зерна молотили, товкли, мололи, тісто вчиняли, м'яли, формували, випікали в теплій печі, готовий продукт різали та споживали; льон (коноплі) сіяли, стебла вибирали, мочили, сушили, били, терли, волокно товкли, м'яли, пряли нитки, снували, ткали, готове полотно при високій температурі золили, прасували. Втім про обрядову реалію полотна наголошується значно рідше.

У поховальній обрядовості, принаймні якою вона фіксується наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., вироби з тканини усе ще відіграють надзвичайно важливу роль. Так само як і вода «для душі», свічки, хлібні вироби, вони постійно і незмінно присутні як атрибут обрядових дій під час обмивання, рядження, розміщення спочилого у внутрішньому просторі хати, похованні. В українській історіографії ґрунтовного комплексного аналізу обрядового використання тканих виробів, зокрема в обрядах життєвого циклу, наразі не здійснено. Хоч окремі тематичні публікації і побачили світ, зокрема ідеться про ритуальне використання текстильних виробів в поховальній обрядовості болгар [9]. Наразі останнє слово у цій тематиці належить етнологу Олександру Босому. У своїй науковій монографії, присвяченій ткацтву (яке найменується ним «священним ремеслом Мокоши»), він розглянув символічні функції рушника у поховально-поминальній обрядовості українців [4]. У тематичній публікації дослідник також розглядав семантичні паралелі «крижмо» – «саван» [3].

Доводиться шкодувати, що комплексне дослідження цієї тематики не потрапляє в поле зору науковців-етнологів, які вивчають Українське Полісся. Скоріше виключенням можна назвати коротку розвідку відомої знавиці традиційного ткацтва українців Олени Никорак про місце текстильних виробів в світоглядних уявленнях поліщуків [12]. У розвідці, присвяченій знаковій ролі хліба, про поліські скатертини, рушники у ролі оберегу помешкання від пожежі, удару блискавки та іншого стихійного лиха наголошувала Людмила Герус [6, с. 1098]. Безумовно важливими є публікації колег Наталі Телегей та Олександра Васяновича. Слідом за діалектологом, фольклористом Дмитром Зеленіним (1878–1954), який значну частину свого життя приділив українській етнографії [7], вони продовжили пошуки свідчень про архаїчний обряд за надзвичайних подій виготовляти в обмежений відтінок часу «обиденне» (у розумінні «одноденне») полотно. На безцінному польовому матеріалі, зібраному на Українському Поліссі в складі історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСТК), вони запропонували реконструкцію послідовності всіх етапів його створення, особливості обрядового використання [11], зокрема для викликання дощу [5]. Мій особистий інтерес до застосування домашнього полотна в обрядовій сфері – давній [1; 2], хоча і дещо призабутий. Участь в експедиціях ДНЦЗКСТК (2003–2023 рр.) дала можливість накопичити достатній емпіричний матеріал, щоби знову звернутися до цієї тематики.

Згадка про полотно як елемент спорядження труни, а саме про підкладання його під тіло небіжчика, з'являлась у розповідях респондентів майже на всьому обширі Українського Полісся. Утім звернути увагу на цей мотив мені довелось під час експедиційних виїздів насамперед до переселенців з Чорнобильської зони, мешканців сіл півночі Київської (Іванківський, Вишгородський, Поліський, Чорнобильський райони) та Житомирської областей (Олевський, Звягельський, Народицький, Лугинський, Коростенський, Ємільчинський, Овруцький райони) – саме тут оповіді респондентів почали «обростати» красномовними деталями. Про нього досі споминають як про атрибут обов'язкової за своєю значимістю дії, по можливості виконують, а головне для мене – зберігають у пам'яті її мотивацію, зокрема й таку: «Як покладеш мертвому у домовку полотно під плечі, то можна побачити уві сні, що він лежить у сяєві, золото сниться» (с. Діброва Олв. Жтм.).

Полотно – це «рукодельство», «домашнє полотно», «свої роботи», «таке, що самі ткали», «свойское», «доморосле», «саморобне», «вироблялося своїми руками, і споконвіку оце іде полотно». Це майже повсюдно ляне полотно («только ляне», «щоб було ляне», «треба тільки з льону, тільки з льону», «ляна полотнина»): «як сіяли льон, да ткали, да ляне все було, лянним полотном» (с. Мартиновичі Плс. Квс.) [13, ф. Яготин-2014 D3S1 № 19] – попри те, що, за твердженням дослідників, для власних потреб селяни сіяли коноплі [11, с. 564]. Утім, маю згадку і про альтернативний варіант: «З конопель, а зараз з чого хочеш» (с. Кам'яне Ркт. Рвн.) [13, ф. Рокитне-2006 D1S4 № 9]. Пояснення того, що перевагу надавали льону, могло бути і суто раціональним: «А з конопель [полотно] уже грубіше було – з льону воно таке м'якусіньке, гарне було. А з конопель уже грубіше було. Біленьке. З конопель сіре» (с. Литвинівка Вшг. Квс.) [13, ф. Іванків-2018 D6S3 № 21].

Згадуючи таке полотно, не шкодували епитетів: «тоненьке», «ловкеньке», «біленьке», «чистеньке», «як колінкор»; в ньому «льогше дихать», «раньше так скатерті такі старії вибеленіе були, красивіе, тоненькі»; вибілене, «накачане», «каждий старається, що лучше», і нарешті – «серцеве» (с. Вежиця Ркт. Рвн.) [13, ф. Рокитне-2006 D5S1 № 14]. У польових записах потужно звучить і мотив благоговіння перед тяжкою працею, продуктом якої ставало ляне полотно: «Для того [клали полотно в домовину], шо будто вона трудилась. От людина трудилась, робила, працювала на землі, то щоб було шось, ну таке колись казали, щоб основне ляне було шось. Хоч трошки щоб було ляне» (с. Вітковичі Брн. Рвн.) [13, ф. Березне-2013 D4S4 № 8].

Виокремлення «міфологічних» характеристик такого особливого різновиду тканини спирається також на уявлення про надзвичайний статус саме льону, якому притаманні ознаки: «чистий» («із чистого льону полотно», с. Нова Марківка Плс. Квс.); «полотно із льону, воно свячене» (с. Волошине Лгн. Жтм.), «льон – це діло» (с. Рудня Радовельська Олв. Жтм.), «а погане в льон не поїде, льон – це святе діло» (с. Миколаївка Ємл. Жтм.), «льон священний» (с. Осока Лгн. Жтм.).

До того, полотно з льону є потужним оберегом, щоб «там [на тому світі] сатана не подходила до його близько, не торсувала його» (с. Десятини Крс. Жтм.) [13, ф. Сарни-Коростень-2021 D10S3 № 2]. У с. Симони на Житомирщині я записала оповідь – яскраве свідчення особливого ставлення до цієї волокнуватої рослини, що супроводжувала людину все її життя: «...треба, щоб було з льону полотно – це півтора метра, чи скільки тільки под плечі. Обізательно. Бо зараз, бачте, одежа яка хочіш є, але вона вся, я називаю, бляшана. Ну неправда? Мало така, щоб попала ляна, а треба ляне. От. А колись же його не було. Треба було посіять льон, стерти в терницях, пом'ять коноплі, прясти, ткать. Я сама ще ткала, такіе рядюжечки, а це дорожка – не було чим заніматись, то баба своє кандичила. Льон святий, бо як, Бог його знає, десь заблуdivся вночі, чи шось таке, то як пам'ятаєш, шо десь поле льоном засієне, то треба обізательно туди – все роз'ясниться. Усе поймеш – де і шо, і не буде страху, і не буде тих лякачів – чи як його казати. Це я так прямо балакаю. Всяке таке було, шо водить людину. Оце поїде, і вона ходить там, це треба іти додому, а знову приходиш на те место, і

знову на те місце, це так баба розказувала – то треба подумать, де льон посіяний» (с. Симони Ємл. Жтм., запис авторки 2011 р.).

Респонденти й нині охоче розповідають (звернім увагу – відповідаючи на питання про полотно під плечі) бувальщину про прихід на вечорниці невідомого з «рожками» і те, як від його шкідливої сили їх захистив льон: «Обічно із полотна треба під плечі, з полотна обізательно, щоб було... Ну, я знаю, воно священе. Льон, колись казали, ось, на вечорницях, це таку казку, чи воно було, чи не? – сиділи дівчата, реготали, реготали, ну там мічки пряли, все, а заходить, поняли, що се з рожками, ну там придумляли, то хто був з тим льоном, то вон не міг подступить, бо така рослина сей льон, що його всегда вживали. І от се закон, людина помирає, обізательно, щоб було під плечі із льону се полотно. Таке, як ми самі робили. Я даже держу ото, всі держимо» (с. Волошине Лгн. Жтм.) [13, ф. Житомир-2004 Боряк-05-04 № 24].

Коли йшлося про простеляння полотна поверх стружки (сіна) та, відповідно, під тіло, доволі часто згадується намітка – традиційний жіночий головний убір, що мав вигляд довгого (до 5 м), тонкого, прозорого відрізу тканини. Безсумнівно, характерні риси такого полотна, зокрема його достатня довжина, «собствена робота», природність матеріалу, яку інформантка влучно назвала «тлінністю» – усе це якнайкраще годилося для підстилки: «Ще колись такіє тkanie намітки, казала маті, то такіє по метру два, по повтора, ще такі поперетикание, то подстілалі наметкою. Як є в хаті хто старий чи ще старіший, то пудстілалі пуд плечі ту намітку. Казалі, то її робота вдома, то вона ще там може буде робить, то вона буде дивіться на свою роботу» (с. Лопатичі Олв. Жтм.) [13, ф. Дубровиця-Олевськ-2019 D8S3 № 23]; «А в кого є така намітка, то вкладали і намітку, щоб собствена робота була. На дно слали. Під спід слали» (с. Тишиця Брн. Рвн.) [13, ф. Березне-2013 D5S3 № 12]; «...ту стружку колись старі наміткою [застеляли], в мене і зара є. На смерть. Моя свекруха їх ткала. То вона казала: “Гето мені, гето синові, а гето невістці”. Таке тлінне та застиляють» (с. Морочне Зрч. Рвн.) [13, ф. Зарічне-2010 Боряк-04-10 № 12].

Застосування лляного полотна для спорядження труни було відображенням сприйняття в народній свідомості навколишнього світу, тісного зв'язку з ним, віру в його оберегову силу в широкому розумінні слова: «Його обічно ложать для сохранения трупа. Шоб труп сохранялся. Воно же магічну силу, це полотно [має], ткане було у нас лляне полотно» (с. Пухове Плс. Квс.) [13, ф. Яготин-2014 D6S2 № 4]. Мало місце й подвоєння енергії такої тканини завдяки попередньому використанню її під час освячення пасок на Великдень: «Або скатерка та, що паскі вматують, або настольнік, то того настольніка постеляють покойніку» (с. Старовичі Івн. Квс., запис І. Несен 1998 р.).

Розгорнутий наратив від переселенки із с. Рудня Радовельська на Житомирщині яскраво передає сприйняття селянкою цього поховального атрибута: «Кусочок лляного полотна я і собі держу, новий. Добре, щоб як такий, як колись ткали багато й шили спідниці, то з цього полотна. А в кого нема, то може й вибілений, але бажано новий. Бог його знає [чого саме з льону], льон таке діло, льон святе діло я щитаю. Про льон найбільше пісень. Бо він все для людини добре робить. Колись скидаєш сорочку, не тріщить, а тепер [тріщить], як не з льону. Колись мужчини у лляних штанах і в лляній сорочці білій – косить 75 соток за день. І скосить, і не мокрий, і сила була як льон косили. А як стали заграничне носить... В нашому районі дуже був льон. Я ще змалку ходила в школу і літом ходила в колгосп полола льон. Пісень скільки про льон! Через те, напевно, льон і туди [в труну], хай буде добре» (с. Рудня Радовельська Олв. Жтм.) [13, ф. Житомир-2016 Боряк-07-04 № 13].

Частина записів доносить до нас мотиваційні вербальні формули уже суто функціонального характеру, адже пояснювали, що, оперуючи довгим, цупким шматком полотна, було зручно покласти тіло в домовину, а відтак уникнути ускладнень: «...полотно перше стелилося тут, коли людину ще не клали в труну, а потім її брали – ту людину. Вже вона вбрана і все-все, то за полотно надьожно було брать. Там два чи один і тут один [чоловік], і вже брали і ложили у труну. [...] А його розірвать не можна. Його не розірвати! Його тільки

різати. Воно ж крепке! Коли тчуть – та ниточка тонюсенька-тонюсенька, а вона така крепка, що так її не розірвеш» (с. Киянка Ємл. Жтм.) [13, ф. Сарни-Коростень-2021 D6S1 № 9].

І попри це, розповідь про «полотно під тіло» – це завжди самостійний наратив, в якому про практичний бік справи покладання тіла в домовину геть не йдеться.

Серед особливостей полотна «під тіло» – його природна фактура, зокрема сірий колір, притаманний лляній пряжі. Зазвичай полотно, з якого надалі шили одяг або виробляли рушники, проходило додаткову обробку – прання (зоління) в жлукті, а також вибілювання (на сонці, на морозі), завдяки чому воно ставало білішим, м'якішим, набувало оксамитового блиску. У випадку вибору тканини «під спину» переважно йшлося про «сирове» («сіре», «сереньке», «не вибілене», «не убілене»), тобто до кінця не оброблене полотно, таке, що не пройшло завершального технологічного етапу. Подекуди респонденти уточнювали: «сіре, щоб в воді не було» (с. Виступовичі Овр. Жтм.); варіант: «Таке сіре, тому що воно раз, воно назначене цьому мертвецу, то воно раз тільки пралось» (с. Озеряни Олв. Жтм.) [13, ф. Дубровиця-Олевськ-2019 D7S2 № 16]; «коричнювате, сірувате, таке прям з рулона одрізане полотно» (с. Хмільниця Чрн. Чрн.) [13, ф. Чернігів-2018 D4S5 № 11], «як ткане, воно ж не убіляне як тчеш, убілюється як у пошив да носів, да прав, да й все. Воно таке сереньке» (с. Копище Олв. Жтм.) [13, ф. Дубровиця-Олевськ-2019 D6S2 № 4].

Ще однією умовою специфічного обрядового використання полотна була його новизна, на чому спеціально наголошували респонденти: «нове, нове, нове тіко» (с. Базар Нрд. Жтм.) [13, ф. Житомир-2004 D4S1 № 19].

За розмірами довгий тканий виріб клали поверх стружки (соломи) або елементів «запасного» одягу (як практикувалося), подеколи згадують окремі частини тіла (спина, ноги, руки), під які годилося би підкласти таке полотно. Так, на півночі Київщини указали та пояснили: «Це оберігає вродє, оцю часть спини, поясницю і аж сюди, кажуть. До шиї. А голова не ложиться. Токо оце од шиї і до поясниці. Оцю частину, де душа» (с. Феневичі Івн. Квс.) [13, ф. Іванків-1998 Несен-03-98 № 40].

Маю непоодинокі свідчення, що таке полотно (не дивлячись на його цупкість) не годилося різати, але лише розривати: «А так колісь як вмирав Ісус Христос, то тоже воно було так, то тоже так роблять. Це полотно, його даже і не режуть. Воно таке моцне, але його треба оддерті. [...] То це іменно ложат полотно» (с. Малахівка Лгн. Жтм.) [13, ф. Житомир-2016 D1S1 № 11]. Підтвердження побутування цього обрядового нормативу маємо на теренах Чернігівщини, де пам'ять про нього добре зберіглась: «І тільки штоб оторвалі, гроб одмерялі, нарезнулі ножом, це ж ніткі, крепко. А мужчини якіє плотніє – одривалі» (с. Архипівка Смн. Чрн.) [13, ф. Семенівка-2019 D10S1 № 11]. Ба більше, бажаною була завчасна підготовка такого полотна: «Як заздалегідь одрежеш, то можна, а як тогди вже [хтось помер], то не режуть» (с. Малахівка Лгн. Жтм.) [13, ф. Житомир-2016 D1S1 № 11].

Аналізуючи зібраний матеріал, можна дійти висновку про існування певних гендерних диференціацій під час вибору виду полотна задля простиання під спину. Так, у кількох селах існувало правило не брати настільника, якщо йшлося про жінку-небіжчицю. Самі респонденти пояснили такі настанови тим, що до «настільника», який призначався для застелення стола й викладання на ньому хліба, було особливе шанобливе ставлення. Підкладання ж його під спину жінці (як і рушника під ноги) створювало, як уявлялося, загрозу забруднення. Одна з респонденток прояснила ситуацію: «...кладуть жінці полотна в ноги, що жінка льон полола. Може, де загубилося [краплі крові під час місячних] у полі, чи що, то кладуть у ноги. Ми ж льон пололи. В колхозі, бувало, давали кілька площі льону, то буває два дні, три буває на рубашці. А ділянка льону стоїть. Де ж ти не підеш? Треба йти, як заставляють. То буває десь капне. То кладуть жінці кусочок льняного полотна. Я таке чула. Отак відрізають кусочок полотна і під ноги кладуть» (с. Річиця Зрч. Рвн.) [13, ф. Зарічне-2010 Боряк-07-10 № 18]. Подібний мотив записаний мною також у с. Нобель на Рівненщині. Оповідачка твердо наполягала: «Застеляли для жонків тільки ручники. А для мужчин настільника, бо то жінка, а

то мужчина». Це неписане правило вона пояснила так: «Жінка за стола сідає, а тому, – продовжувала вона, – жінці не можна настільника – ручника, а чоловікові можна, бо у нього нема [регул]...» (с. Нобель Зрч. Рвн.) [13, ф. Зарічне-2010 Борак-15-10 № 5].

Водночас у даному питанні регламентаційні настанови не відзначалися послідовністю: «У нас так – якщо ховають жінку і стелять труну, то як жінка, то стелять скатерть» (с. Зелене Влд. Рвн.). Невизначеним було і оперування з рушником: встеляли рушника жінці, «бо вродє... по митарствах ходить 40 день, то щось там справляють – бабі, а чоловікам ні...» (с. Степангород Влд. Рвн.) [13, ф. Володимирець-2009, Борак-16(01)-09 № 9]. Аналогічне застереження є у згадці про вибір тканини, яку вкладали під ноги: «жінці стелять хустку, а мужикові ручник» (с. Річиця Зрч. Рвн.), «чоловіка подигають скатеркою [...], а жінку – то ручником. Ручником подигали» (с. Хотешів ККш. Влн.) [13, ф. Камінь-Каширський-2012 D10S1 № 10] тощо.

Як би там не було, але у разі укладання в домовину полотна, його, без сумніву, розрізняли за призначенням, пильнували збереження його чистоти й, за великим рахунком, – святости. Додам, що у цьому сюжеті простежуються ознаки реконструювання потойбічного середовища через проєктування земних реалій. Проте актуальною залишалась ідея одвічної жіночої «нечистоти», адже піклувалися про те, щоби чоловік ішов з цього світу, покладений на «чисту» тканину, а жінка, за ознакою «нечиста», – на свій, жіночий одяг.

Цінність польового матеріалу полягає в тому, що він містить надзвичайне розмаїття вербальних формул-мотивацій дотримання обрядової норми підкладання під тіло ляного полотна. Найпромовистіша з них: «Як хату [в значенні домовину. – О. Б.] прибирають, так в ноги, в голову застеляють [полотно]. Як от в хаті прибирають». Нагадаю, що на Волині лексемою «хата» де-не-де позначається домовина – головний атрибут похоронного спорядження: як роблять труну, то дбають, щоб було «пространствіє, щоб хата була» (с. Оленіне ККш. Влн.) [13, ф. Камінь-Каширський-2012 D7S2 № 3]. На думку спадає й інша паралель: у Старому Завіті згадується ляне полотно (у перекладі українською звучить як «вісон») у значенні покрову / підлоги в скінії, яка є прообразом храмових будівель, зокрема й християнських. Про те, що саме цей мотив не був випадковим, свідчить запис з Чернігівщини: «Обов'язково простеляли [по днищу труни полотно]. Домашньої роботи. Це щиталося, що це *святимище цієї хати*, це ручна робота» (с. Хмільниця Чрн. Чрн.) [13, Чернігів-2018 D4S5 № 11].

Поширеним виявився архетипний мотив руху як по горизонталі, так і по вертикалі, адже йдеться про піднімання, а фактично – про початок подолання спочилим шляху на той світ: «будуть вже його на тому світі піднімати, то за те полотно, будуть піднімати» (с. Стечанка Чрб. Квс.) [13, ф. Яготин-2014 D1S1 № 32]. Тут варто згадати про епізодичне побутовання на поліських теренах звичаю «піднімати стола» (інша назва «піднімати воздух»), коли в церкві під час поминальної молитви (або в хаті – жалобної трапези) присутні брали за чотири кути шмат полотна, на який викладався хліб, і тричі піднімали догори: «Як робили службу, сорок день як робили, то ето, кажуть, поднімати стола. Поднімати стола і тако полотна брали, і люди вчотирьох піднімали. Хліб клали» (с. Дольськ Лбш. Влн.) [13, ф. Любешів-2015 D4S1 № 43].

Виразно актуалізується мотив несення / перенесення / переходу небіжчика, в якому полотно є агентом цієї дії та водночас слугує своєрідною офірою: «...дарину дати тому Богу, якщо ти переходиш із одного света в другий свет, десть в тих странах беруть гроші, а в нас, *іменно в нас, дають полотном* [...]; [треба] заплатіть, щоби зайті чи в ад, чи в рай» (с. Перга Олв. Жтм.) [13, ф. Дубровиця-Олевськ-2019 D6S5 № 11]; «на том светє будуть на тому ляному полотні переносити » (с. Рудьки Чрб. Квс.) [13, ф. Яготин-2014 D2S3 № 20], «як будьто би шо воно йому принадобиться як буде переходити десть. А як переходить із оного у тоє. Воно мабуть помагає» (с. Пугач Срн. Рвн.) [13, ф. Сарни-Коростень-2021 D2S1 № 11]. За іншим, поодиноким варіантом, полотно під спину також мало допомогти спочилому у

«переправі»: «...де я буду там переправлятися чи мене там будуть [зустрічати], це в мене щоб був кусок цього домотканого полотна» (с. Феневичі Івн. Квс.) [13, ф. Іванків-1998 D1S1 № 13].

Там, де йшлося про мотив переходу, присутній мотив дороги: «...такий шматочок під спину уложать [...], ложимо полотно і на полотно ложимо тіло. Ми зараз рушничок ложимо, полотенце у ноги, застеляємо. Ну добра дорожка була на тому світі. А колись жили полотно» (с. Березники Ємл. Жтм.) [13, ф. Сарни-Коростень-2021 D5S1 № 9].

В окремому блоці мотивацій простежено мотив поводження із людськими останками, що може бути потрактований як релікт обряду трупопокладення: «під спину полотна кусочок, щоб косточки зібрати. [...] Отакий невеликий клаптик полотна, як уже ложать того покойніка, то щоб спина лежала на ньому» (с. Шишелівка Нрд. Жтм.) [13, ф. Бруси́лів-Радомишль-2003 Боряк-04-03 № 28], а також із уточненням: «Колісь ложать полотно пуд те [під спину], бо, каже, колісь горобейкі, всі косточки... позбирають, то несуть в те полотно да ложать, да погніють там косточки» (с. Суцани Олв. Жтм.) [13, ф. Дуброви́ця-Олевськ-2019 D9S1 № 31]; «наче кісточки на Страшному суді [будуть у нього збирати]» (с. Бобер Плс. Квс.) [13, ф. Яготин-2014 D2S1 № 17].

Нарешті, у мотиваційних формулах простеляння полотна під мертве тіло потужно представлений етіологічний сюжет, що відображав події Священної історії в її фольклорній інтерпретації. Це простежується, зокрема, у широкому побутуванні мотиву Страшного суду, коли, вірили, Христос у своїй славі прийде судити живих і мертвих згідно їх вчинків. Ключовими тут виявляються кілька дій, виконуваних за допомогою полотна: «щоб було на Страшний суд, щоб упертся стать» (с. Карасин Срн. Рвн.) [13, ф. Сарни-Коростень-2021 D2S2 № 15]; «щоб він [покійник] скоро вставав [як настане Страшний суд] (с. Жеведь Чрн. Чрн.) [13, ф. Чернігів-2018 D14S2 № 7], «на Страшном суді стають [на це полотно]. Як хреститься, на том стоять» (с. Сукачі Івн. Квс.) [13, ф. Іванків-2018 D3S2 № 14]; «на Страшний Суд встала на полотні» (с. Радове Зрч. Рвн.) [13, ф. Зарічне-2010 Боряк-07-10 № 35]. Для розуміння важливості дотримання цього нормативу, тобто забезпечення свободи прийдешнього пересування, наведу ще одне свідчення, записане мною у відповідь на питання: «Чи застібали на небіжчикові штани?» – «...на гуз захищували, бо ж як буде вставать, то буде спадать. Все позащипать, як от ходів» (с. Карасин Срн. Рвн.) [13, ф. Сарни-Коростень-2021 D2S2 № 18].

Часто згадуваними залишалися лексеми «брати», «нести»: «Так у нас ляне полотно кладуть, те що ткали ще. От я собі кусок держу. Да застеляють вниз ляне полотно під плечі, на всю домовину кладуть, кажуть, за те полотно в ногах і головах беруть, і несуть на Страшний суд» (с. Іллінци Чрб. Квс.) [13, ф. Яготин-2014 D5S1 № 36]. У цьому ж контексті згадується «портовина» (скатертина), зі схожим мотивуванням: «Стола застілати, як йдеш на суд. На Страшний суд» (с. Березичі Лбш. Влн.) [13, ф. Любешів-2015 D3S1 № 13].

І хоч у частині текстів містяться сюжети, які можуть бути зараховані до утилітарних «потреб», усе ж їхня глибока символіка очевидна. До них зараховую згадку респонденток про «торбу на той світ» (с. Блідча Івн. Квс.) [13, ф. Іванків-2018 D9S1 № 4], «на торбочку» (сс. Підгайне Івн. Квс.; Макалєвичі Жтм. Жтм., записи І. Несен 1996, 1998 рр.), в яку перетворювалось підкладене під спину полотно. Торба якнайкраще підходила для несення / перенесення (наприклад, піска «за гріхи», с. Підгайне Івн. Квс.). В іншому селі додалась конкретика: «[на] домашнє полотно колись казали “торбочка”. Казали, щоб песок на могилу носить. Таке придумували. [...] Подстеляли, кажуть, щоб на тім світє було чим пісок носить на гроб» (с. Заруддя Івн. Квс.) [13, ф. Іванків-2018 D2S2 № 13]. Співзвучний, але розгорнутіший сюжет я записала в с. Людвинівка на Київщині: «А под спину полотно треба. У мене лежить кусочок. Усім под спину кусочки полотна треба, щоб було. Не знаю, як молодіє роблять, а старіє для себе призапасили. Кажуть, що на том світє носиш щось у том полотні, в той матерії. Так великих не кладуть. Я великі поодрізала. А мені прийшла баба, сусідка була, вона вже давно померла. Да каже: “Навщо ти такого великого одрізала? Там буде багато важко нести”. – Кажу: “Нехай, не переживай, я поднесу”. Це там – що? – будуть загадувать робить?»

Там уже що будемо? Що? Будуть командувать? Ніхто, бачте, не хоче розказать, вернуться. Але що є, щось на світі є. Оце таке. Ви знаєте, я так зжилася, що присниться сон, і обов'язательно оно правда, щось ісправдиться. Я через те вірю, що на світі щось єсть. І там щось є» (с. Людвинівка Івн. Квс.) [13, Іванків-2018 D5S1 № 6].

Нарешті серед промовистих своїм символізмом вербальних формул-мотивацій покладання полотна «під тіло» додатково зверну увагу на ті, де ідеться про акт огортання, загортання у тканину: «то може як встане [на Страшний суд], закутається...» (с. Мохначі Рпк. Чрн.) [13, ф. Ріпки-2017 D15S2 № 17]; «цим полотном окутується» (с. Мощаниця Лгн. Жтм.) [13, ф. Житомир-2016 D1S3 № 4]; «Я знаю, що Ісуса Хреста полотном обматували да в гроб положили. То говорять, що треба хоч отаку латку положить. Отаке кажуть. А чи таке, чи не таке, то ніхто не знає» (с. Мушні Ркт. Рвн.) [13, ф. Рокитне-2006 Боряк-01-06 № 1].

У цьому контексті термінологічний вираз «сарочка тому вмершому», із уточненням: «палатно таке, своєї роботи – сарочка» (с. Лопатні Рпк. Чрн.) [13, ф. Ріпки-2017 D7S1 № 21] набуває особливого сенсу. Тут ми виходимо на, на перший погляд, несподівані, а насправді цілком очікувані паралелі. Зокрема, лексемою «сорочка» (але також «мішок», «сумка» тощо) у народній термінології номінували амніотичний мішок – неодмінний «супутник» народження дитини. Тонку ніжну оболонку, в якій могло народитися дитяче тільце, повсюдно сприймали як знак удачі, що чекала дитину на життєвому шляху (кажуть, «в сорочці народилась»). Виразна символіка акту обгортання тіла полотняним виробом від першої миті появи на «цьому» світі (як і відходу на «тамтой» світ) – очевидна. Для підтвердження цієї тези наведу ще одне свідчення про невідкладні дії відразу після народження дитини: «Наша баба мою мати народила, заховала у кубошку, таке ткане полотно, і поклала це дитя в кубошку. А друга прийшла до чоловіка і каже: “Треба сходити до Ольки на родини”. – Той: “Чого? Де ти родини бачила?” – “Баба звідти шла. Я була у хаті, вони обоє їли, дитяти я не бачила”. А баба покупала вже його. Зараз в каляску. А то в кубошку. Кубошка велика така була. Туди укладуть. Треба щоб шість неділь (!) воно там лежало у тій кубошці. Щоб ніхто не бачив що воно і є. А як хрестити, витягають тоді на хату» (с. Кленова НвгВ Жтм.) [13, ф. Ємільчине-2011 Боряк-07-11 № 17]. Нагадаю про ще одну, добре відому на Середньому Поліссі обрядову дію: після появи новонародженого та відходу у породіллі плаценти (дитячого «місця», «постілі») загортати її у шмат полотна, щоби закопати біля батьківської хати у визначеному традицією локусі. «Сорочка»-пліва якнайкраще вписується в цей символічний атрибутивний та акціональний ланцюг.

Друга паралель також пов'язана з родильною обрядовістю. У польових матеріалах, зокрема записаних на Київщині, в контексті розповіді про полотно «під тіло» не раз трапляється його номінація як «крижмо» – термін, що зазвичай використовують у значенні обрядового атрибута таїнства хрещення дитини: «должно крижмо быть» (с. Сукачі Івн. Квс.) [13, ф. Іванків-2018 D3S2 № 14]; «Я крижмо уже положила собі на смерть, наприклад, у мене готове. Лежить кусочок цього полотна. Крижмо. Застіляли під плечі, якщо ложать» (с. Феневичі Івн. Квс.) [13, ф. Іванків-2018 D7S3 № 6]; «під спину подложували полотно ляне – таке крижмо» (с. Малахівка Лгн. Жтм.) [13, ф. Житомир-2016 D1S1 № 11]. Додам, що жінка вказала на суголосність двох ключових лексем: «крижі – це плечі» (с. Феневичі Івн. Квс.) [13, ф. Іванків-2018 D7S3 № 6]. У с. Сукачі пояснили: крижмо – «намолене, воно велику силу має [...], должно крижмо быть. Як хрестилася [дитиною], на том стоять [на Страшному суді]» (с. Сукачі Івн. Квс.) [13, ф. Іванків-2018 D3S2 № 14].

Крижмо («крижма») – біла тканина, в яку хрещені батьки сповивають немовлятка відразу після обряду хрещення, це своєрідна оболонка-захист і водночас символ початку праведного життя. Таке полотно, принесене з церкви, годилося неодмінно зберегти. Підтвердження активного побутування цієї традиції я записала на Житомирщині: «А як ідуть куми, то вони і подарка купують, і купують матерію. Должна быть матерія. Це вже мати хрещена купує матерію. Колись по закону, колись було полотно, а тепер полотна немає, то

матерію. Крижму. [...] Даже як у армію проводжали, то давали цю крижму, щоб його оберігало там» (с. Бараші Ємл. Жтм.) [13, ф. Ємільчине-2011 Боряк-12-11 № 34].

Серед інших значень лексеми «крижмо» – «миропомазання», що походить із латинського *crux*, *chrisma*, запозиченого з грецької мови. Також припускають, що вона пов'язана із давньоверхньонімецькою мовою у значенні 'миро', польською *krzyż* / *krzyżmo* / *kryżmo* та чеською *kříž* / *křížmo* – 'хрест' («репліка» полотна як перехрещення ниток), 'накладення хреста', але також 'частина хребта', 'частина спини' і водночас «крити», «покривати», «покривець». Нарешті, лексема «криж» відома як стара міра довжини: від носка правої ноги до кінця середнього пальця витягнутої лівої руки [8, с. 89, 90]. Усе це вказує на те, що «крижмо» є достатньо самостійним, мотиваційним словом, яке міцно зайняло свою нішу і в родинній (полотно для хрещення дитини), і в поховальній обрядовості (полотно, що підкладалося під мерця) [див. також: 3, с. 115].

Водночас символічні властивості полотна «під крижі» – ритуальна чистота, новизна, недоторканість, робить його належним до нестабільного, нефункціонального, недеференційованого (у нашому випадку лімінального) стану людського тіла. Звідси її провідна функція медіатора між різними сферами / світами, забезпечення правильного «переходу» до «іншого» життя й благополучного там замешкання. Думаю, саме про цей шлях ідеться в короткій оповідці: «Як янгол буде вести мерця до Бога, то каже: "Господи, як я буду з неба летіти, то треба одпочити". Ото сідають одпочити на тій портовині» (с. Великий Курінь Лбш. Влн.) [13, ф. Любешів-2015 D5S3 № 21].

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, вона повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Боряк О. Виготовлення тканих ритуальних символів на Поліссі. *Полісся: мова, культура, історія*. Київ, 1996. С. 288-295.
2. Боряк О. *Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX – початок XX ст.)*. Київ : СП «Українська книга», 1997. 202 с. URL: <https://www.academia.edu/103210817/>
3. Босий О. Знакові функції тканини в звичаєво-обрядовій сфері українців (семантичні паралелі «крижмо» – «саван»). *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 4. С. 114-117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2000_4_24
4. Босий О. Священне ремесло Мокоші. *Традиційна жіноча ритуальна символіка в українців : етнографічне дослідження* / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Вінниця : ФОП Рогальська І. О., 2011. 212 с.
5. Васянович О. Виготовлення обиденного полотна на Українському Поліссі для викликання дощу. *Народознавчі зошити*. 2022. № 6(168). С. 1350-1360. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2022.06.1350>
6. Герус Л. Хліб і тканина в обрядовості українців: функції та змістове навантаження. *Народознавчі зошити*. 2018. № 5(143). С. 1096-1105. URL: <https://nz.lviv.ua/2018-5-7/>
7. Зеленин Д. Обыденные полотенца и обыденные храмы. *Живая старина*. 1911. Вып. I. С. 1-20.
8. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 3: Кора–М / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, В. Г. Складенко, О. Б. Ткаченко; Укладачі: Р. В. Болдирев, В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, О. С. Мельничук, Г. П. Півторак, А. Д. Пономарів, Н. С. Родзевич, В. Г. Складенко, І. А. Стоянов, А. М. Шамота. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1989. 553 с. URL: http://litopys.org.ua/djvu/etymolog_slovyk.htm
9. Красько Н. Текстильні вироби в поховальній обрядовості болгар України та метрополії (компаративні студії). *Народна творчість та етнологія*. 2011. № 4. С. 40-46. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000503541>

10. Телегей Н. Обиденне полотно: реконструкція обряду та використання тканини. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2024. Вип. 56. С. 257-278. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2024.56.12478>
11. Телегей Н. Традиційне ткацтво жителів північно-східної частини Чернігівщини. *Народознавчі зошити*. 2021. № 3. С. 560-580. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2021.03.563>
12. Никорак О. Традиційні тканини в світоглядних уявленнях поліщуків і волинян. *Минуле і сучасне Волині й Полісся: народна культура – шлях до себе* : матеріали Волинської обласної науково-етнографічної конференції. Луцьк, 2003. С. 105-107.
13. Музей-архів народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

O.O. BORIAK, Doctor of Sciences in History,

Senior Researcher in the Department of Ethnology

e-mail: olena.boriak@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters

Peremohy Avenue, 56, Kyiv, Ukraine

CLOTH AS AN ATTRIBUTE OF THE COFFIN IN THE FUNERAL RITUALS OF THE UKRAINIAN POLISSYA REGION

The purpose of this publication is to examine the funeral handwoven linen – one of the key elements of funeral rites – specifically its use in preparing the coffin, placing it beneath the body (back) of the deceased, and the regulations and motivations behind this practice.

Research Methodology The analysis is based on methods of narrative analysis of verbal text. Supporting methods include participant observation, semantic-structural and conceptual analysis.

The scientific novelty of this study lies in its examination of a little-known aspect of the ethnocultural “field” of homemade linen – a basic item of everyday life and, at the same time, an element of intangible cultural heritage. Similar to bread (which is recognized as an element influencing the formation of Ukrainian identity), homespun cloth embodies corresponding functional, semantic, and ethical-aesthetic value markers. Therefore, it must be regarded as an element of the spiritual heritage of Ukrainians that affirms our identity.

Conclusions Homespun fabric, considered as an element of the intangible cultural heritage of the Ukrainian Polissya (primarily from areas affected by the Chernobyl disaster), has proven its significance in the construction of regional ethnic identity. The handmade cloth serves as a symbolic ritual object. Placed under the back of the deceased when preparing the deceased’s body, it demonstrates an extraordinary variety of meanings. These include ensuring the deceased’s guaranteed passage to the “other” world, a smooth journey along this path, support/sustenance/carrying the deceased into the afterlife, and providing protection (for both the living and the deceased). The study of the use of household textiles in ritual contexts, particularly in funerary contexts, opens up possibilities for reconstructing the mythological worldview of the ancient Slavs. Likewise, it contributes to an understanding of established worldview concepts – life, well-being, and a secure existence.

Keywords: *Ukrainian Polissia, funeral rites, textiles, homemade linen, the body, mythological beliefs of the Polissia people.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Boriak O. (1996) The production of woven ritual symbols in Polissya. Polissya: language, culture, history. Kyiv. P.288-295 (in Ukrainian).

2. Boriak O. (1997) Weaving in Ukrainian rituals and beliefs (mid-19th – early 20th centuries). Kyiv: Ukrainian Book Publishing House. 202 p. URL: <https://www.academia.edu/103210817/> (in Ukrainian).
3. Bosyi O. (2000) The symbolic functions of fabric in Ukrainian customs and rituals (semantic parallels between “kryzmo” and “savan”). Ethnic History of the Peoples of Europe. Issue 4. P. 114-117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2000_4_24 (in Ukrainian).
4. Bosyi O. (2011) The sacred craft of Mokosh. Traditional female ritual symbolism among Ukrainians: an ethnographic study / M. T. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Vinnytsia: FOP Rogalska I. O. 212 pp. (in Ukrainian).
5. Vasyanovych O. (2022) Making “one-day” cloth in the Ukrainian Polissya region to summon rain. Ethnographic Notebooks. 2022. No. 6(168). P. 1350-1360. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2022.06.1350> (in Ukrainian).
6. Gerus L. (2018) Bread and fabric in Ukrainian rituals: functions and meaning. Ethnographic Notebooks. No. 5(143). P. 1096-1105. URL: <https://nz.lviv.ua/2018-5-7/> (in Ukrainian).
7. Zelenin D. (1911) “Ordinary” Towels and “Ordinary” Temples. Living Antiquity. Issue I. P. 1-20 (in Russian).
8. Etymological Dictionary of the Ukrainian Language (1989): In 7 volumes. – Vol. 3: Kora–M / Edited by: O. S. Melnychuk (chief editor), V. T. Kolomiyets, T. B. Lukinova, V. G. Sklyarenko, O. B. Tkachenko; Compiled by: R. V. Boldyrev, V. T. Kolomiyets, T. B. Lukinova, O. S. Melnychuk, G. P. Pivtorak, A. D. Ponomariv, N. S. Rodzevich, V. G. Sklyarenko, I. A. Stoyanov, A. M. Shamota. Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. O. O. Potebnya Institute of Linguistics. Kyiv : Naukova Dumka, 553 p. URL: http://litopys.org.ua/djvu/etymolog_slovyk.htm (in Ukrainian).
9. Krasko N. (2011) Textile products in the funeral rites of Bulgarians in Ukraine and the metropolis (comparative studies). Folk Art and Ethnology. No. 4. (In Ukrainian). P. 40-46. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000503541> (in Ukrainian).
10. Telegey N. (2024) “One-day” Cloth: Reconstruction of Rituals and Use of Fabric. Bulletin of Lviv University. Historical series. Issue 56. P. 257-278. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2024.56.12478> (in Ukrainian).
11. Telegey N. (2021) Traditional weaving of the inhabitants of the north-eastern part of Chernihiv region. Ethnographic Notebooks. No. 3. P. 560-580. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2021.03.563> (in Ukrainian).
12. Nikorak O. (2003) Traditional fabrics in the worldview of Polissya and Volhynia residents. The past and present of Volhynia and Polissya: folk culture – the path to oneself: materials from the Volhynia Regional Scientific and Ethnographic Conference. Lutsk, P. 105-107 (in Ukrainian).
13. Museum-Archive of Folk Culture of Ukrainian Polissya of the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Technogenic Disasters.

Перелік умовних скорочень

Волинська область – Влн. (райони: Березнівський – Брн.; Камінь-Каширський – ККш.; Любешівський – Лбш.); Житомирська область – Жтм. (райони: Ємільчинський (до 2020 – Ємл.; Житомирський – Жтм.; Новоград-Волинський (з 2022 р. – Звягельський) – НвгВ.; Коростенський – Крс.; Лугинський – Лгн.; Народицький – Нрд.; Овруцький – Овр.; Олевський – Олв.)
 Київська область – Квс. (райони: Вишгородський – Вшг.; Іванківський – Івн.; Поліський – Плс.; до 1988 р. – Чорнобильський – Чрб.); Рівненська область – Рвн. (райони: Березнівський – Брн.; Володимирецький – Влд.; Зарічненський – Зрч.; Рокитнівський – Ркт.; Сарненський – Срн.);
 Чернігівська область – Чрн. (райони: Ріпкинський – Рпк.; Семенівський – Смн.; Чернігівський – Чрн.).

Текст надійшов до редакції 19.02.2026 / The text was received by the editors 19.02.2026

Текст затверджено до друку 05.04.2026 / The text is recommended for printing 05.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-13>

УДК 271.4-526.62-544.6(477)"17/19"(093)

В. Р. МОРОЗ, науковий співробітник Інституту історії Церкви
e-mail: moroz.volodymyr@ucu.edu.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0852-4285>

Український католицький університет,
вул. Свенціцького 17, Львів, Україна

ВОТИ ХVIII–XX СТ. БІЛЯ ІКОН В УКРАЇНСЬКИХ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ (РУСЬКИХ КАТОЛИЦЬКИХ) ЦЕРКВАХ: НА МАТЕРІАЛАХ ВОЛИНІ, ГАЛИЧИНІ, ЗАКАРПАТТЯ І ПОДІЛЛЯ

Мета дослідження. Вивчити вияви культури вотивних дарів в українських греко-католицьких (раніше руських католицьких) церквах ХVIII–XX ст. на матеріалах монастирів та парохій Волині, Галичини, Закарпаття і Поділля як підтримувану церковною владою форму народної побожності.

Методологія дослідження. Передбачає вивчення феномену вотивних дарів в українській церковній культурі на основі писемних і візуальних джерел, усноісторичних свідчень і авторських польових спостережень, відштовхуючись від принципів історизму й об'єктивності, а також із врахуванням культурологічних і богословських підходів.

Наукова новизна. У представленій студії культуру вотивних дарів вивчено як цілісне явище, прийняте багатим символізмом і підпорядковане внутрішнім принципам, тоді як дослідницьку увагу досі привертало здебільшого його окремі сторони або пам'ятки: ікони і дари біля них. До наукового обігу введено низку досі не досліджених і не публікованих матеріалів.

Висновки. Аналіз інформації джерел ХVIII–XX ст. з греко-католицьких, паломницьких центрів засвідчує наявність біля ікон, які мали офіційний статус чудотворних або просто відповідну репутацію серед віруючих, великої кількості вот – дарів, пов'язаних з духовними і фізичними зціленнями. В УГКЦ упродовж століть нормою були і продовжують залишатися саме ті дари, що символізували подяку Господу від уже зціленої людини. Вотипрохання, як аванс Богові за майбутнє зцілення, не розвинулися широко з огляду на їх потенційний зв'язок з магією: спробами вплинути на вищі сили, підкупити їх. Застереження від спокуси дати хабар Богові, зафіксовані в низці фольклорних сюжетів, були покликані унаочнити кари за це. В якості вот в храмах найчастіше зафіксовані три типи артефактів: звичайні ювелірні вироби, спеціально виготовлені «воти-таблиці», «воти in forma». Останні у формі рук, ніг, сердець та інших органів і частин тіла, візуально пояснювали зміст подяки. Окремою формою предметів, які теж відігравали роль вотивних дарів, були коронки на ікони. Феномен дарування корон на ікони набув характеру офіційних церковних актів коронації шанованих святих, а найвищими були папські корони: освячені папою римським. Втім, непоодинокі факти наявності корон на різних іконах свідчать про існування традиції «народного» коронування поряд з офіційним. З часом в окремих паломницьких центрах дарунків від паломників назбирувалося стільки, що особливо цінні доводилося зберігати у скарбницях. Та переслідування УГКЦ з боку російської влади царських часів, а потім –

комуністичної призвели до нищення культури дарів з посвяти разом зі структурами Церкви. Але ця культура збереглася на західноукраїнських землях і відродилася після виходу УГКЦ з підпілля і здобуття Україною незалежності.

Ключові слова: *воти, вотивні дари, дари з посвяти, дари з обітниць, чудотворні ікони, Київська митрополія, Мукачівська єпархія.*

Як цитувати: Мороз В. Р. Воти XVIII–XX ст. біля ікон в греко-католицьких (руських католицьких) церквах: на матеріалах Волині, Галичини, Закарпаття і Поділля. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2026. Вип. 42. С. 154–178, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-13>

In cites: Moroz. V. R. (2026). Votive offerings from the XVIII–XX centuries near the icons in the Ukrainian Greek-Catholic (Ruthenian Catholic) churches: based on materials from Volhynia, Galicia, Zakarpattia, and Podillia. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (154–178), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-13> (in Ukrainian)

Вступ. Традиція дякувати Богові за зцілення, уникнення смерті чи допомогу в справах є давньою. Храми й місця поклоніння різних релігій, почавши з язичницьких часів, традиційно приймали такі дарунки. Примітно, що в давнину ці пожертви часто мали форму авансу божеству за майбутню допомогу, переслідували мету вплинути на вищі сили, зобов'язати їх здійснити дію або уникнути її. Фактично це були магичні акти, яким уже давня юдейська релігія дала негативну оцінку. У християнстві – як східному, так західному – практика дарів Богові та святим через принесення їх до ікон набула яскравих форм і перетворилася у стійку традицію підтримуваної церковною владою побожності, яку, відштовхуючись від назв дарів у джерелах, можна назвати «культурою *вот(ів)*», «культурою *вотивних дарів*» або ж «культурою *дарів з посвяти*». Останній варіант, на нашу думку найбільш зрозуміло для сучасної людини відображає сутність цього явища і є оптимальним.

Практика дарів з посвяти на ікони була відомою на українських етнічних землях уже в середньовіччі, широко поширеною в Київській митрополії в ранньомодерний і модерний періоди, а її спершу обмеження, відтак нищення було пов'язане з нав'язуванням греко-католикам російської синодальної версії православ'я і систематичним нищенням спершу московською, відтак російською владою Руської католицької (Української греко-католицької) Церкви. Дослідження джерел показує, як це явище було цілковито знищене там, куди приходив комуністичний і атеїстичний режим СРСР. З цих причин зрозуміло, що найдовше безперешкодно традиція проіснувала там, куди російська влада дісталася найпізніше: на теренах Галичини і Закарпаття. На жаль, на Наддніпрянщині вона була перервана, знищена у 1930-х рр. навіть у православній традиції [8; 38, р. 200, 201] Натомість на західноукраїнських теренах 40-річний період СРСР був коротким, щоб вона зникла серед греко-католиків. Тож практика дарів з посвяти відродилася там зі здобуттям Україною незалежності.

Метою цієї статті є дослідження культури дарів з посвяти в українських греко-католицьких (раніше руських католицьких) церквах XVIII–XX ст. на матеріалах монастирів та парохій Волині, Галичини, Закарпаття і Поділля. Завдання: висвітлити підстави церковного бачення сутності вотивних дарів, відштовхуючись від Святого Письма; проаналізувати практики здійснення, репрезентації та збереження цих дарів у вказаному середовищі та в окреслені історичні періоди; на основі співставлення свічень дарувальників висвітлити їхні розуміння суті цього явища; актуалізувати питання дослідження окресленої форми побожності як цілісного явища, що, впродовж століть, підтримуване церковною владою, сформувало значний пласт явищ духовної і артефактів матеріальної культури, але зазнало репресій з боку російської світської й церковної, а також комуністичної влади в рамках

політики нищення УГКЦ. Разом з тим, в силу об'єктивних чинників (неповноти і надмірної узагальненості описів наборів вотивних дарів, порушення цілісності їх ансамблів у періоди репресій, втрати прив'язки окремих артефактів до відомих із джерел комплексів), ми не ставили перед собою завдань щодо кількісного і структурного аналізу явища, а також прив'язки певних типів вот до соціального статусу тих чи інших дарувальників.

Методологічну основу представленої студії заклали принципи історизму, прагнення до об'єктивності, а також системного аналізу історичних явищ із врахуванням взаємозв'язків їх духовних і матеріальних виявів. Саме з огляду на релігійну специфіку культури вотивних дарів, а також її народний характер, виправданим, на нашу думку, стало одночасне врахування також низки богословських і культурологічних підходів до відповідного феномену.

Джерельну базу розвідки становлять зафіксовані в текстах свідчення про історичні, здебільшого частково або цілковито втрачені комплекси вотивних дарів, їх функціонування у храмових і ширших культурних просторах, а також збережені дари цього типу і їх набори. Особливу цінність мають наявні в архівних фондах і досі не публіковані інвентарі церковного майна, акти візитації церков, протоколи комісій із перевірки повідомлень про дива. Значну частину інформації із цієї групи у нашому дослідженні вперше введено до наукового обігу. Низка джерельної інформації доступна в опублікованому форматі, хоч часто й вибірково, з пропусками, які годі відновити з огляду на втрату оригіналів документів та смерть інформаторів [3; 6; 11, 13, 14, 15]. Окрему групу використаних джерел формують зібрані автором цієї статті усноїсторичні свідчення про збереження вотивних дарів у період комуністичних гонінь проти УГКЦ, віднайдення цих пам'яток і функціонування сучасних комплексів дарів з посвяти [25; 26; 27; 28].

В останні десятиліття дослідники зосереджують все більшу увагу на вивченні культури вотивних дарів. Уже з'явилися кілька узагальнюючих збірників, співавтори й редактори яких прагнуть осмислити відповідний феномен на глобальному рівні. Щоправда, в них упущено українські виміри явища [44; 45]. З іншого боку, це є стимулом для українських вчених вивчати культуру дарів з посвяти й належно представляти результати досліджень. Загалом українська історіографія представлена низкою важливих студій щодо різних аспектів обраної проблематики. Особливо цінними у нашій роботі були праці П.-Д. Квича [6], Н. Ковалевої [8], О. Крайньої, Г. Листопад та Н. Онопрієнко [10], Б. Лазорака [12], С. Пивоварова і О. Крайньої [21], Ю. Рабія [22], Р. Шеретюк та Н. Стоколос [33], О. Крайньої [38], А. Кізлової та Н. Онопрієнко [36]. Окрему важливу інформацію почерпнуто також зі старіших праць, зокрема П. Жолтовського [5], у яких культура вотивних дарів, щоправда, інтерпретована спрощено, за радянською версією «базису і надбудови».

«Здійснене з посвяти» – біблійні координати і термінологія

Прагнучи дослідити феномен обдаровування ікон, треба лаконічно окреслити духовні координати розуміння цього явища у світлі Святого Письма Церквою (духовенством, членами комісій з перевірки свідчень про чуда, вірними). Врахування цього нормативного фактору є засадничим моментом, оскільки сакральні простори храмів діяли і подовжують діяти, навіть якщо частина віруючих цього не усвідомлює, у нормативному просторі, координати і правила функціонування якого задають передусім священні тексти і їхні пояснення церковною владою.

Уже в Старому завіті, тобто давньому юдаїзмі, є розрізнення між «добровільним даром» та даром, який має назву «обітниця/посвята/офіра (заст.)»: відповідно «נָדָב» (nadab) і «נָדָר» (nadar) [35, р. 877; 46; 47]. Про це читаємо у Книзі Левит 23: 22: «...можеш принести як добровільний дар; але як обітниця воно невідгодно». Отож, не кожен дар – посвята, яка виконана з зобов'язання. Врахування цього є ключовим для розуміння феномену вотивних дарів біля ікон у християнських церквах. У книзі Второзаконня 10: 17 читаємо про заборону підкуповувати Бога в будь-якій формі: «Бо Господь, Бог ваш, Бог над богами й Господь над володарями, Бог великий, могутній і страшний, що не зважає на особу й не бере дарунків...». Про це йдеться і в низці інших біблійних книг. Передусім звернемося до того ж Старого Завіту,

де відповідні моменти знаходимо у 2 Хр 19: 7; Пс 49: 8–9; Іс 55: 1–3; Міхея 6: 6–8. Розвиток думки за цим напрямком знаходимо в Новому Завіті: Римл. 2: 11; Еф 6: 9; Кл 3: 25; 1 Пт 1: 16–17.¹⁴ Згідно зі спрямуванням, викладеним у наведених місцях Святого Письма, на перший план у церковному вченні вийшло розуміння вотивних дарів як подячних, хоча й прохальні трапляються.

У відповідних духовно-ціннісних координатах народився латинський термін «*votum*» (середнього роду): *посвята, обітниця*; а також термін «*ex-voto suscepto*» – «здійснене з посвяти» [43]. Як окреслив ідею цих дарів один з дослідників: «Всі вони є заплатаю за ласки Пречистої Матінки» [15, с. 46]. Так розуміють їх в УГКЦ і тепер [31, с. 39]. Термін «здійснене з посвяти» не означає, що людина прямо пообіцяла Богові воту за те, що він її зцілить. Вота – вираз посвяти як віддання себе у Божі руки, сподівання на Божу допомогу. З огляду на сказане, записи на вотах штибу «за здоров'я» слід розуміти передусім як подяку за надану допомогу, а не авансовий платіж за неї. Звісно, годі гарантувати відсутність випадків, коли людина у відчаї чи незнанні намагалася купити «допомогу з неба». Можливо, інші настанови могли чи можуть існувати в культурах інших християнських народів і регіонів. Так, на користь цього свідчить вота з написом «*О здр[авіі] боля[щого] Николая*» з фондів Національного заповідника «Києво-Печерська Лавра» [21, с. 47]. Разом з тим треба враховувати, що в марксистській історіографії періоду СРСР воти, як і всю релігію, зумисно викривлено тлумачили не як подячний дар, а як елемент магічного світогляду і подавали їх як приклади задобрення (рос. «умилостивительный дар»), а також виключно як результат католицького, західного впливу [5, с. 56, 57]. Таке збіднене тлумачення є викликом і для сучасної науки. Втім, розрив між використанням музейних експонатів церковного походження в антирелігійній пропаганді комуністичного режиму і їх первісним значенням науковці усвідомлюють [38, р. 191, 195].

Наочно пояснює бачення вот як подячних дарів свідчення про зцілення після п'яти тижнів хвороби у 1760-х рр. жінки у с. Дроговиж теперішньої Миколаївської громади Стрийського району Львівської області. Невістка, яка була присутньою при події, у 1779 р. під присягою розповіла церковній комісії з перевірки див, таке:

«Руки їй і ноги так ламало, що нічого сама робити не могла. Так кричала, що ніхто з нею всидіти не міг, і вже зрештою так ослабла, що не думала вижити. То мати й чоловік її як над помираючою плакати почали; аж зненацька хвора піднісши руки, заводала “Я офіруюся (посвячуюся)!” Цьому присутні, втішені, почали питатися: “Що думаєш? Нащо руки підносиш?” Відповідала: “А що, не бачите? Ось прийшов якийсь чоловік старенький – ось стоїть”, – показувала й мовила: “Говорить до мене: ‘Якщо посвятишся Найсвятішій Діві (Марії на іконі – ред.) Дроговизькій, то будеш здорова’, і каже мені витягнути руки навznak. Я посвячуюся”. Ніхто не бачив (того старенького – ред.), а хвора зараз же встала, і на другий день до Дроговижу пішла, і потім, будучи здоровою, щороку ходила на свято до Матері Божої» [52, ф. 201, оп. 2, спр. 1091, арк. 36 зв.].

Звісно, далеко не всі зцілення відбувалися у раптовий і драматичний спосіб, як це. Але воно не єдине. Подібне зустрічаємо серед див самбірської ікони Матері Божої [31, с. 41]. Проте в культурі дарів з посвяти визначальною, як можемо сказати на основі аналізу джерел, була не форма зцілення і не його темп, а первинне рішення людини віддати себе в Божі руки – її надія на те, що тільки Бог може в цій ситуації врятувати. І ця посвята себе Богові мала результатом бажання зціленої особи подякувати – дати символічний (не за ціною, а формою) дар: воту.

Натомість за намагання підкупити Бога даром і змусити його щось виконати в культурі дарів з посвяти передбачена кара, особливо, якщо бажання негідне. Серед оповідок, пов'язаних з зарваницькою іконою Матері Божої є одна, де вона «*карає гордого поповича смертю його дівчини, що для приєднання її серця жертвує Пречистій золоте серце*» [15, с. 47].

¹⁴ Висловлюю свою щирю вдячність деканові Філософсько-богословського факультету УКУ о. Юрію Щурку за вказівку на місця з біблійних книг, в яких йдеться про неупередженість та невідкупність Бога.

Тут бачимо, як норми церковного вчення переходять у фольклор, через який продовжують діяти на віруючих.

Окремо треба відзначити важливий факт, що в слов'янських народів, які прийняли хрещення з Візантії і зберегли візантійський обряд, термін для пожертви, зробленої з посвяти, – латинський за походженням: *вотум*, *вота*, *вотив* (в українській мові останнє – русизм). Аналіз джерельної інформації щодо назв дарів з посвяти за XVIII–XX ст. і сучасної мовної практики на західних землях України засвідчує, що століттями у нас використовували і продовжують використовувати термін «вота» жіночого роду, в родовому відмінку «вот(ів)», у множині – «воти». Тобто, українська форма в цьому випадку спільна з польською, а не сербською, болгарською чи російською формою *вотив*. Так склалося попри наявність у грецькій Церкві свого терміну для цього явища: «*τάμα*» (тагма). Останній має те ж значення, що й «*votum*» [41], а також ті ж фізичні форми: таблиця, частина чи орган тіла, зображення людини цілком. До прикладу, третя рука на іконі Богородиці Троєручиці на Афоні – це тагма: зображення зціленої руки св. Йоана Дамаскина, яке він подарував у подяку Богові [8, с. 232–233; 37, р. I: 15–16, 19, II: 18; 39, р. 17, 19]. Водночас як у східних, так західних церквах в якості вот зустрічаються не тільки спеціальні вироби, а й ювелірні прикраси, у тому числі намиста, ланцюжки з кулонами і хрестиками, перстені, навіть цінні годинники. У цьому дослідженні ми не аналізуватимемо вотивні картини-образи (англ. *ex-voto paintings*), які заслуговують окремої студії. Натомість зосередимо увагу на типових для українських земель вотах у формі частин тіла, таблиць і ювелірних виробів (коли чітко зрозумілий їх вотивний характер).

Зрештою, приступаючи до дослідження культури дарів з посвяти на українських землях, годі оминати питання про її початки. Оскільки це дослідження присвячене періоду, почавши з ранньомодерного часу, буде достатньо сказати, що відповідне явище фіксуємо вже в Середньовіччі, у княжий період. Один з прикладів того, як воно функціонувало, подає Галицько-Волинський літопис (літопис Романовичів). У записі про меценатство волинського князя Володимира Васильковича 1289 р. літописець описує оздоблення правителем ним же збудованої церкви св. Георгія Побідоносця в Любомлі на Волині. І от серед низки княжих дій знаходимо таке: «...ікону також він написав на золоті, намісну, святого Георгія, і гривну золоту возложив на неї, з жемчугом; і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і возложив на неї намисто золоте з камінням дорогим...» [13, с. 488]¹⁵.

Дарувати ікони й церковне начиння храмові, ктитором якого ти є, – звична річ для еліт Русі. Натомість «возложити» – накласти на ікону якусь річ – це «дар іконі», а властиво святій чи святому, на ній зображеним. На жаль, літописець не вказав мотив князя Володимира Васильковича.

Під таким же кутом можна розглядати низку інших дарів, зроблених князями. Мова про те, що явище обдаровування ікон було знане в Русі до падіння Візантії, але і в літописі їх не називають «тагмами». Сказане слід розуміти так, що і в Візантії та країнах, які прийняли хрещення від неї, і в Римі і країнах, які прийняли хрещення звідти, дари з посвяти існували, але, імовірно, поступовий занепад і падіння Константинополя 1453 р. за одночасного оновлення католицької Церкви спричинили все ширше ознайомлення наших предків з цим явищем через комунікацію з заходом. Прикладом може слугувати традиція дарувати іконам в якості подяки за зцілення корони. Вона існувала у Візантії, але тепер широко тлумачиться як пов'язана з католицькими впливами бо, саме в католицькій Церкві процедура коронування ікон була юридично унормована прописана, відтак закріплена церковною практикою в українській культурі, передусім через Київську унію митрополію [детальніше див.: 33].

¹⁵ У текстологічному дослідженні Галицько-Волинського літопису 2020 р. цей пасаж із джерела пояснено неправильно через сплутування намісних ікон (головних ікон іконостасу, розташованих обабіч Царських воріт) з іконами бічних вівтарів. Як наслідок, там де має бути пояснення стосовно намісних ікон, в даному дослідженні описується цілковито інше явище: бічні вівтарі, вони ж приділи, які мали статус каплиць і які нерідко теж називали «церквами»ж [3, с. 521–532].

Підсумовуючи сказане, можна ствердити, що загалом культура вот, з огляду на норми, закладені уже в Святому Письмі, робить наголос на їх подячній функції. Ця культура відома на українських землях ще з княжих часів. Надалі вона формувалася у нас під значним впливом католицької традиції, але вона не є виключно запозиченням із західної, латинської, церковної практики. Традиція дарів з посвяти – єдина у східному і західному християнстві, є спільним скарбом і свідченням єдності. Цей факт ще більше актуалізує потребу глибшого вивчення відповідної сфери церковного життя, адже у ній криється не тільки пізнавальний, а й практичний екуменічний потенціал: пізнання того, що єднає християн, є важливим для налагодження мирного і конструктивного співжиття. Тепер, окресливши загальні корені явища та історичні варто зупинитися на вужчому питанні його назви в українській культурі. Отож, у джерелах дари з посвяти згадуються у XVIII–XX ст.

XVIII століття

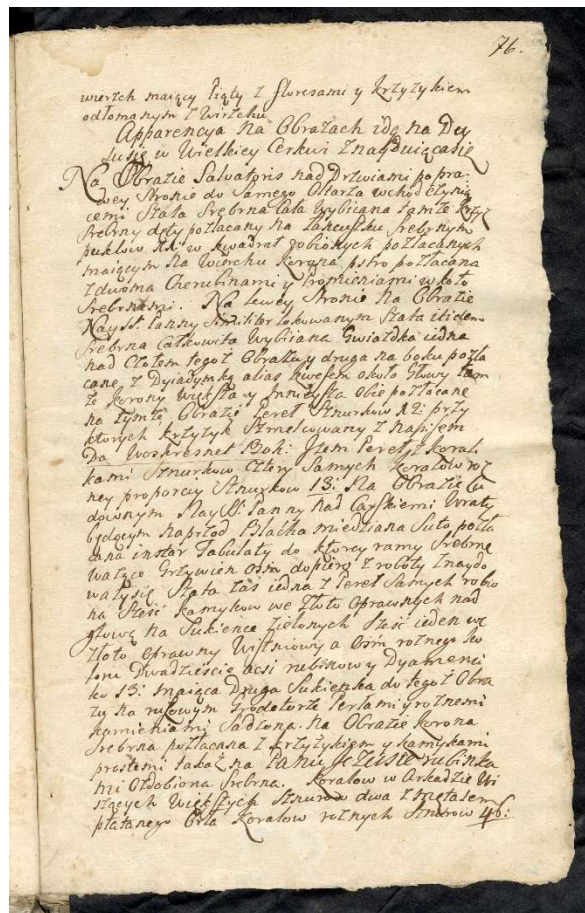
Великим осередком марійського культу в унійній Київській митрополії XVIII ст. був Почаївський василіянський монастир Успіння Пресвятої Богородиці. Пройшовши період вагань і пертурбацій в останній чверті XVII – першому десятилітті XVIII ст., посилені політичними чинниками, 1712 р. спільнота цієї обителі за власним рішенням перейшла в католицьку Церкву [детальніше див.: 16]. Після цього в межах 20 років доти невеликий «приватний» монастир став важливим осередком книгодрукування (1730 р.) і центром Провінції Покрови Пресвятої Богородиці Василіянського Чину святого Йосафата (1739 р.), найбільшим центром паломництва на Волині, а відтак в усій митрополії на землях сучасної України. Записи у почаївському пом'янику XVIII ст. засвідчують, що тамтешня монастирська церква з чудотворною іконою Матері Божої стала метою паломництв людей з усіх без винятку українських етнічних земель, причому як греко-католиків, так православних [52, ф. 201, оп. 46, спр. 271]. Як на монастир, що не належав до російської церковної юрисдикції, на почаївську василіянську обитель, що зрозуміло, не поширювалися приписи Синоду 1722 р. про заборону приймати воти [8, с. 230; 36, р. 207, 208].

З огляду на центральне місце Почаївського монастиря у тодішній василіянській Провінції Покрови, враховуючи його паломницький статус, а також традиційну для Василіянського чину строгу систему канонічних візитацій зі створенням детальних письмових візитаційних актів, що включали інвентарі церковного майна, у цій обителі накопичилося чимало вот, які вивчення джерел дозволяє відстежити та дослідити, незважаючи на втрату самих дарів після конфіскацій монастиря російською владою у 1831 р. й передачі його РПЦ.

Уже перший збережений акт візитації Почаївського монастиря XVIII ст., датований 1714 р. і з підписом Луцько-Острозького єпископа Йосифа Виговського, засвідчує наявність у монастирському храмі вот різних форм. У переліку коштовностей з 53 пунктів бачимо, окрім хрестиків, ланцюжків, ліхтариків-лампадок, ложечок, келиків, призначення яких може бути суто практичним, речі явно непридатні до літургійного або функціонального використання: *«18. Перстеників золочених з різними камінчиками вісімнадцять; 19. Штука золота з різним емалюванням, камінчиків на ній одинадцять; 20. Штучок золотих з діадемами, рубінами й різними камінчиками; 21. Таблиць срібних великих і малих двісті; корон великих срібних кількістю тринадцять; 52. Перел шнурів великих і менших тридцять; 53. Коралів шнурів чотирнадцять і (інших) коралів шнурів три»* [49, ф. 258, оп. 3, спр. 1178, арк. 4].

В акті візитації Почаївського монастиря 1736 р. бачимо аналогічне, але це джерело не просто згадує більше вот, а й місцями прояснює можливі вагання щодо термінології. Приміром, в описі чудотворної ікони Матері Божої з Ісусом після детальної розповіді про цінні рами й шати (риз) перед нами постає яскрава словесна картина з коронами й вотами: *«На чудотворному образі Найсвятішої Діви Марії, над Царськими вратами будучому, ... корона срібна позолочена з хрестиком і камінчиками простими, така ж і на Господі Ісусі – рубінчиками оздоблена срібна. Коралів в аркаді висячих більших – шнурів два ..., коралів різних*

сорок шість. ... Вотів або ж таблиць різних срібних кількістю 15, між ними ж табличка з кристалом усередині оправленим, там же хрест срібний з Розп'яттям на собі, там же ж хрестик срібний з шістьма рубінчиками – на ньому ім'я Ісус. Там же дукат позолочений, на якому Богоявлення, перлових матиць там же три і одна – суцільно позолочена з зеленим камінчиком, друга – пістряво позолочена з п'ятьма камінчиками, третя – з чотирма камінчиками довкола позолочена. Агнець срібний позолочений округлий, на якому з одного боку усередині (і повторено) Древо хреста святого. З другого боку – ім'я Марія, на подоби воти діадемка срібна з написом "Офірую"» [50, ф. 231, оп. 1, од. зб. 152, арк. 76-76 зв.] (Іл. 1).

Іл. 1. Опис вотивних дарів Почаївського василіянського монастиря 1736 р. [50].

Fig. 1. A description of votive offerings in the Pochaiv Basilian monastery, 1736. [50].

У 1736 р. дарунків-вот почаївській іконі зробили стільки, і частина їх була настільки цінною, що василіяни боялися тримати ці шедеври в церкві, а розмістили у скарбниці або ж «сховку» [50, ф. 231, оп. 1, од. зб. 152, арк. 75 зв.]. Знаково, що опис дарів у скарбниці в інвентарі поданий перед описом дарів, які залишили на іконі. Два такі дарунки згадані з тим, хто їх зробив: 1) Його вельможність пан граф; 2) Його вельможність пан Лінецький [50, ф. 231, оп. 1, од. зб. 152, арк. 75 зв.]. Як побачимо далі, інформація про дарувальників не є випадковою і не пов'язана тільки з тим, що вота особливо цінна або той, хто її зробив – особливо поважний. На жаль, робити якісь ширші узагальнення на основі цих поодиноких згадок неможливо.

Цінним джерелом, в якому можна знайти інформацію про наявність вот при іконах в греко-католицьких парохіяльних церквах, є акти їх періодичних візитацій єпископами чи іншими, уповноваженими ними, духовними особами. В якості головних прикладів розглянемо дві звичайні сільські церкви: Успіння Пресвятої Богородиці с. Дроговиж теперішньої Миколаївської громади Стрийського району Львівської області (візитація 1740 р. і протоколи комісії щодо перевірки див біля ікони 1779 р.), а також церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Вахнівка теперішньої Турбівської громади Вінницького району Вінницької області (описи

1790 і 1791 рр.). Дроговиж – історичний Стрілиський деканат Львівської (тепер Стрийської) єпархії, Вахнівка – історичний Вінницький деканат Київської митрополичої єпархії – тепер архієпархії УГКЦ.

Спершу розглянемо дроговизький випадок. У тамтешній церкві з кінця XVII – початку XVIII ст. перебуває ікона Одигітрії, яку атрибутовують пензлю одного з невідомих іконописців Львівщини останньої третини XVII ст. Уже в акті візитації цього храму за 1740 р. згадані дві олов'яні коронки [51, ф. «Рукописи латинські», од. зб. 17, арк. 328 зв.]. Наступний збережений акт візитації датується 1764 р., і в ньому записані *«на намісних та інших образах бляшаних корон 5, блаватних (шовкових волошкового кольору – авт.) 2 і риза така ж, намист із коралів 2»* [51, ф. «Рукописи латинські», од. зб. 25, арк. 206].

Завдяки славі чудотворної ікони, біля якої сталося багато зцілень, дроговизьку Одигітрію до останньої третини XVIII ст. паломники обдарували численними вотами. Церковна влада вирішила перевірити розповіді про дива, за постановами Замоїського собору. Адміністратор єпархії Петро Білянський на 15 липня 1779 р. організував комісію. Акти останньої – цілісне джерело, що показує традицію дарів з посвяти в українській культурі.

Уже перший свідок, опитаний комісією: 60-літній найманий робітник Андрій Пірин із сусіднього з Дроговижем села Воля говорив наступне: *«...люди з різних сторін в різних немочах приходили до того образу й вилікувані були, бо ксьондз, давній парох тутешній, читав про те, чого давніше не спостерігали, а тепер спостерігають, повідав і те, що хто міг – зі срібла, а хто ні, то з воску давав вота, і то, що [вони] були...»* [52, ф. 201, оп. 2, спр. 1091, арк. 36].

Другий свідок, 85-літній рільник Іван Петрів із сусіднього з Дроговижем села Устя подав не менш цікаві спогади: *«Так повідали, що приходили каліки, хворі й оздоровлені відходили; колишніх літ бувало тут велике згромадження людей, і я на мої очі бачив на тому образі, що аж обличчя мало що було видно, так було то срібних, то воскових ручок, ніг, очей воздано; де тепер це все поділося й чому то припинилося, не знаю; тому літ 40, як то припинилося»* [52, ф. 201, оп. 2, спр. 1091, арк. 36 зв.].

Слід наголосити, що там, де в українському перекладі цитати стоїть слово «воздано», в оригіналі протоколів комісії, писаних середньопольською мовою з українізмами, стоїть *«uiściało»* – «сплачено за борг». Це бачення підтверджує свідчення 70-річного наймита з Розвадова Івана Леніва: *«Будучи в тій церкві на празнику, видівім на образі Матері Божої шату цілковито срібну – на цілий образ. Повідав мій брат [як був малим], а він уже біля сотні літ має, що то якийсь пан справив; до того на тім образі висіла рука й око, обидва срібні; я, дивлячись на то, питаю людей, що то означає, була мені відповідь, що то є образ чудотворний і то є знаки тих, котрі вилікувані були. Я на то відповів: “Господи, слава Тобі”»* [52, ф. 201, оп. 2, спр. 1091, арк. 39].

Тобто бачимо, що ці воти теж подаровані у подяку за різні Божі ласки, а не як аванс за них. Вартими особливої уваги є згадки про те, що люди, які не могли дозволити собі подарувати до церкви срібні воти, жертвували воскові. І їх вішали при іконі разом. Також на українських землях траплялися мідні посріблені воти [48, ф. 178, оп. 53, спр. 164, с. 56], але срібні залишалися на українських землях найпопулярнішими [36, р. 210].

Окрім коронок, сердець, ручок, ніжок тощо, зцілені люди залишали при храмі свої палиці й милиці як свідчення чудесних оздоровлень. Єпархіяльний комісії 1779 р. про це явище розповів ще один опитаний свідок: 60-літній дроговизький наймит Іван Стасишин: *«...тут на стіні в церкві висів жмут милиць каліцьких; повідали люди, що від тих калік, котрі тут зцілення знайшли; недавно у ксьондза на горищі знаходилося зо троє милиць, може й [вони] звідти позабирані були. Того я не знаю, але вони – спалені в печі»* [52, ф. 201, оп. 2, спр. 1091, арк. 38]. У цьому ж ключі свідчив 90-літній дроговизький наймит Іван Стефанів. Він вказує на полишені зціленими каліками милиці, а також, що бачив на іконі золоті воти у формі ніг, які у подяку залишила якась оздоровлена пані [52, ф. 201, оп. 2, спр. 1091, арк. 39]. Таким чином,

на одній іконі воти могли бути водночас воскові, срібні й золоті; а милиці й воти могли бути наче частинами одного комплексу дару.

Ще важче вловимий момент дізнаємося від опитуваного комісією 40-річного дроговизького наймита Тимка Якимишина. Чоловік свідчив, що коли в нього під час пологів помирала дружина, він у розпачі в присутності пароха вигукнув: *«Дав би зараз чи пару коней, чи пару волів з обори, якби міг хто врятувати»* [52, ф. 201, оп. 2, спр. 1091, арк. 39 зв.]. Священник порадив: *«Не обіцяй тут того й не говори нічого про таке, згадуючи про Найсвятішу Матір і про те, що бачимо, але до неї звернись-но»* [52, ф. 201, оп. 2, спр. 1091, арк. 39 зв.]. Тобто, душпастир перестеріг парохіянина від спокуси купити заступництво Богородиці, але порадив помолитися. Якимишин замовив акафіст до Богородиці, і жінка вижила.

Як бачимо, документація єпархіяльної комісії в Дроговижі 1779 р., постачає цінні матеріали щодо місця воти у релігійній культурі і загалом тогочасної побожності. Ці протоколи частково заповнюють білу пляму щодо контексту аналогічних дарів в інших місцевостях, де свідчень не лишилося, але дари зафіксовані в актах візитацій іноді дуже малих парохій. Так, в акті візитації 1790 р. дерев'яного храму с. Вахнівка, де парохія нараховувала 1146 осіб, згадана корона зі срібними золоченими променями, а також срібні шати на іконі Богородиці, дві «ручки» – воти – при ній; німб з променями на намісному образі Ісуса Христа; два срібні хрестики з ланцюжками на образі св. Миколая, срібна монстрація, вкрита позолотою та емаллю. У 1791 р. на образах Матері Божої, що на головному і намісному престолах було вже дві срібні шати, з яких одна золочена; при образах у престолі й намісних образах у 1791 р. було п'ять срібних позолочених ікон; корона з промінням срібна позолочена, ще дві срібні корони на образі Матері Божої з Дитям Ісусом; воти у формі рук – дві штуки; проміння на образі Христа, а на іконі св. Миколая – два срібні хрести і ланцюжок [48, ф. 178, оп. 53, спр. 164, арк. 144–148; 46, ф. 178, оп. 53, спр. 65, арк. 38–38 зв.].

У вирі подій сліди воти у Вахнівці загубилися. Більше у цьому відношенні пощастило, знову-таки, церквам з вотами на заході України, де є воти з XVIII ст. Назвемо для прикладу церкву св. Параскеви в с. Туринка Жовківської громади Львівського району Львівської області з чудотворною іконою Христа (Іл. 2).

Іл. 2. Ікона Христа з вотивними дарами у селі Туринка (фото надане о. Ярославом Петрухою).

Fig. 2. The icon of Christ with votive offerings in Turynka (credit by Fr. Yaroslav Petrukha).

У Туринку цю ікону урочисто перенесли 1766 р. з Жовкви, куди вона потрапила з одного з монастирів, ліквідованих за рішенням Дубенської капітули 1743 р. Можливо, це був монастир Воздвиження Чесного Христа Господнього у с. Виспа теперішньої Рогатинської громади Івано-Франківської області. На це припущення наштовхують два чинники: 1) за інформацією з Туринки, ікона походила з с. Стрілиська, хоч там не було монастиря; але воно сусіднє з Виспою, де монастир був; 2) ікона – Господська, і вона пасувала до монастиря з такою посвятою (Різдва Христового, Хрещення Господнього, Преображення/Спаса, Воскресіння, Воздвиження): у Виспі діяв монастир Воздвиження [1, с. 208]. Але особливо цінним є те, що біля ікони збереглися іменні воти: митрополита Льва Шептицького †1779 р. і руцького старости Францішека Пшибори †1795 р. з Берестейської землі [про нього див.: 42, s. 319], а також жовківських домініканців [9]. Та випадок Туринки – радше виняток з правила, бо воти з більшості історичних монастирів втрачені. До прикладу, про дари з посвяти закритого 1759 р. монастиря василіянок у Сасові й переходу монахинь до монастиря у Словіті знаємо тільки зі згадок в старих описах монастирської церкви [24].

Інше важливе місце марійського культу в греко-католицькій Церкві – Зарваниця, що в теперішній Золотниківській громаді Тернопільського району Тернопільської області. У місцевій парохіяльній церкві Святої Тройці відомі дві ікони з офіційно визнаним церковною владою статусом чудотворних: Розп'ятого Христа і Матері Божої з Дитям Ісусом. Остання поєднує в собі риси типів Одигітрії та Оранти [6, с. 147]. Процес перевірки див біля зарваницьких ікон провела 1742 р. єпархіяльна комісія з наказу Львівського єпископа і одночасно Київського митрополита Атанасія Шептицького [детально про це див.: 12].

Завдяки тому, що в XIX ст. Зарваниця зайняла центральне місце як паломницький центр Галицької митрополії на Західному Поділлі, а ікона Богородиці була коронована папськими коронами 1867 р. [6, с. 42], до неї була привернута увага низки авторів історичних розвідок. У чи не найціннішій з таких студій авторства о. Андрія Мельника під назвою «Зарваниця» опубліковано інвентарі вот за 1772–1778 рр. [15, с. 50-68]. З них дізнаємося, що у Зарваниці, як у Почаєві й Туринці, були також іменні воти: Перемиського єпископа Онуфрія Шумлянського 1772 р., графа Потоцького 1772 р., чернігівського воєводи Петра Мйончинського 1772 р. і так далі. Аналіз записів дозволяє стверджувати, що більшість їх – із зафіксованими іменами дарувальників. Це наштовхує на припущення, що або в Зарваниці облік вот був ретельнішим, або інформацію про воти в Почаївському монастирі було втрачено після вигнання звідти василіян. Одночасно відомо, що частина вот з унійних храмів Волині, як то Володимира, Кременця (Іл. 3), Острога збереглася у Києві [5, с. 56, 57], куди була перенесена, вочевидь, за царських часів. Наочну картину незavidної долі вот з українських теренів, що свого часу були захоплені Російською імперією, а відтак СРСР, демонструє стан документації колекції цих пам'яток у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська Лавра»: у цій колекції є понад 600 вот, але свого часу їх цілісні збірки були розпорошені, а інформація про походження втрачена [10, с. 37; 38, р. 191].

Іл. 3. Вота із зображенням Почаївської ікони Матері Божої із Кременця (за П. Жолтовським [5]).

Fig. 3. The votive offering with the image of the Pochaiv icon of Mother of God from Kremenets (after P. Zholtovskyi [5]).

Ще одна характерна риса комплексу інвентарів зарваницьких вот XVIII ст. – наявність серед них групових дарів. При розгляді випадку в с. Туринка було згадано, що одну з вот подарували жовківські домініканці. У Зарваниці таких ще більше: дарували їх громади міст (Бережани, Підгайці) [15, с. 62], національні спільноти міст (вірмени з Кут, Станиславова, Ботушан, Сучави і «Волинщини») [15, с. 63, 64, 65, 68]. Так, бережанська громада подарувала до Зарваниці воти після того, як під час епідемії чуми 1772–1773 рр. міщани гуртом молитися до тамтеншніх ікон Матері Божої та Розп'ятого Ісуса, і моровиця відступила: *«Мешканці Бережан з вдячності, крім срібної корони перед іконою Ісуса зложили Пречистій великий дар – срібну бляху, що служить сьогодні (1926 р. – ред.) за дверцята до кивота. На ній видніє напис: “Зъ Бережанъ 1773 [р.] дня 1 мая”»* [15, с. 48].

Згадана корона важила 6 гривень [15, с. 62]. В залежності від того, була це кельнська (233,8 г) чи голландська (246,1 г) гривня [34], ця вота мала важити 1 кг 402,8 г або 1 кг 476,6 г. Інші воти цієї колекції теж вказані з вагою а якщо мова про срібні чи золоті бляхи – то й розмірами: аркуш, піваркуша, чверть аркуша. Своєю чергою воти, які мали форми частин чи органів тіла, у термінології, яку використовувано в Зарваниці, належали до групи «vota in forma» [15, с. 61-67]. Зрозуміло, що традиція дарування такого типу вот передбачала їх виготовлення фахівцями-ювелірами на замовлення або ширший продаж певного асортименту попередньо виготовлених вот. Наявність тавр ювелірів виробників на частині таких виробів уже відзначена дослідниками [8, с. 236-237; 9, с. 36; 36, р. 211-212]. А проте, дослідження мережі й діяльності таких ремісників – ще одне актуальне завдання для подальших досліджень.

З огляду на порушення цілісності комплексів вот внаслідок переслідувань проти УГКЦ XIX–XX ст., тепер було б невиправдано вести мову про співвідношення часток різних груп дарів з посвяти в тому чи іншому випадку. Побоюючись того, що списки зарваницьких вот, опубліковані о. Мельником, можуть бути неточними, на основі їх аналізу наразі скажемо тільки, що серед дарів 1772 р. найбільше аркушевих: 187 штук; in forma – 23, не визначених («зеркал гданської роботи з руками, тарілками й ессами») – 1 набір з 6 предметів, побутових ювелірних прикрас – 0. Останні спорадично з'являються в Зарваниці в наступні роки.

Інше співвідношення груп вот знаходимо на історичних світлинах чудотворної ікони Богородиці з Дитям Ісусом, яка плакала тричі: 1690 р., 1715 р. і 1905 р. [19, с. 358-359, 360; 20, с. 85], і в сучасних фондах музею при Марія-Повчанському василіянському монастирі в теперішній Угорщині. Цей монастир у селі, яке було руським, тобто українським, етнографічним островом між угорськими поселеннями, належав до Мукачівської єпархії, василіянської Провінції св. Миколая з центром у Мукачеві. Тамтешній храм був головним відпустовим центром греко-католиків цих теренів від XVIII ст. до Першої світової війни [19, с. 358]. І от у Марія-Повчі ми майже не знаходимо вот *in forma*. За винятком кількох сердець, що висять на ланцюжках на цій іконі, зафіксованих на фотографії, опублікованій 1907 і 1908 рр. [14, с. 2; 40, р. 3], всі воти там – намиста з кулончиками, хрестиками, перстениками, сережками (Іл. 4). Цих дарів на іконі настільки багато, що до Марія-Повчі теж підходить свідчення парохіянина Івана Петріва про дроговизьку ікону: вот «*бачив на тому образі, що аж обличчя мало що було видно*».

Іл. 4. Маріяповчанська ікона Матері Божої із вотивними дарами [14, с. 2].

Fig. 4. The Mariapócs Mother of God icon with votive offerings [14, с. 2].

У комуністичний період угорська влада 1950 р. ліквідувала Марія-Повчанський монастир [20, с. 89]. Але ГКЦ в цій країні продовжила офіційно існувати й врятувала цінності, хоч не всі. Після падіння комунізму у цьому, вже асимільованому, селі при відродженому монастирі відкрили музей. Наш розгляд виставлених там дарів дозволяє сказати, що у колекції й тепер, після певних втрат, переважають побутові ювелірні вироби: перстені, сережки, а також кулони з зображеннями Матері Божої: самої чи з Дитям Ісусом¹⁶ (часто римокатолицькі, бо до цього греко-католицького монастиря здавна ходили у паломництва і вірні латинського обряду [16, с. 328-340; 19, с. 360]). Важко судити про причини малої кількості вот *in forma* в Марія-Повчі. Вочевидь, до послуг паломників там не було спеціалізованих ювелірів.

Осібнo вкажемо на цікавий випадок міжконфесійного контакту й обміну, що стався в Зарваниці. Вірмени Сучави 6 жовтня 1776 р. подарували до церкви воту «Особа з обтятою головою» вагою 12 злотих [15, с. 65]. Зображений на не хто інший, як православний святий Йоан Новий, він же Йоан Сучавський. Тож вірмено-католики подарували греко-католикам

¹⁶ Висловлюю щирю вдячність Провінції св. Миколая Василіянського Чину святого Йосафата в Україні за надані для аналізу світлини колекції маріяповчанських вот з музею при монастирі.

воту з зображенням православного святого. Втім Йоан був добре відомим у Галичині вже з XVII ст., коли його мощі привіз із походу до Молдавії король Ян Собеський. Вони тривалий час перебували у Жовківському василіянському монастирі й тільки 1784 р. цісар Йосиф II повернув їх до Сучави з нагоди включення її у складі Буковини до своєї монархії. Натомість василіянам у Жовкву передали мощі ранньохристиянського мученика III ст. Партенія.

Були воти і при іконах у василіянських монастирях Наддніпрянщини, наприклад у Вінницькому жіночому монастирі Благовіщення Діви Марії. У цій обителі в храмі статус чудотворної мала ікона Богородиці з Дитям-Ісусом – копія Белзько-Ченстоховської ікони. У 1795 р. російська влада відібрала цей монастир у василіянок, яких прогнала, а комплекс передала монахиням РПЦ [29, с. 253, 342]. Ікона залишилася в церкві, а коли 1845 р. жіночий монастир РПЦ перевели до Браїлова, туди перенесли й її, назвавши Браїлівською. Цю святиню монахині російської Церкви розмістили у Браїлові в відібраній в греко-католиків церкві Святої Тройці, над царськими воротами. Що показово, воти, подаровані репресованими греко-католиками іконі, російські черниці залишили біля неї і навіть пишалися цим, розвиваючи пошанування до святині: «численні металеві привіски біля святої ікони слугують доказом багатьох чудесних зцілень, отримуваних біля цієї благодатної ікони за милістю зображеної на ній Цариці Небесної за вірою й молитвою страждених недугами» [35, с. 254].

Загалом можемо підсумувати, що у XVIII ст. біля низки ікон зі статусами чудотворних, які перебували як у монастирських, так і в парохіяльних греко-католицьких храмах, зафіксовані цілі ансамблі вотивних дарів. Останні могли бути як у формі таблиць, так органів тіла; як із цінних металів, так із воску; як особисті, так групові.

XIX–XX століття

Як було згадано, у процесі вигнання російською владою василіян з їх Почаївського монастиря і передачі цього комплексу РПЦ, греко-католицькі монахи встигли врятувати деякі реліквії: частину книг, пом'яник, книгу див, книги справ, а також деякі ікони. Одна з таких ікон – з коштовними шатами й коронами – опинилася у церкві св. Луки с. Корсів Бродівської громади Золочівського району Львівської області (Іл. 5). На цій реліквії є напис «*Vera Effigies B. V. M. Poczajowiensis in Ecclesia P. P. Basilianorum Provi – Polo coronatae A. D. 1773*», тобто «Вірна копія Пречистої Діви Марії Почаївської у церкві отців василіян, коронованої року Божого 1773».

Іл. 5. Корсівська ікона Матері Божої із вотивними дарами (фото надане о. Ярославом Петрухою).

Fig. 5. The Korsiv Mother of God icon with votive offerings (credit by Fr. Yaroslav Petrukha).

За переказами, записаними на початку XX ст., ікону до Корсова принесли двоє місцевих вихідців братів, василіян після того, як 1831 р. російська влада відібрала Почаївську обитель у греко-католиків [32, с. 36-37]. Уже 1831 р. місцева громада завдячувала цій іконі численними зціленнями під час епідемії холери [32, с. 37]. Галицький митрополит Андрей Шептицький організував комісію з перевірки чудес, яка опитала свідків і започаткувала ведення книги для їх запису. 11 листопада 1924 р. церква в Корсові отримала восьмиденний відпуст від Апостольської столиці в Римі [32, с. 37]. Утім, в радянський період, коли комуністична влада відібрала церкву в УГКЦ і віддала РПЦ, книга чуд і воти зникли. Після повернення храму УГКЦ у 1990 р. ікону вдалося зберегти, але сліди втрачених цінностей і документів віднайти не вдалося [30]. На прикладі Корсова бачимо повторюваність сценарію втрати вот через дії російської влади проти УГКЦ: спершу 1831 р. чудотворну ікону з супровідними атрибутами греко-католика доводиться рятувати з Почаєва, відтак, після 1946 р. небезпека виникає вже в Корсові і призводить до порушення цілісності: ікона – воти – записані свідчення. Насправді така модель була широко поширеною.

Іл. 6. Вотивні дари із зображеннями людей, що моляться (Марійський духовний центр у Зарваниці).

Fig. 6. The votive offerings with people in prayer (credit by the Mother of God spiritual center in Zarvanytsia).

Загалом зрозуміло, що в УГКЦ традиція жертвування й виставлення вот біля ікон збереглася безперешкодно до встановлення комуністичного режиму у 1944 р. Найбільшим відпустовим місцем у Галицькій митрополії того часу залишалася Зарваниця (Іл. 6). Ось як описала своє перше перебування у 1927 році в церкві Пресвятої Тройці в Зарваниці Марія Кузьмович-Головінська, дружина зарваницького греко-католицького пароха Василя Головінського: *«Воскові свічі кидали багатий блиск на чудотворні ікони, на ошклені й вистелені темно-синім оксамитом галбьоти (засклені вітрини – ред.) з безліччю дорогоцінних вот. На великого формату святе Євангеліє, приміщене в ошкленій скриньці, на стіні при вході до захристії. Його вживалося лише на Великдень. Походило з Києва. Обкладинки зі срібної, кованої в узорі бляхи; було дуже тяжке»* [11, с. 7].

Марійський центр у Зарваниці в наші дні – найбільший відпустовий центр УГКЦ, де традицію вот можна побачити *in situ*, хоча треба розуміти, що й тут в радянський період громада УГКЦ була офіційно «самоліквідована», а вірним довелося молитися по лісах, зазнаючи цькування поліції та КДБ, і ховати ікони, книги, церковні речі. Традицію вот біля ікон у Зарваниці довелося відновлювати після 40 років вимушеного підпілля.

Що цікаво, у сусідньому з Зарваницею с. Вишнівчик тієї ж Золотниківської громади також є корони на іконі Матері Божої у церкві Різдва Пресвятої Богородиці з Дитям Ісусом, але жодних документів про їх надання поки віднайти не вдалося. Ця реліквія в комуністичний період була буквально видерта з контексту, бо автентичну греко-католицьку церкву атеїстична влада наказала розібрати для будівництва колгоспних стаєнь. Відродившись із незалежністю України, громада УГКЦ відбудувала будівлю і зробила церкву у будівлі колишнього костелу, який за СРСР використовували як склад добрив і зерна. Приклади сусідніх між собою Зарваниці й Вишнівчика демонструють те, наскільки по різному можуть скластися долі реліквій одного регіону: аж до цілковитої втрати історичних джерел.

Іл. 7. Вота у формі таблиці із села Великий Говилів (фото надане Олегом Кукурудзою).

Fig. 7. The votive offering in forma of “table” from the Velykyi Novylyiv (credit by Oleh Kukurudza).

Деяким іншим греко-католицьким громадам, які після організованого і керованого комуністичним режимом Львівського псевдособору 1946 р. довелося діяти підпільно, вдалося частково врятувати свої святині. Так, до XIX ст. належать воти у церкві Успіння Пресвятої Богородиці с. Великий Говилів Хоростківської громади Чортківського району Тернопільської області (Іл. 7). На одній з цих вот є подячний напис за зцілення й дата «1837 р.». Вочевидь з XIX ст. походить ікона Діви Марії з короною у церкві Вознесіння Господнього в с. Тетевчиці Радехівської громади Шептицького району Львівської області (Іл. 8).

Іл. 8. Вота у формі корони із села Тетевчиці (фото надане Маркіяном Крищуком).

Fig. 8. The votive offering in forma of “crown” from Tetevchytsi (credit by Markian Kryshchuk).

Історії цих громад щодо шанування ікон і появи біля них вот поки не відтворені. Окремий і особливий сюжет пов'язаний із перенесенням до церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Стрию чудотворної ікони із містечка Лісько, що в теперішньому Ліському повіті Підкарпатського воєводства Польщі. Під час примусового «обміну населенням» між ПНР та УРСР у 1946 р. цю ікону зі своєї церкви разом з шатами, вотами і короллями забрали з собою українці і таким чином врятували її. У 2014 о. Глава УГКЦ Святослав Шевчук коронував цю ікону вже в Стрию [24].

Загалом, знаючи політику комуністів з досвіду їх урядування в Галичині 1939–1941 рр., греко-католики Галичини з наближенням фронту 1944 р., побоюючись грабежу під виглядом «націоналізації», почали ховати церковні цінності. Там, де це не могли зробити, реліквії були втрачені, як у Гошівському василіянському монастирі. Примітною є історія порятунку трьох вот у формі сердець із Жовківського монастиря Різдва Христового. Коли 1946 р. комуністична влада вигнала василіян з цієї обителі, чернець Йосиф Тремблук таємно забрав ці воти з собою і до кінця життя в 1989 р. тримав у підпільній домашній каплиці в с. Репужинці, що в теперішній Чернелицькій громаді Коломийського району Івано-Франківської області (Іл. 9). Після того, як 1972 р. Йосиф Тремблук отримав священничі свячення, щодня служив у цій каплиці для спільноти греко-католиків. З виходом УГКЦ з підпілля родина о. Тремблука передала дві воти в Музей підпільної УГКЦ в с. Фитьків Переріслянської громади Надвірнянського району тієї ж області, а одна залишилася у родичів [4; 26].

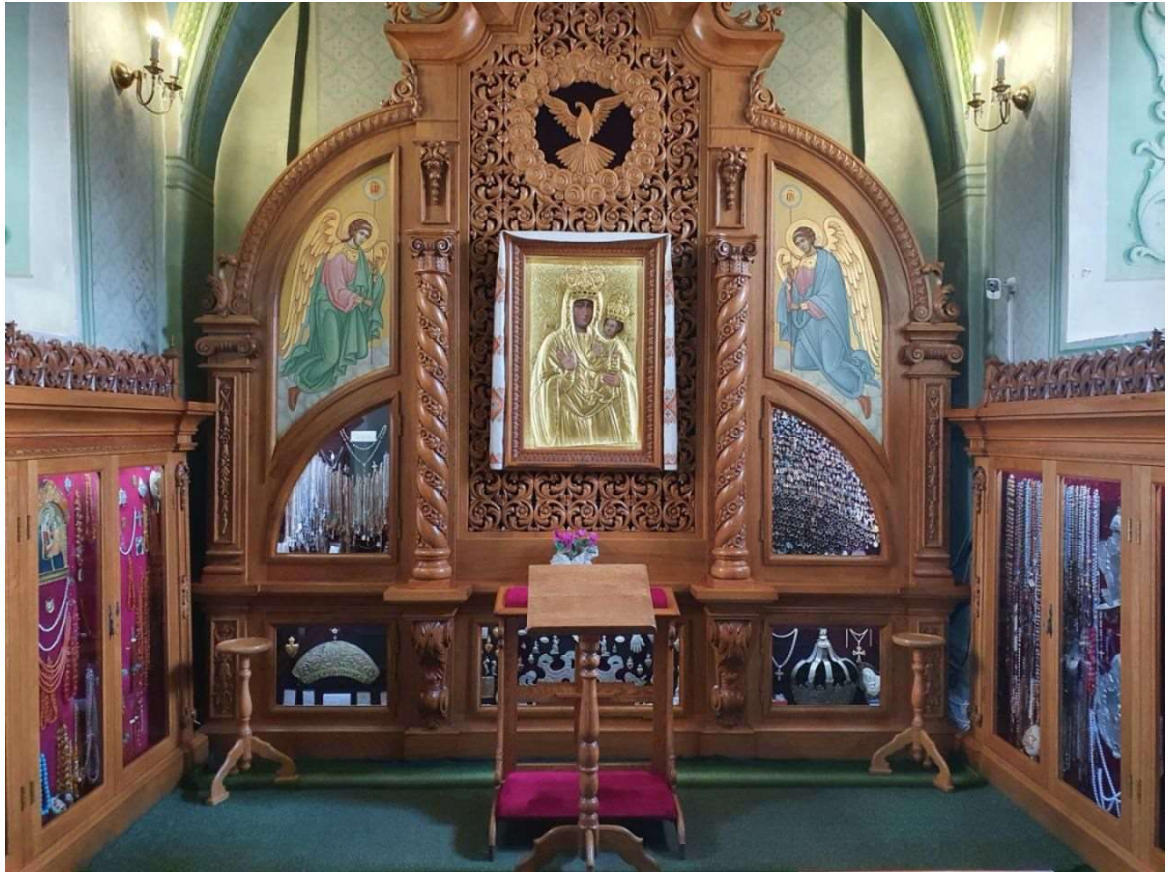
Іл. 9. Вотивні дари із Жовківського василіянського монастиря (фото надане о. Миколою Григоруком).

Fig. 9. The votive offering from Basilian monastery in Zhovkva (credit by Fr. Mykola Hryhoruk).

З іншого боку, одним з типових сценаріїв успішного порятунку святинь може слугувати саме зарваницький. Як писала цитована вже Марія Кузьмович-Головінська: «За спільною радою о. Василя, сестри-захристиянки Меланії і моєю рішили ми скрити чудотворну ікону Матінки Божої, тому, що при поверненні большевики могли б її знищити. [...] Поховано дорожчості, воти, чаші. Закопано в двох місцях. [...] Ікона розп'ятого Ісуса за головним вівтарем престолу – залишилась на місці, але без корони. Корону, оздоблену діамантами, сховано. На місце ікони Божої Матері заложено копію Петра Холодного старшого» [11, с. 7].

Місцеві жителі – вірні УГКЦ – упродовж комуністичного періоду тримали воти вдома, ховаючи їх поза помешканнями. Коли ж УГКЦ вийшла з підпілля, люди, як свідчить о. Петро-Дмитро Квич, який служив у Зарваниці з 1990 р., почали масово приносити до відродженої церкви воти, загорнуті в хусточки [27]. Оскільки місцевий храм Святої Тройці, де ікона й воти

перебували до періоду комунізму, були занедбані, священник попросив вірних потримати реліквії в себе, поки він облаштує вівтар належним чином. У 1994–1995 рр. вони прийняли до церкви й розмістили біля ікони [27]. У наші дні вони висять у зашкленних дубових вітринах обабіч чудотворної ікони Матері Божої, в якості тла використано пурпурову тканину, яка вдало підкреслює урочистість і благородний характер цих дарів. Подібним чином, у зашкленій вітрині, виставлені тепер вони біля Ліської ікони Матері Божої у Стрию [24] (Іл. 10).

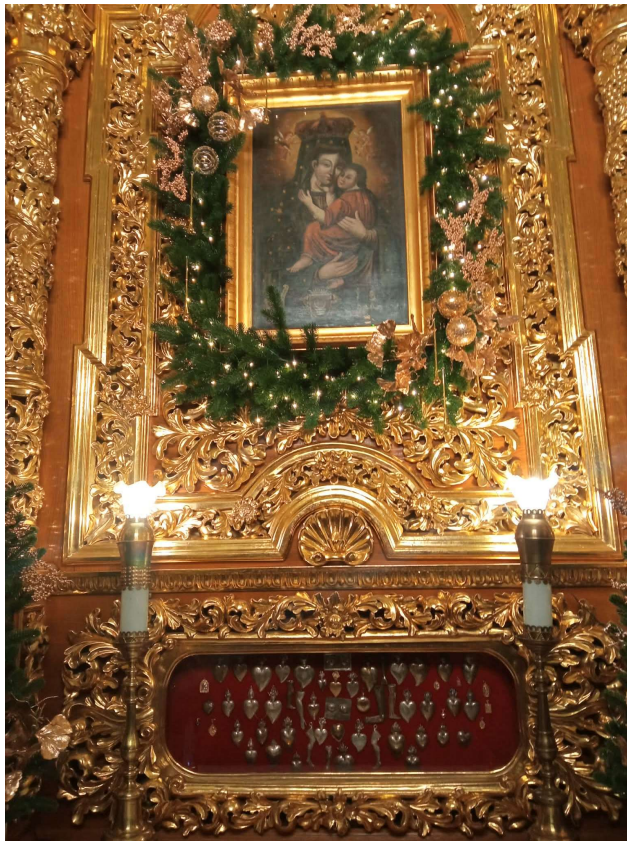

Іл. 10. Вотивні дари у Зарваниці (Марійський духовний центр у Зарваниці).

Fig. 10. The votive offering in Zarvanytsia (credit by the Mother of God spiritual center in Zarvanytsia).

Як і в Зарваниці та Стрию, у Самборі врятували від комуністів воти при чудотворній іконі Матері Божої в церкві Різдва Пресвятої Діви Марії. Історія переховування цих реліквій не збереглася, але показовою є історія їх віднайдення наприкінці 1990-х рр. За свідченнями сестри Михаїли Стадник ЗСПЄ, вона, походячи з Тернопільщини і маючи особливу пошану до Зарваницької ікони Матері Божої, розуміла, що у Самборі, як і в Зарваниці, мали б існувати подячні воти, адже Перемиський єпископ Єронім Устрицький офіційно визнав її чудотворною ще 1727 р. [22, с. 70, 205-207; 31, с. 24-25]. Після заснування при згаданому храмі Марійської дружини сестра Михаїла з її учасниками молилися за віднайдення самбірських вот, і паламар віднайшов їх в ризниці: у мішечку в одній з шаф зі старими ризами. У наші дні ці воти виставлені в спеціальній зашкленій вітрині під іконою (Іл. 11). На початку 2000-х рр. до них додалося золоте серце: подяка однієї самбірчанки за досягнення злагоди в сім'ї її сина [28]. З цього розуміємо, що у культурі вот серце – це не тільки символ зцілених фізичних сердець, а й любові, злагоди загалом. Ще більше до розуміння відповідної символіки додає історія зцілення німкені Хельги Дрекслє від раку у Зарваниці наприкінці 1990-х рр. У подяку за це жінка також передала до Марійського духовного центру золоту воту у формі серця [6, с. 203, 293]. Отож, серце у вотах постає природним чином і як загальний вираз вдячності людини,

зціленої від недуг, не пов'язаних безпосередньо з цим фізичним органом. Воно – загальний символ любові до Бога й символ отриманого милосердя.

Іл. 11. Вотивні дари у Самборі (фото Степана Павлішака).

Fig. 11. The votive offering in Sambir (credit by Stepan Pavlishak).

Важливим моментом для розуміння культури вот є те, що усі дари від вірних у Зарваниці церковні працівники нумерують і записують у книги свідчень чудесних зцілень разом з відповідними історіями. Наразі таких книг із початку 1990-х рр. у Марійському духовному центрі вже три [27]. Загалом зарваницький приклад демонструє як живучість культури дарів з посвяти, так важливі для розуміння цього феномену моменти ведення документообігу: записів і вот, і самих чуд як елементів цілісного комплексу.

Відроджується культура вот – дарів з посвяти – і в Мукачівській греко-католицькій єпархії. Відомо, що коли після зміни кордонів за наслідками Першої світової війни Закарпаття звільнилося з-під влади Угорщини, але Марія-Повчанський монастир залишився в складі останньої, то василіяни прагнули перенести чудотворну ікону до Мукачева. Угорський Гайдудорозький єпископ звернувся до угорської державної влади і та заборонила монахам втілювати відповідний задум [19, с. 361]. 1926 р. папа римський Пій XI подарував Мукачівському василіянському монастирю на Чернечій Горі ікону Матері Божої, датовану 1453 р. і перенесену до Риму після падіння Константинополя [2; 23, с. 411-416]. Відтак у другій половині – 1920-х рр. Мукачівський монастир став головним паломницьким осередком МГКЄ, збираючи щороку десятки тисяч віруючих [19, с. 363-364; 20, с. 33, 35]. Перед захопленням Мукачівського монастиря співробітниками МДБ і його передачею РПЦ у 1947 р., василіяни, відчуючи небезпеку, заховали образ і переховували його аж до падіння комунізму [18; 20, с. 35-36]. 1998 р. василіяни на чолі з тодішнім о.-протоігуменом о. Павлом Райчинцем ЧСВВ ікону перевезли до Малоберезнянського василіянського монастиря, а 2009 р. – до новозбудованого Мукачівського, оскільки історичну обитель РПЦ досі не повернула василіянам. Оскільки вірні почали знову масово йти до цієї ікони, свідчити про дива та дарувати їй воти (Іл. 12), 1 липня 2023 р. мукачівський ігумен о. Лука Буняк ЧСВВ

започаткував ведення «Книги свідчень», у яку записують розповіді паломників про одужання після молитов при мукачівській чудотворній іконі або до неї [7]. За інформацією, отриманою від названого ігумена, традиція вот на Закарпатті теж відродилася. Характерно, що наразі віруючі дарують іконі у подяку за отримані ласки також переважно побутові ювелірні вироби, хрестики, годинники [25]. До слова, подібна ситуація зафіксована, наприклад, і в Києві та Чернігові [10, с. 39; 38, р. 200]. Як і в Почаєві XVIII ст. й сучасній Зарваниці, особливо цінні воти Мукачівського монастиря зберігають не при іконі, а в спеціальному репозитарії Провінції св. Миколая Василянського чину святого Йосафата в Україні.

Іл. 12. Вотивні дари біля ікони Матері Божої у Мукачівському василянському монастирі св. Миколая (фото Провінція св. Миколая Василянського Чину святого Йосафата в Україні).

Fig. 12. The votive offering near the Mother of God icon in St. Nicolas Basilian monastery in Mukachevo (credit by St. Nicolas Province of the Basilian Order of St. Josaphat in Ukraine).

Загалом упродовж XIX–XX ст. культура вотивних дарів серед греко-католиків могла вільно розвиватися тільки на тих теренах, які не потрапляли під російську владу, оскільки остання систематично знищувала УГКЦ і її культурну спадщину. Саме з репресіями царських, а відтак радянських часів пов'язані масштабні втрати цілих ансамблів вот та існування низки збережених артефактів, які в періоди переслідувань були вилучені з їх первісних храмових просторів [8, с. 231-232], переміщені без документації, через що їх історію годі відтворити. З

іншого боку, як показує аналіз історії 40-річного комуністичного урядування на західноукраїнських землях, цього часу було недостатньо, щоб цілковито затерти культуру дарів з посвяти на цих теренах, і з падінням тоталітарного режиму вона поступово відроджується.

В підсумку зазначимо: Звичай робити подячні дари іконам Ісуса Христа, Богородиці та святих, відомий на українських землях з середньовічних княжих часів, знайшов своє продовження в наступні історичні періоди, почавши з ранньомодерного і до сучасності. Це спільний спадок східної та західної Церкви, зокрема, й Руської католицької / Української греко-католицької (УГКЦ). Ґрунтована на біблійному розумінні Бога як справедливого, невідкупного, а водночас доброго й милосердного Творця, Судді й Пастиря, культура вот – дарів з посвяти – передбачала не просто можливість звернення людини до Господа через молитву, а й *офіру* – посвячення себе Богові, передачу свого життя в Його руки у критичні моменти життя. Часто ця посвята-офіра відбувалася у місцях паломництва, біля чудотворних ікон у василіянських монастирях чи ординарних парохіяльних храмах, або через звернення до них з дому чи іншого місця перебування хворого. У подяку за духовне чи фізичне зцілення віруючі залишали біля ікон символічні дарунки-воти: воскові, мідні, срібні, золоті тощо. Матеріальна цінність цих виробів була вторинним фактором: незалежно від матеріалу, воти висіли біля ікон разом, немов нагадування про вищу цінність вдовиної лепти у порівнянні з більшими внесками заможних людей (Мр. 12, 41–44). Віруючі, а то й цілі громади в Україні обдаровували ікони як побутовими ювелірними виробами: ланцюжками, коралюми, перстнями, кулонами, хрестиками, так спеціально виготовленими коронами, діадемами, таблицями із символами зцілених органів чи частин тіла, або у їх формі (*in forma*). Сукупний аналіз джерельних матеріалів з паломницьких центрів історичних Закарпаття, Галичини, Волині і Поділля дозволяє доповнити фрагментарні повідомлення з різних місць і відтворити загальні риси культури дарів з посвяти. Остання, як ми показали, передбачала не тільки духовні й ментальні погляди і безпосередні матеріальні способи їх виразу через воти, а й функціонування мережі майстрів, які виготовляли ці речі, документацію самих дарунків, а головне – фіксацію див у книгах чуд і зцілень. Ба більше, культура вот, як підтримувана церковною владою форма народної побожності, вилилася в особливі способи репрезентації цих дарунків для усієї спільноти вірних – свідчення величі й милосердя Бога – поряд з чудотворними іконами. Сюди ж слід додати збереження особливо цінних дарунків у спеціальних скарбницях і, навіть появу й функціонування фольклорних сюжетів, які досі є дуже малодослідженими. Подячна і репрезентативна (маніфестаційна) функції належали до головних функцій вотивних дарів. З російською окупацією українських земель і переслідуванням та заборонаю греко-католицької Церкви культура дарів з посвяти також зазнала нищення, передусім на Наддніпрянщині й Волині. Як наслідок, багато храмових комплексів із вотивними дарами відомі тепер тільки з текстуальних описів. Натомість на Галичині й Закарпатті ця культура збереглася у підпільній УГКЦ, що дозволило відповідній традиції не перерватися і відродитися з новою силою в незалежній Україні.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікт інтересів щодо публікації цього рукопису відсутній. Крім того, він заявляє, що повністю дотримувався етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василіянського Чина XVII–XX ст. [=Записки Чину Святого Василя Великого. Серія 2. Секція 1. Т. 40]. Рим: ОО. Василіяни, 1979. 217 с.
2. Великое торжество въ Мукачевскомъ монастырѣ. *Благовѣстник*. Ужгородь 1926. №7. С. 97–98.

3. Галицько-Волинський літопис. Текстологія / за ред. О. Толочка. Київ: Академперіодика, 2020. 929 с.
4. Григорук М. «Дуже розумний старушок». *Нова Зоря*. Івано-Франківськ, 2019. №6. С. 6.
5. Жолтовский П. Украинские вотумы. *Декоративное искусство СССР*. 1973. №3. С. 56-57.
6. Квич П.-Д. Паломницька святиня Матері Божої в Зарваниці. Тернопіль: Збруч, 2009. 342 с.
7. Книга свідчень Мукачівського монастиря св. Миколая отців Чину святого Василя Великого. (Рукопис). Т. 1. Мукачево, 2023. 96 с.
8. Ковалева Н. Вотуми у зібранні Музею історичних коштовностей України. *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» 15-17 листопада 2010*. Київ: Музей історичних коштовностей України, 2011. С. 230-238.
9. Кормило М. Чудотворна ікона Спасителя із Туринки. Непублікований нарис з архіву автора. 2 с.
10. Крайня О., Листопад Г., Онопрієнко Н. Група вотивів з лейтмотивом серця у колекції Національного заповідника «Києво-Печерська Лавра». *Могилянські читання. Збірник наукових праць. Щорічник*. Київ: Фенікс, 2021. С. 36-42.
11. Кузьмович-Головінська М. Зарваниця. Листки споминів. Тернопіль: Джура, 2015. 224 с.
12. Лазорак Б. «Там би тя Бог простив...»: розгадка походження давньої чудотворної ікони Розп'яття Христового в Зарваниці та інквізиційні протоколи опитування свідків щодо зцілення мирян (1728, 1742 рр.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Коло, 2017. Вип. XIX–XX. С. 404-422.
13. Літопис руський за Іпатським списком / переклад Л. Махновця. Київ: Дніпро, 1989, xiv + 590 с.
14. Маріаповчанській паломникъ или собраніе разныхъ пѣсней въ честь преблагословеннаго Дѣвы Богородицы Маріи Повчанской и в душевную пользу вѣрныхъ почитателей еѣ, на основаніи богослужебныхъ книгъ и молитвослова, духовною властію одобренныхъ / составилъ І. Хома ЧСВВ. Унгарь: Унио, 1907, 464 с.
15. Мельник А. Зарваниця. Рогатин: [б. в.], 1926. 82 с.
16. «Ми діти преславної України»: вибрані етнографічні та історичні праці Анатолія Кралицького / упорядник і редактор В. Мороз. Львів: Видавництво УКУ, 2023. 512 с.
17. Мороз В. Шлях Почаївського монастиря в Унійну Церкву наприкінці XVII – на початку XVIII ст.: передумови, обставини та історія прийняття рішення 1712 року. *Почаївський феномен: василіянський монастир Успіння Пресвятої Богородиці в історії та культурі України* [= Записки Чину Святого Василя Великого. Серія 2. Секція 2. Т. 16 (22)] / ред. В. Мороз. Рим – Львів: Місіонер, 2024. С. 100-121.
18. Мукачівська ікона Божої Матері. *Провінція святого Миколая Василянського Чину святого Йосафата в Україні*. URL: <https://osbm.org.ua/index.php/provintsiya/chudotvorni-ikony/mukachivska-ikona-bozhoi-materi> (дата звернення: 25.12.2025).
19. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття [=Записки Чину Святого Василя Великого. Серія 2. Секція 1. Т. 50]. Рим – Львів: Місіонер, 1997. Т. 2. 492 с.
20. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2014. Т. 3. 224 с.
21. Пивоваров С., Крайня О. Релігійна практика зцілення очних хвороб (за матеріалами Національного заповідника «Києво-Печерська Лавра»). *Актуальні питання суспільно-гуманітарних наук та історії медицини Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 березня 2022 р.)*. Чернівці: Буковинський державний медичний університет, 2022. С. 44-47.
22. Рабій Ю. Княжий город Самбір. Львів: Місіонер, 1999. 422 с.
23. Решетило С. Образ Пресв. Богородиці, дарований Св. Отцем Пієм XI мукачівському монастиреви. *Записки Чину Святого Василя Великого*. Жовква 1927. Т. 2, Вип. 1–4. С. 411-416.
24. *Сакральна спадщина Львівщини* URL: <https://www.sacredartlviv.org.ua/tserkva.html> (дата звернення: 25.12.2025).
25. Свідчення о. Луки Буняка ЧСВВ, надані автору цієї статті. Мукачево, 17.XII.2025.
26. Свідчення о. Миколи Григорука, надані автору цієї статті. Фитьків, 19.XII.2025.
27. Свідчення о. Петра-Дмитра Квича, надані автору цієї статті. Тернопіль, 15.XII.2025.
28. Свідчення с. Михаїли Стадник Згромадження Сестер Пресвятої Євхаристії, надані автору цієї статті. Самбір, 23.XII.2025.
29. Труды Подольскаго епархіального историко статистическаго комитета. Каменець-Подольськ: Типографія Подольскаго Губернскаго Правленія, 1890–1891. Вип. 5. 444 с.

30. Церква апостола і євангелиста Луки (с. Корсів). *Інтерактивна карта Української Греко-Католицької Церкви*. URL: <https://map.ugcc.ua/view/110-tserkva-apostola-i-vangelysta-luky-s-korsiv-lvivska-oblast> (дата звернення: 25.12.2025).
31. Чижевич М. Самбірська ікона Богородиці. Історія чудотворної ікони та храму. Тернопіль: [б. в.], 2016. 120 с.
32. Чудотворні ікони Сокальської єпархії, вид. друге, доповнене. Жовква: Редакція часопису «Джерело Життя», 2006, 82 с.
33. Шеретюк Р., Стоколос Н. Коронація богородичних ікон як феномен європейської культури ранньомодерної доби. *Почаївський феномен: василіянський монастир Успіння Пресвятої Богородиці в історії та культурі України* [= Записки Чину Святого Василя Великого. Серія 2. Секція 2. Т. 16 (22)] / ред. В. МорозЧ. Рим – Львів: Місіонер, 2024. С. 411-427.
34. Grzywna. *Encyklopedia PWN*. URL: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/grzywna;3908571.html> (дата звернення: 25.12.2025).
35. Jastrow M. A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature. London: W.C.: Luzac & Co. – New York: G. P. Putnam's Sons, 1903. Vol. 2. 1736 p.
36. Kizlova A., Onoprienko N. Christian votive crafts in the pre-soviet and post-soviet Ukraine. *Res humanitariae*. Klaipeda: Klaipeda University Press, 2022. Issue XXXX. P. 206-217.
37. Kontouma V. John of Damascus. New studies on his life and works. London – New York: Routledge, 2016. xxvi + 258 p.
38. Krainia O. Votive offerings in churches in Ukraine: the suppression and revival of the tradition. *Res humanitariae*. Klaipeda: Klaipeda University Press, 2022. Issue XXXX. P. 190–205.
39. Louth A. St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology (Oxford Early Christian Studies). Oxford: Oxford University Press, 2002. 327 p.
40. Schematismus cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsensis ad anno Domini 1908. Ungvárini: Unio, 1908, 362 p.
41. Τάμα. *Wiktionary*. URL: <https://en.wiktionary.org/wiki/τάμα> (дата звернення: 25.12.2025).
42. Urzędnicy Wielkiego księstwa litewskiego. Spisy, t. 3: Ziemia brzeska i województwo brzeskie XIV–XVIII wiek. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2020, 405 s.
43. Votum. *Wiktionary*. URL: <https://en.wiktionary.org/wiki/votum> (дата звернення: 25.12.2025).
44. Weinryb I. (ed.). Agents of Faith: Votive Objects in Time and Place. New York: Bard Graduate Center, 2018. 372 p.
45. Weinryb I. (ed.). Ex voto: Votive giving across cultures. New York: Bard Graduate Center, 2016. 250 p.
46. 5087. Nadar. *Bible Hub*. URL: <https://biblehub.com/hebrew/5087.htm> (дата звернення: 25.12.2025).
47. 5068. Nadab. *Bible Hub*. URL: <https://biblehub.com/hebrew/5068.htm> (дата звернення: 25.12.2025).
48. Державний Архів Житомирської Області.
49. Державний Архів Тернопільської Області.
50. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського.
51. Національний Музей у Львові ім. митрополита Шептицького.
52. Центральний Державний Історичний Архів України у Львові.

V. R. MOROZ, Research fellow at the Institute of the Church History
 e-mail: moroz.volodymyr@ucu.edu.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0852-4285>
 Ukrainian Catholic University,
 17 Svetsitskohoho street, Lviv, 79011, Ukraine

VOTIVE OFFERINGS FROM THE XVIII–XX CENTURIES NEAR THE ICONS IN THE UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC (RUTHENIAN CATHOLIC) CHURCHES: BASED ON MATERIALS FROM VOLHYNIA, GALICIA, ZARPATTIA, AND PODILLIA

Research aim. To analyze the practices of implementation, public representation, and preservation of votive gifts (vows, votive offerings, consecration gifts, vow gifts) in the Ukrainian Greek Catholic (previously Ruthenian Catholic) Churches of the 18th–20th centuries. Based on materials from monasteries and parishes in Volhynia, Galicia, Zakarpattia, and Podillia. To highlight

the importance of researching this segment of piety, which, supported by the church authorities for centuries, formed a significant layer of spiritual phenomena and material culture artifacts, but was repressed by the Russian secular and church authorities, as well as the communist authorities as part of the policy of destroying the Ukrainian Greek Catholic Church.

Research aim. To analyze the practices of implementation, representation, and preservation of votive gifts (votive offerings, votive gifts, ex-voto gifts) in the Ruthenian Catholic i.e., Ukrainian Greek Catholic, Church of the 18th–20th centuries. Based on materials from monasteries and parishes in Volhynia, Galicia, Zakarpattia, and Podillia.

Scientific novelty. In this study, the culture of votive offerings is examined as a holistic phenomenon, rich in symbolism and governed by internal principles. In contrast, previous research has predominantly focused on its individual aspects or exclusively on specific artifacts, such as miraculous icons and the gifts placed beside them.

Conclusions. Analysis of information from archival and published sources from the 18th to 20th centuries from Ruthenian Catholic i.e., Ukrainian Greek Catholic, pilgrimage centers confirms the presence of icons that had official miraculous status or simply a corresponding reputation among believers, as well as a large number of votive offerings associated with spiritual and physical healing. In the tradition of the Ukrainian Greek Catholic Church, gifts symbolizing gratitude to God from individuals who have already been healed have been and continue to be the norm throughout the centuries. Vows of gratitude, as an advance payment to God for future healing, did not develop widely due to their potential connection with magic: attempts to influence higher powers, to bribe them. Warnings against the temptation to “bribe God,” recorded in some folklore stories, were intended to illustrate the punishment for such attempts. Ordinary jewelry, specially made “votive tablets,” and “votive offerings in forma” were recorded as votive offerings in churches. The latter, in the form of hands, feet, hearts, and other organs and body parts, visually explained the meaning of human gratitude. A separate form of votive offerings was crowns for icons. This phenomenon later took on the character of official church acts, such as the coronation of revered shrines, with the highest being papal crowns, consecrated by the Pope. However, the widespread presence of crowns on various icons testifies to the existence of a tradition of “popular” coronation alongside the official one. Over time, some pilgrimage centers accumulated so many gifts from pilgrims that the most valuable ones had to be kept in treasuries. First, the persecution of the UGCC by the Russian authorities during the tsarist era, and then communist persecution, led to the destruction of the culture of consecrated gifts along with the structures of the Church. Nevertheless, this culture has been preserved in the western Ukrainian lands and has been revived.

Keywords: *votive offerings, votive gifts, ex-voto gifts, vow gifts, miraculous icons, Kyivan Metropolitanate, Mukachevo Eparchy.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Vavryk M. (1979). Essay on development and state of the Basilian Order during the XVII–XX cc. [=Zapysky Chynu sviatoho Vasyliia Velykoho. Seriiia 2. Sektsiia 1. Vol. 40]. Rym: OO. Vasyliiany. 217 s. (in Ukrainian)
2. Great festivity in the Mukachevo monastery. (1926). *Blahovistnyk*. Uzhhorod. №7. S. 97–98. (in Ukrainian)
3. Galician–Volhynian Chronicle. Textology. (2020). / ed. O. Tolochko. Kyiv: Akademperiodyka. 929 s. (in Ukrainian)
4. Hryhoruk M. (2019). «Very smart old man». *Nova Zoria*. Ivano-Frankivsk. №6. S. 6. (in Ukrainian)

5. Zholtovskii P. (1973). Ukrainian votive offerings. *Dekorativnoe iskusstvo SSSR*. 3. S 56–57. (in Russian)
6. Kvyach P-D. (2009). Pilgrimage shrine of the Mother of God in Zarvanytsia. Ternopil: Zbruch. 342 s. (in Ukrainian)
7. Book of testimonies of the Mukachevo Basilian Fathers' monastery. (2023). (Manuscript) Mukachevo. Vol. 1. 96 s. (in Ukrainian)
8. Kovaleva N. (2010). Votive offerings in collections of the Museum of historical treasures of Ukraine. Museum Readings. *Proceedings of the Scientific Conference "Jewelry Art – A View Through the Ages" November 15–17*. Kyiv: Museum of historical treasures of Ukraine. P. 230–238. (in Ukrainian)
9. Kormylo M. (Without date). Miraculous Redeemer icon from Turynka. (Unpublished essay in the authors collection). 2 s. (in Ukrainian)
10. Krainia O., Lystopad H., Onoprienko N. (2021). Group of votive offerings with heart leitmotif in the «Kyievo-Pecherska Lavra» National Reserve's collection. *Mohylianski chytannia. Zbirnyk naukovykh prats. Shchorichnyk*. Kyiv: Feniks. S. 36–42. (in Ukrainian)
11. Kuzmovych-Holovinska M. (2015). Zarvanytsia. Leaves of memoirs. Ternopil: Dzhura. 224 s. (in Ukrainian)
12. Lazorak B. (2017). “Tam by ty Boh prostyv ...”: the solution of the origin of the ancient miraculous icon of the Crucifixion of Christ in Zarvanytsia and the inquisitorial records of the interrogation of the witnesses about the healing of the laity (1728, 1742). *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk*. Drohobych: Kolo. Issue XIX–XX. S. 404–422. (in Ukrainian)
13. Rus' Chronicle after the Hypatian Codex (1989). / transl. L. Makhnovets. Kyiv: Dnipro. xiv + 590 s. (in Ukrainian)
14. Maria-Povch's pilgrim or different songs collection in honor of Blessed Virgin and Mother of God in Maria-Povch as well as for the benefits of her faithful adherents, created based on Liturgical books and Prayer book, approved by ecclesiastic authorities (1907). / compiled by I. Khoma Chynu sviatoho Vasyliia Velykoho. Unhvar: Unio. 464 s. (in Ukrainian)
15. Melnyk A. Zarvanytsia. (1926). Rohatyn: [b. v.]. 82 s. (in Ukrainian)
16. “We are children of glorious Ukraine”: selected ethnological and historical works of Fr. Anatolii Kralytskyi (2023). / compiled and edited by V. Moroz. Lviv: Ukrainian Catholic University. 512 s. (in Ukrainian)
17. Moroz V. (2024). Pochaiv monastery's way to the Uniate Church at the end of the XVII – early XVIII cc.: prerequisites, conditions and history of the 1712 year's decision. *Pochaiv phenomenon: Basilian monastery in honor of Dormition of the Mother of God in Ukrainian history and culture* [= Zapysky Chynu sviatoho Vasyliia Velykoho. Serii 2. Sektsiia 2. Vol. 16 (22)] / ed. V. Moroz. Rym – Lviv: Misioner. S. 100–121. (in Ukrainian)
18. Mukachevo Mother of God icon. (2011). *Provintsiia sviatoho Mykolaia Vasyliianskoho Chynu sviatoho Yosafata v Ukraini*. URL: <https://osbm.org.ua/index.php/provintsiya/chudotvorniky/mukachivska-ikona-bozhoi-materi> (application date: 25.12.2025). (in Ukrainian)
19. Pekar A. (1997). Essays on the Church history of the Zakarpattia [=Zapysky Chynu sviatoho Vasyliia Velykoho. Serii 2. Sektsiia 1. Vol. 50]. Rym - Lviv: Misioner. Vol. 2. 492 s. (in Ukrainian)
20. Pekar A. (2014). Essays on the Church history of the Zakarpattia. Uzhhorod: KP «Uzhhorodska miska drukarnia». Vol. 3. 224 s. (in Ukrainian)
21. Pyvovarov S., Krainia O. (2022). Religious practice of healing eye diseases (based on materials from the «Kyievo-Pecherska Lavra» National Reserve). *Aktualni pytannia suspilno-humanitarnykh nauk ta istorii medytsyny Zbirnyk materialiv II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (17–18 bereznia 2022 r.)*. Chernivtsi: Bukovynskyi derzhavnyi medychnyi universytet. S. 44–47. (in Ukrainian)
22. Rabii Yu. (1999). Princely town Sambir. Lviv: Misioner, 1999. 422 s. (in Ukrainian)
23. Reshetylo S. (1927). Blessed Mother of God icon, that was presented by Holy Father Pius XI to the Mukachevo monastery. *Zapysky Chynu sviatoho Vasyliia Velykoho*. Zhovkva. Vol. 2. Issues 1–4. S. 411–416. (in Ukrainian)
24. *Sacral heritage of the Lviv region*. (2026). URL: <https://www.sacredartlviv.org.ua/tserkva.html> (data zvernennia: 25.12.2025). (in Ukrainian)
25. Testimony of Fr. Luka Buniak OSBM. (2025). Collected by V. Moroz. Mukachevo, 17.XII.2025. (in Ukrainian)

26. Testimony of Fr. Mykola Hryhoruk. (2025). Collected by V. Moroz. Fytiv, 19.XII.2025. (in Ukrainian)
27. Testimony of Fr. Petro-Dmytro Kvysh. (2025). Collected by V. Moroz. Ternopil, 15.XII.2025. (in Ukrainian)
28. Testimony of nun Mykhaila Stadnyk Congregatio Sororum Ancillarum Iesu in Eucharistia. (2025). Collected by V. Moroz. Sambir, 23.XII.2025. (in Ukrainian)
29. Works of the Podolian eparchial committee for history and statistics. (1890–1891). Kamenets-Podolsk: Tipografia Podolskago Gubernskago Pravlenia. Issue 5. 444 s. (in Russian)
30. Apostle's and Evangelist's Luke Church (village Korsiv). (Without date). *Interaktyvna karta Ukrainy Hreko-Katolytskoi Tserkvy*. URL: <https://map.ugcc.ua/view/110-tserkva-apostola-i-vangelysta-luky-s-korsiv-lvivska-oblast> (data zvernennia: 25.12.2025). (in Ukrainian)
31. Chyzhovych M. (2016). Mother of God icon in Sambir. History of the miraculous icon and church. Ternopil: [b. v.]. 120 s. (in Ukrainian)
32. Miraculous icons of the Sokal Eparchy. (2006). 2nd edition. Zhovkva: Redaktsiia chasopysu «Dzherelo Zhyttia», 82 s. (in Ukrainian)
33. Sheretiuk R., Stokolos N. (2024). Coronation of the Virgin Mary icons as a phenomenon in European early modern culture. *Pochaiv phenomenon: Basilian monastery in honor of Dormition of the Mother of God in Ukrainian history and culture* [= Zapysky Chynu sviatoho Vasyliia Velykoho, Seriia 2, Sektsiia 2, t. 16 (22)] / ed. V. Moroz. Rym – Lviv: Misioner. S. 411-427. (in Ukrainian)
34. State Archives of Zhytomyr Region. (in Polish)
35. State Archives of Ternopil Region. (in Polish)
36. Manuscript Institute, Vernadsky National Library of Ukraine. (in Polish)
37. Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv, f. «Rukopysy latynski». (in Latin, in Polish)
38. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv. (in Latin, in Polish)

Текст надійшов до редакції 21.02.2026 / The text was received by the editors 21.02.2026

Текст затверджено до друку 09.04.2026 / The text is recommended for printing 09.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-14>

УДК 39(477.42)Червяк

О.О. ВАСЯНОВИЧ, канд. істор. наук,

заступник директора з наукової роботи

e-mail: guru_v@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9360-6447>

Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф,
просп. Перемоги, 56, м. Київ, 04074, Україна

НАУКОВИЙ ДОРОБОК КОРНІЯ ЧЕРВЯКА ПРО НАРОДНУ КУЛЬТУРУ ОКОЛИЧНОЇ ШЛЯХТИ КОРОСТЕНЩИНИ

Мета дослідження. Узагальнити дослідження про народну культуру околичної шляхти Корнія Червяка – маловідомого вченого-етнолога, репресованого у 1933 р. Простежити вплив наукового доробку вченого на подальші етнологічні дослідження періоду незалежності України.

Методологія дослідження. Використано науково-дослідницькі принципи історизму, системності, об'єктивності. Застосовано описовий, порівняльно-історичний, історико-критичний методи.

Наукова новизна. Вперше всебічно проаналізовано науковий доробок К. Червяка з матеріальної та духовної культури околичної шляхти Коростенщини та його оцінка сучасниками-рецензентами. Джерельна база охоплює друковані та архівні матеріали.

Висновки. Науковий доробок Корнія Червяка містить різні аспекти матеріальної та духовної культури околичної шляхти: житло, одяг, поховальну обрядовість, частково заняття населення. Унаслідок кращого економічного, а в минулому соціально-політичного становища їй вдалося збагатити свій побут певними рисами для дистанціювання від навколишнього селянства. Зокрема при спорудженні житла звертається увага на розміри та планування будинку, наповнення його нестационарними меблями, прикрашання килимами. У жіночому одязі використовуються покупні тканини, відсутня вишивка на рукавах сорочок, натомість багато оздоблюються подолки, спідниці декоруються оборками, мереживом. Шляхта намагалася також зберегти свою кастову замкнутість, уникаючи шлюбів із селянством. У наукових студіях ученого-етнолога органічно проявилася його життєва позиція, будучи щирим прихильником радянської влади, він цілком об'єктивно не приховував її недоліки та прорахунки. Попри фрагментарність деяких досліджень К. Червяка, вони на сьогодні складають цінну джерельну базу, сприяють об'єктивному висвітленню різних аспектів народної культури околичної шляхти Коростенщини.

Ключові слова: Корній Червяк, околична шляхта, матеріальна культура, духовна культура, Коростенщина.

Як цитувати: Васянович О. О. Науковий доробок Корнія Червяка про народну культуру околичної шляхти Коростенщини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2026. Вип. 42. С. 179-190, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-14>

In cites: Vasianovych O. O. (2026) Scientific Work of Kornii Cervyak on the Folk Culture of the Petty Gentry of the Korosten Region. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (179-190), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-14> (in Ukrainian)

©О.О.Васянович, 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Ім'я Корнія Червяка маловідоме в Україні, за винятком вузького кола фахівців. Проте саме талановитому вченому-етнологу ми маємо завдячувати у започаткуванні вивчення особливостей культури околичної шляхти Коростенщини.

Про життя та наукові пошуки К. Червяка можна дізнатися з публікацій сучасних українських дослідників В. Прокопчука [29–32], М. Лутай [18], Н. Маслової [19]. Одна з цих статей розкриває епізод зі становленням молодого вченого, вводить до наукового обігу тези доповіді «Колишня околична шляхта на Коростенщині», зробленої при вступі до аспірантури [29]. Ми коротко окреслимо основні біографічні відомості про вченого, спираючись на вказані статті.

Корній Григорович Червяк народився 13 вересня 1894 р. в містечку Млинів Дубенського повіту Волинської губернії (нині сел. Дубенського р-ну Рівненської обл.) в селянській родині. Після закінчення педагогічних курсів у Житомирі вчителював у різних населених пунктах на Житомирщині.

Після знайомства з видатним українським діалектологом, етнографом та письменником, очільником етнографічного відділу Волинського музею в Житомирі Василем Григоровичем Кравченком захопився вивченням історії та етнографії краю. Цілком імовірно, що саме В. Кравченко вплинув на тематику наукових досліджень К. Червяка. Досліджуючи Коростенщину, Василь Григорович особливу увагу звертав на с. Беги, населене околичною шляхтою. Відмічаючи, що жителі цього села відрізняються особливим гонором: «То нічого, що ця особа неписьменна, але ж при чому тут письменність, коли кров – то найголовніша річ – вона дає гонор людині. То що людині? Цілому селу!» [39, ф. 15, од. зб. 59, арк. 226], він наголошував, що село потребує стаціонарного обстеження, оскільки має давню історію, глибоко символічну матеріальну та духовну культуру. Василь Кравченко сам робив записи у цьому селі, залучав до цього місцевих жителів. Усі матеріали зберігаються в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ). Колективом Інституту започатковано видання етнографічної спадщини В. Кравченка [14–17].

У 1922 р. Корній Червяк поступив на етнографічний відділ Ленінградського географічного інституту, організував і очолив українську секцію етнографічного гуртка. Під час літніх канікул досліджував побут, звичаї та вірування мешканців Коростенщини. Особливу увагу звертав на вивчення околичної шляхти, яка, порівняно з селянами, мала особливості у матеріальній та духовній культурі. По закінченню навчального закладу перебував у аспірантурі Катедри історії української культури Харківського інституту народної освіти. Одночасно прослухав курс лекцій у Ленінградському університеті. Продовжив поглиблене вивчення околичної шляхти. Внаслідок півторамісячного стаціонарного обстеження с. Ходаки підготував рукопис на 200 сторінок з малюнками [13, с. 26]. Ілюстрації до дослідження зробив співробітник Коростенського музею В. Молчанов. За результатами дослідження виголосив доповіді в Коростенському окружному музеї краєзнавства, Волинському державному музеї (м. Житомир), на Катедрі історії української культури (м. Харків). Остаточне опрацювання проводилося під керівництвом видатного радянського етнолога Дмитра Зеленіна, який після обрання член-кореспондентом Академії наук СРСР переїхав з Харкова до Ленінграда.

З 1927 р. Корній Червяк працював науковим співробітником, згодом – директором Коростенського окружного музею краєзнавства. Разом з В. Кравченком 1930 р. заснував журнал «Краєзнавство на Коростенщині» (вийшов один випуск). Організовував наукові експедиції для формування музейної колекції, яка була втрачена в роки Другої світової війни.

З часом був призначений керівником сектору антропології та етнографії та одночасно – науковим співробітником Українського науково-дослідного інституту матеріальної культури Народного комісаріату освіти УСРР, з 1933 р. – Харківський Науково-дослідний інститут історії української культури імені академіка Дмитра Багалія.

Проте чистки й репресії набирали обертів в Україні. 21 грудня 1933 р. К. Червяк був арештований, як член контрреволюційного терористичного угруповання, за шпигунську діяльність (статті 54⁶, 54⁸, 54¹¹ Кримінального кодексу УСРР) і ухвалою судової трійки Державного політичного управління УСРР від 26 лютого 1934 р. позбавлений волі у виправно-трудовому таборі на 3 роки. Можемо припустити, що несправедливі звинувачення, допити, суд, ув'язнення позначилися на фізичному та психічному здоров'ї вченого. Ухвалою від 20 лютого 1935 р., як психічно хворий, переведений до психіатричної лікарні для примусового лікування [35, с. 574]. Після звільнення деякий час працював садівником Ботанічного саду, намагався впорядкувати свої записи. Експертною комісією Українського психоневрологічного інституту 18 лютого 1950 р. визнаний хворим на шизофренію. Харківським обласним судом 26 квітня 1950 р., як соціально небезпечний елемент, підданий примусовому лікуванню з ізоляцією у спецлікарні Міністерства внутрішніх справ, 8 березня 1954 р. переведений до загальногромадської психіатричної лікарні [35, с. 574].

Дата смерті і місце поховання невідомі.

Судовою колегією УРСР 1965 р. скасовано попередні судові рішення через відсутність складу злочину та реабілітовано К. Г. Червяка.

З традиційної побутової та обрядової культури околичної шляхти Коростенщини Корнієм Червяком було підготовлено три дослідження: «Шляхта околиць на Коростенщині» (Коростень, 1928) [37], «Килимарство на Коростенщині» [36] та «До похоронних звичаїв у т. зв. околичної шляхти на Коростенщині» [39, ф. 1–4, од. зб. 249].

Околична шляхта сформувалася на межі Пізнього Середньовіччя і Ранньомодерного часу як малозаможна служебна шляхта, яка мешкала в навколишніх (околичних) селах біля великокнязівського (королівського) замку, виконувала військову й іншу службу на замкові потреби. Вона поділялася на окремі роди, кожен з яких проживав у селі, яке мало однакову назву з родовим прізвищем. Вони жили простим, подібним до селянського життя, проте отримували шляхетські привілеї від королів Речі Посполитої. З включенням Правобережної України до складу Російської імперії більшість з них не змогли отримати дворянство, але продовжували усвідомлювати себе шляхтою і дистанціюватися від селянства.

Джерельною базою досліджень К. Червяка в основному стали польові матеріали, зібрані переважно у с. Ходаки та інших населених пунктах Коростенщини з вказівкою прізвищ респондентів. Помічено, що він використовував різні методи отримання польової інформації, не обмежуючись виїздами у села: від наукового співробітника Коростенського музею тов. Пустовойта, від директора музею Ф. А. Козубовського з розповіді сторожихи музею. Дослідник інколи нарікає на труднощі отримати необхідну інформацію від респондентів: «Під час жнив трудно знайти бабу або й молоду жінку, яка згодилась би присвятити декілька часу на розмову про покійників, головне, не довелося мені знайти бабу, яка могла б сказати мені «все» про похорон. <...> Але велике старання й випитування викликає підозріння, чого старався уникнути, бо то загальмувало б роботу по вивченні одежі, в чому мені охоче допомагали майже всі Ходаківські жінки. Теж треба сказати й про сельраду – завжди коркетного [Ймовірно коректного. – О. В.] помічника при всебічному дослідженні села, виключаючи культ померших. Через те похорон парубка Олекси я записував од декількох випадкових осіб, які розповідали не тільки в деталях, а навіть у головному, по різному» [39, ф. 1-4, од. зб. 249, арк. 5-6].

Крім безпосереднього спілкування з респондентами і ймовірного запису свідчень на папері, К. Червяк ретельно оглядав зразки народної архітектури та одягу. Зокрема подана статистика хат у с. Ходаки: «“хат через сіни” – 1, хат “збудованим круглим домком” – 6, хат “із хати в хату” – 14 <...> 220 хат звичайного типу (трюхкамерні: хата, сіни, комора)» [37, с. 10], яка дає можливість зрозуміти поширеність різних типів хат. Дослідник демонструє труднощі добування інформації про одяг шляхти: «в с. Каленському нам пощастило знайти лише зелену атласову спідницю, що її було пошито з каптана, але зеленого каптана вже не

найшли» [37, с. 16], «в с. Ходаках у Марфи Ходаківської ми найшли лише клаптик червоної шкіри від червоних сап'янців» [37, с. 17]. Для сучасних дослідників такі знахідки взагалі за межею доступності.

К. Червяк повсякчас звертається до літопису Ходаківської церкви, складеного священником Г. Крашановським за програмою Д. Полянського [26, 27]. Нині доля цього літопису невідома і тому відродно, що матеріали з нього залучені до наукових досліджень. Звертається вчений і до нечисленних раніше надрукованих матеріалів з задекларованої тематики [1, 12, 34, 28].

Хронологічно першим дослідженням К. Червяка про народну культуру околичної шляхти є «До похоронних звичаїв у т. зв. околичної шляхти на Коростенщині», рукопис якого зберігається у Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. Рильського НАН України [39, ф. 1–4, од. зб. 249]. 1926 р. молодий науковець зібрав матеріал щодо культу покійників у цієї шляхти. Автор стверджує, що основний акцент робить на похороні парубків, хоча згадує також і про похорон дівчат. Основною джерельною базою стали польові матеріали, зібрані у с. Ходаки, доповнені у інших шляхетських селах (сс. Михайлівка, Каленське). Звернуто увагу, що у віз, на якому везуть домовину, запрягають «цугом» дві пари коней, наявність вершників («верховців») з перев'язаними через плече рушниками на застелених килимах конях, вплетені у гриви коней червоні стрічки, чорні шовкові хустки на руках вершників, випікання коржиків з медом («коровай») тощо. К. Червяк робить висновок, що такий похорон – це весільний обряд, який виник під впливом церковної унії, поширений лише у селах околичної шляхти. Дослідження доповнене анкетною-запитальником з поховальної обрядовості на 11 питань. Отже, К. Червяку вдалося виявити особливості похорону неодружених парубків, які зберегли риси військової служби кінно, притаманної у минулому шляхтичам.

Відносно повним і комплексним дослідженням у доробку К. Червяка є книга «Шляхта околиць на Коростенщині» [37]. У передмові до книги директор Коростенського музею Ф. Козубовський зазначає, що дослідження «є попереднім вступним нарисом до тої великої науково-дослідчої праці про шляхту, що її К. Г. Червяк продовжує й через деякий час має закінчити» [37, с. III]. Він же звертає увагу на основні завдання роботи: популяризувати краєзнавчі відомості про населення Коростенщини, зацікавити широкі кола населення долучитися до дослідницької роботи, підкреслити лише характерні особливості в побуті і звернути увагу читача на ті фактори, що під їх впливом твориться й міняється побут населення.

Праця «Шляхта околиць на Коростенщині» складається з кількох розділів: «З минулого шляхти», «Чумацтво», «Хата», «Одежа», «Духовна культура».

У першому розділі стверджується, що майже всі шляхтичі одержали своє «шляхетство» ще до Люблинської унії (1569) від князів литовських, звернуто увагу на обов'язки шляхтичів-бояр у Литовській державі, та акцентовано, що ці шляхтичі умовами свого життя й своїм побутом наближались до місцевого українського селянства. Проте через юридичні та економічні привілеї представники околичної шляхти відрізнялися від селян у побуті.

У розділі «Чумацтво» автор аналізує особливості природних умов господарювання, зокрема, несприятливі для хліборобства ґрунти. Це спонукало населення краю торгувати лісовим матеріалом і виробами з дерева, чумакувати, розвозити по степовій Україні дьоготь тощо. К. Червяк стверджує, що в шляхти «до повалення панщини чумацтво було більш розвинуто, бо шляхта користувалась волею, що її бракувало селянам» [37, с. 8]. Проаналізовано причини занепаду чумакування у попередні та сучасні для автора часи, наведені приклади товарів, які вивозили та привозили новітні торговці, звернуто увагу на хитрощі і шахрайство до яких вдаються комерсанти.

Розділ «Хата» присвячений народному житлобудівництву шляхтичів. Автор виділяє 7 основних типів хат у с. Ходаки [37, с. 14]. Особливу увагу звертає на хату, збудовану «круглим домком» – «план її складає звичайний квадрат, що його впоперек стіною розбито на дві

половини, – вужчу і ширшу. Ці половини, в свою чергу, перетинають стінами й в наслідок цього у вужчій половині влаштовують сіни й комору, а в ширшій – “хату й покої”» [37, с. 11]. Характеризує будівництво «з накотом», тимчасове житло («курені»), огорожу з «брамою», коротко описує інтер’єр хати.

У розділі «Одежа» описано переважно жіночий натільний, поясний, плечовий та верхній одяг, частково головні убори та взуття. Зокрема автор розглядає сорочки: «додульну», «сорочку з рукавами», «сорочку на станку» й «сорочку-простак» [37, с. 15], шовкові та атласні спідниці, верхній одяг («каптани», «ліси», «хутро»).

Окрема частина роботи не має спеціального заголовку, але містить інформацію «про “духовну” культуру та ідеологію шляхти» [37, с. 17]. Вона переважно присвячена поховальній обрядовості, де зроблено акцент на використанні килимів та вершників при похороні неодружених парубків та дівчат. Згадує К. Червяк про певні упередження у родичанні шляхти та селянства, новий обряд «звездіни», який заміняв хрещення дитини.

Таким чином, у матеріальній і духовній культурі околичної шляхти унаслідок пересічно-кращого економічного, а в минулому соціально-політичного становища проявилися деякі риси, завдяки яким вона відрізнялася від звичайних селян. У зв’язку з цим К. Червяк звернув увагу на їхню можливість займатися чумакуванням, споруджувати досконаліші у плані будинки, декорувати одяг та використовувати фабричні тканини для його виготовлення, а також на певну дистанцію і родичання через шлюб.

У журналі «Краєзнавство» за 1930 р. міститься ще одне дослідження К. Червяка з народної культури околичної шляхти – «Килимарство на Коростенщині» [36]. Стаття складається з чотирьох частин. У першій автор робить загальний огляд ткацтва та килимарства Волинської губернії, коротко описує матеріальну культуру шляхти Коростенщини, акцентує, що килимарство поширене головним чином у шляхетських селах. У другому розділі визначені килимарські вироби: «1) *Килими*, 2) *килимчики* або *дорожки*, що їх спеціально тчуть і жертвують церкві, 3) *запаски* і 4) *переклади* на фартухах, подолках сорочок тощо» [36, с. 17]; верстати для їх ткання: горизонтальні та вертикальні; техніки ткання килима: «*в лавку*», «*в спуск*» [36, с. 20]; кольорова гама килимів (білий, чорний, червоний, зелений, синій, жовтий) та барвники для їх фарбування. Третій розділ присвячений орнаментиці килимів. Автор окремо виділяє найпростіші килими смугами «*в полосу*», геометричні елементи «*в кулаки*», «*в козаки*», «*в круги*», «*в вазони*» [36, с. 25], звертає увагу на новітні рослинні елементи у стилі ампір, запозичені з вишивок хрестиковою технікою, розглядає композицію килима, який складається з центрального поля та кайми, вирізняє складову частину орнаменту – «*зуби*», якими «відокремлено дно килима від берега, з зубів же роблять бережки по краях килима» [36, с. 28-29]. Остання частина статті присвячена шляхам поширення килимарства у шляхти, автор робить історичний екскурс у давні часи, коли в панських маєтках працювали «коберники». Також звернуто увагу на застосування килимів у інтер’єрі хати та у весільному і похоронному обрядах. Віднаходить аналоги орнаментів килимів Коростенщини на Поділлі, Полтавщині, у греків Маріупольщини, у Середній Азії та на Кавказі. Висловлює припущення, що килими могли потрапити до околичної шляхти в часи Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, та й пізніше внаслідок чумакування. Завершується стаття програмою вивчення килимарства з 22 пунктів. Дослідження доповнене 26 ілюстраціями. На них переважно зображені килими та запаски з різними орнаментами, а також жіноче вбрання тощо. Кожне фото супроводжується інформацією про місце знаходження килима, матеріал і техніку його виготовлення, орнамент, розмір, кольорову гаму, за можливості час його виготовлення тощо. На жаль не зазначено авторів світлин.

Отже, небезпідставно К. Червяк вважає маркером околичної шляхти килимарство, яке поширилося в цих селах завдяки економічному чиннику і бажанню віддалитися від навколишнього селянства.

Науковий доробок К. Червяка містить багато народних термінів для повного розкриття теми, які автор або бере у лапки, або подає курсивом: *мужики* – селяни, *покої* – світлиця, *покліт* – степка, господарська споруда, *овиула* – стовп, *пул* – ліжко, *нари* для снання, *манькети* – обшивка зі зборами на жіночій сорочці, *карунки* – мереживо, *фальбони* – оборки на спідниці, *майшестер* – оксамит, *застіжка* – стрічка, *маршалки* – вершники на похороні, *дно* – центральне поле килима, *зуби* – дірки на місцях сполучення різнокольорових ниток килима тощо.

Не уникає дослідник і політичних моментів у розкритті теми. Хоч він активно підтримує радянську владу, але в своїх дослідження подає свідчення респондентів, які демонструють її прорахунки: «Заможні господарства підупадають (великий продподаток), незаможні теж не можуть піднятися (п'янство, торгівля дьогтем, що забірає час і енергію господарів, гра в карти), середняцькі-ж господарства зміцнюються і спостерегається їх зріст (сприяє тут й дьогтьярство, що в середняків має позитивне значення, бо зароблені гроші середняки вкладують в своє господарство)» [37, с. 10]; «В деяких хатах килимів немає і одна каленська баба ставить це у зв'язок з горожанською війною, коли “всі большевики з Каленського на килимах виїхали”» [37, с. 14]; «Немає рощоту держати овечок: заплати налог... Краще продати їх і купити готових. Попробую замість овечок завести гусей. Треба якось міркувати та хитрувати» [36, с. 43].

У своїх дослідженнях К. Червяк повсякчас наголошує на їх незавершеності, з надією продовжити у майбутньому і вдосконалити: «Особисто я не задоволений тим фактичним матеріалом, який мною зібран під час перебування на Коростеньщині: він не повний, щодо опису окремих випадків похоронів і не перевірений на місцях. Необхідно побільше зібрати матеріалу про похорон парубків і дівчат на Коростеньщині (й на Україні взагалі) й головне, в'яснити географічне його розповсюдження» [39, ф. 1–4, од. зб. 249, арк. 8]; «Мій начерк килимарства на Коростеньщині є перша спроба, що за її допомогою маємо на меті ознайомити читача з цим килимарством та хочемо дати вказівки щодо вивчення та збирання зразків народньої килимарської творчости» [36, с. 40]; «Згодом ми, або будь хто інший з робітників музею, спроможеться повно й всебічно висвітлити життя й побут шляхти й селянства. Для цієї майбутньої монографії конче потрібно зібрати докладні відомості про співжиття або боротьбу нового зі старим чи старого з новим побутом, що так часто-густо спостерігаємо в сучасному житті населення СРСР» [37, с. 17].

На дослідження К. Червяка «Шляхта околиць на Коростеньщині» протягом 1928 р. було надруковано три рецензії [25, 33, 38], що свідчить про безумовний інтерес у наукових колах до заявленої молодим вченим теми.

Рецензія вченого-літературознавця, академіка Української Академії Наук Володимира Перетця [25] виглядає досить формалізованою. Рецензент звертає увагу на виписану К. Червяком історію «шляхти», характеристику хати, одержі, занять нащадків околицьної шляхти (чумацтво, килимарство), акцентує, що авторське завдання «накреслити історію занепаду цієї, колись міцної, класи боярської, на підставі здобутків дослідження матеріальної культури – здається мені сливе цілком новиною в нашій науковій етнографічній літературі» [25, с. 228].

Дещо інші акценти зроблені у рецензії етнографки, фольклористки Людмили Шевченко [38]. Вона коротко подає основні здобутки молодого дослідника, звертає увагу на прорахунки та недопрацювання. Зокрема, «К. Червяк не оповів про способи пересування чумаків: чи їздили поодиночі, чи валками, якими валками, якими возами, волами, чи кіньми?» [38, с. 202]; «Не згадує ані про будівельний матеріал, ані про назви осібних частин хати, які напевно мають своє історичне і наукове значіння. Важливо було б подати процес будівництва не лише хати, а й інших холодних будівель, про яких немає згадки у розвідці. Також, крім одної згадки про килимарство, нічого не сказано про оздобу хатніх частин: сволока, дверей, одвірків, віконниць і про форми їх. Не сказано нічого і про прикраси хат:

рушники, вибійки, перетинки на іконах і столах»; «школа, що не має згадки про чоловічу [одежу. – О. В.] (крім шапки пояса і чобіт)» [38, с. 203]. Звернуто увагу на невдало використані терміни «лавки для сання», «комахи (насекомых)», «очаг» [38, с. 203]. Висловлює жаль, що розвідка, «не вважаючи на багатство цікавого змісту, має характер уривковий і не дає нічого цільного, викінченого» [38, с. 203].

У рецензії історика, публіциста, літературного критика, співробітника Українського інституту марксизму-ленізму й викладача Комуністичного університету ім. Артема й Інституту журналістики у Харкові Володимира Сухино-Хоменка [33] розставлені зовсім інші акценти у дослідженні К. Червяка. Рецензент ставить під сумнів розгляд шляхти, як «окремої соціальної групи» [33, с. 258], обґрунтовує необ'єктивність автора через його фокусування лише на одному селі Ходаки, якому варто було б застосувати «метод порівняння «шляхетських» сіл з селянськими» [33, с. 258], змішування становості та класовості. Проте головні зауваження рецензента зосереджені у політичній площині, ставиться під сумнів достовірність фактів через «некритичне повторювання явно тенденційного матеріалу секретаря Ходаківської сільради» [33, с. 259], зачіпає його, що «всі більшовики з Каленського на килимах виїхали» [33, с. 259] тощо. Зауважено вживання К. Червяком «чужоземних слів» *Sturm Drang*, апотропеїчне, *Vita nova* [33, с. 259]. Висловлюється рекомендації авторові «виправив ті огріхи, що помічаємо в попередній праці, бо тільки в такому разі праця матиме добрі й цінні наукові наслідки» [33, с. 259]. Завершується рецензія побажанням, «щоб у краєзнавстві стара народницька методологія роботи відійшла геть на бік і щоб її заступила єдино-вірна – марксистська» [33, с. 259].

Цілком ймовірно, що така розгромна рецензія могла призвести до подальшого арешту К. Червяка, але не врятувала від репресій В. Сухино-Хоменка.

Довгий час науковий доробок К. Червяка про народну культуру околичної шляхти Коростенщини не використовувався етнологами. Лише у період незалежності України ця тема почала з'являтися у дослідження вітчизняних етнологів [3–11, 20–24], які у свої статті залучали факти, виявлені К. Червяком. Вийшла друком узагальнююча праця М. Беха про особливості побуту та обрядової культури шляхетського села Беги, яка також містить порівняльні матеріали з доробку К. Червяка [2]. Проте поза увагою дослідника залишилися інші аспекти народної культури. Зокрема, І. Несен на початку ХХІ ст. здійснила дослідження про особливості весільної обрядовості околичної шляхти [21].

Таким чином, науковий доробок Корнія Червяка містить різні аспекти матеріальної та духовної культури околичної шляхти: житло, одяг, поховальну обрядовість, частково заняття населення. Унаслідок пересічно-кращого економічного, а в минулому соціально-політичного становища їй вдалося збагатити свій побут певними рисами для дистанціювання від навколишнього селянства. Певною мірою можна стверджувати, що такі риси культури шляхти були маркерами їх соціальної ідентичності. Зокрема при спорудженні житла звертається увага на розміри та планування будинку, наповнення його нестационарними меблями, прикрашання килимами. У жіночому одязі використовуються покупні тканини (перкаль, ситець, адамашка), відсутня вишивка на рукавах сорочок, натомість багато оздоблюються подолки, спідниці декоруються оборками (фальбонами), мереживом (карунками). Шляхта намагалася також зберегти свою кастову замкнутість, уникаючи шлюбів із селянством. Під час похорону важливу роль у шляхти відіграє килим (застеляють під домовину, накривають коней) та вершники, які супроводжують процесію. У наукових студіях ученого-етнолога органічно проявилася його життєва позиція, будучи щирим прихильником радянської влади, він цілком об'єктивно не приховував її недоліки та прорахунки. Попри фрагментарність деяких досліджень К. Червяка, вони на сьогодні складають цінну джерельну базу, сприяють об'єктивному висвітленню різних аспектів народної культури околичної шляхти Коростенщини. Наші польові матеріали 2023–2024 рр. на Коростенщині демонструють

збереження особливостей матеріальної та духовної культури шляхти, а відповідно і перспективності подальших досліджень.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов. Киев: Типография Е. Федорова, 1867. Ч. 4. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Т. I. С. 1-62.
2. Бех М. В. Традиції і трансформації в етнокультурі та побуті села Бехи на Житомирщині кінця XIX – першої половини XX століття. Київ: Наукова думка, 2018. 142 с.
3. Васянович О. Дружко коровай несе, намнеткою тресе (Жіночий одяг шляхти околиць села Мелені). *Берегиня*. 2004. № 1. С. 67-76.
4. Васянович А. Проявления социальной идентичности в традиционной одежде украинской мелкой шляхты в XIX – первой половине XX в. *Tradycja i dabartis. Tradition & Contemporarity*. Klaipėda, 2016. № 11. С. 155-169.
5. Васянович О. Вбрання околичної шляхти Житомирщини, як етносоціальний маркер. *Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнародної конференції молодих учених, присвяченої 20-річчю Незалежності України*. Київ, 2011. Вип. IV. Ч. 5. С. 34-36.
6. Васянович О. Деякі особливості вбрання околичної шляхти Житомирщини другої половини XIX – початку XX ст. *Народний костюм як виразник національної ідентичності*. Київ, 2008. С. 140-145.
7. Васянович О. Знакові функції килимів околичної шляхти Житомирщини. *Народна творчість та етнографія*. 2011. № 6. С. 53-57.
8. Васянович О. Килимарство околичної шляхти Житомирщини: перспективи дослідження та відродження. *Ремесла та промисли Поліської зони. Проблеми дослідження і популяризації*. Матеріали всеукраїнської наукової конференції (Малин, 21 серпня 2019 р.). Малин, 2019. С. 18-26.
9. Васянович О. Меленівська хата. *Волинь-Житомирщина*. 2000. № 4. С. 90-103.
10. Васянович О. Прояви соціальної ідентичності околичної шляхти Житомирщини: огляд традиційної матеріальної та духовної культури. *Шляхетство Полісся України. Старовинні роди Овруцької шляхти*. Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 2018. С. 53-61.
11. Васянович О. Традиційне житло української дрібної шляхти у другій половині XIX – першій половині XX ст. (галицько-поліські паралелі). *Народна культура України: традиції і сучасність*: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 40-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України, Київ, 8–10 жовтня 2009 р. Київ, 2010. С. 197-202.
12. Вербицкий Н. Материалы для истории и этнографии. Описание Овручского уезда и его достопримечательностей. VII. За-Ушская шляхта. *Волинские губернские ведомости*. 1854. № 13. С. 55-57.
13. Козубовський Ф. Коростенська округа. *Краєзнавство*. 1927. № 3. С. 26-27.
14. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Київ: Видавництво ІМФЕ, 2025. Т. 3. Кн. 1. 680 с.
15. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Київ: Видавництво ІМФЕ, 2025. Т. 3. Кн. 2. 504 с.
16. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Київ: ІМФЕ, 2009. Т. 2. 640 с.
17. Кравченко В. Зібрання творів. Київ: ІМФЕ, 2007. Т. 1. 254 с.
18. Лутай М. Ректори, викладачі, студенти Житомирського педагогічного інституту – жертви сталінського тоталітарного режиму. URL: https://eprints.zu.edu.ua/4878/1/Lytai_2.pdf (Дата звернення: 06.02.2026).
19. Маслова Н. І. Видатні вчені України та їх роль у розбудові Житомирського краєзнавчого музею. *Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми*: Науковий збірник «Велика Волинь». Житомир: Косенко М. Г., 2005. Т. 33. С. 3-13.
20. Несен І. Околична шляхта на теренах північно-східної Житомирщини: особливості історичного розвитку та етнографічного життя. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 21. С. 84-97.
21. Несен І. Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу. *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 6. С. 91-97.
22. Несен І. Поховальні та поминальні обряди в середовищі «околичної» шляхти Північно-Східної Житомирщини (кінець XIX – початок XX століття). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2009. Вип. 44. С. 241-264.

23. Несен І. Традиційний жіночий костюм Житомирського Полісся середини XIX – початку XX століть: проблеми вивчення та виставкового відтворення. *Народний костюм як виразник національної ідентичності*. Київ, 2008. С. 239-247.
24. Орел Л. Килимарство на Коростенщині. *Земля, обпалена Чорнобилем (за матеріалами польових експедицій)*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. С. 100-107.
25. Перетц В. К. Г. Червяк «Шляхта околиця на Коростенщині» Коростень 1928, 20 стор. *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 227-228.
26. Полянський Д. Церковно-приходська летопись на Волини. *Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1884. № 1–2. С. 1-26.
27. Полянський Д. Церковно-приходська летопись на Волини. *Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1884. № 3. С. 77-92.
28. Потаповский А. Отличительные черты жителей Овручского уезда. Зеленин Д. *Описание рукописей Ученого архива Императорского Русского Географического Общества*. Петроград: Типография А. В. Орлова, 1914. Вып. 1. С. 317-321.
29. Прокопчук В. С. «Шляхта на Коростенщині» та її автор Корній Черв'як. *Краєзнавство рідного краю: історія та сьогодення*. Науковий збірник «Велика Волинь». Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2022. Вип. 63. С. 116-125.
30. Прокопчук В. С. К. Г. Черв'як – краєзнавець-музейник, учений. *Житомирщина крізь призму століть*. Житомир: Журфонд, 1997. С. 140-142.
31. Прокопчук В. С. Трагічна доля волинянина К. Г. Черв'яка – ученого, краєзнавця. *Житомирщина на зламі тисячоліть*. Науковий збірник «Велика Волинь». Житомир: МАК, 2000. Т. 21. С. 348-349.
32. Прокопчук В. С. Фундатори і члени УКК. *Під егідою Українського комітету краєзнавства*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. С. 275-300.
33. Сухино-Хоменко В. Корній Червяк «Шляхта околиця на Коростенщині». *Прапор марксизму*. 1928. № 4. С. 257-259.
34. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. Почаев, 1888. Т. 1. Уезды Житомирский, Новоград-Волинский и Овручский. 440 с.
35. Черв'як Корній Григорович. *Реділітовані історією. Харківська область*. Київ, Харків: Оригінал, 2008. Кн. 1. Ч. 2. С. 574.
36. Червяк К. Килимарство на Коростенщині. *Краєзнавство*. 1929. № 3–10. С. 13-44.
37. Червяк К. Шляхта околиця на Коростенщині. Коростень, 1928. 20 с.
38. Шевченко Л. К. Червяк. Шляхта околиця на Коростенщині. 1928. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2–3. С. 202-203.
39. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України.

O. O. VASIANOVYCH, PhD (History), Deputy Director for Research

e-mail: guru_v@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9360-6447>

State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters,
56, Peremogy Ave., 03057, Kyiv, Ukraine

SCIENTIFIC WORK OF KORNII CERVYAK ON THE FOLK CULTURE OF THE PETTY GENTRY OF THE KOROSTEN REGION

Purpose of the study. To summarize the research on the folk culture of the petty gentry by Kornii Chervyak, a little-known ethnologist who was repressed in 1933. To trace the influence of the scientist's scientific achievements on further ethnological research during the period of Ukraine's independence.

Research methodology. The scientific research principles of historicism, systematicity, and objectivity were used. Descriptive, comparative-historical, and historical-critical methods were applied.

Scientific novelty. For the first time, a comprehensive analysis has been conducted on the scientific output of K. Chervyak regarding the material and spiritual culture of the petty gentry of the Korosten region, alongside its evaluation by contemporary reviewers. The source database includes printed and archival materials.

Conclusions. The scientific achievements of Kornii Chervyak covers various aspects of the material and spiritual culture of the petty gentry: housing, clothing, funeral rites, and partially the

occupations of the population. Due to a superior economic and, formerly, socio-political standing, the gentry succeeded in enriching its lifestyle with certain features intended to distance itself from the surrounding peasantry. Specifically, in domestic architecture, emphasis was placed on the dimensions and layout of the house, the use of non-stationary furniture, and the decoration of interiors with carpets. Women's clothing shifted toward the use of store-bought fabrics; notably, sleeve embroidery was absent, while hemlines were richly adorned and skirts decorated with ruffles and lace. The gentry also sought to maintain caste-like exclusivity by avoiding intermarriage with peasants. The scholar-ethnologist's life position was organically manifested in his academic studies; being a sincere supporter of the Soviet regime, he quite objectively did not conceal its shortcomings and miscalculations. Despite the fragmentary nature of some of K. Chervyak's studies, today they constitute a valuable source base and contribute to an objective coverage of various aspects of the folk culture of the petty gentry of the Korosten region.

Keywords: *Kornii Chervyak, petty gentry, material culture, spiritual culture, Korosten region.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Antonovich V. (1867). Contents of acts concerning the district gentry. Archives of Southwestern Russia, published by the temporary commission for the analysis of ancient acts. Kiev: Printing house E. Fedorova. Part 4. Acts on the origin of noble families in South-Western Russia. Vol. I. P. 1-62. (in Russian)
2. Bekh M. V. (2018). Traditions and transformations in the ethnoculture and everyday life of the village of Bekhy in the Zhytomyr region of the late 19th - first half of the 20th century. Kyiv: Scientific opinion. 142 p. (in Ukrainian)
3. Vasianovych O. (2004). Druzhko korovai nese, namnietkoiu trese (Women's clothing of the nobility of the surrounding village of Meleni). *Berehynia*. No. 1. P. 67-76. (in Ukrainian)
4. Vasianovych A. (2016). Manifestations of social identity in traditional clothing of the Ukrainian petty gentry in the 19th – first half of the 20th century. *Tradicija ir dabartis. Tradition & Contemporarity*. Klaipėda. No. 11. P. 155-169. (in Russian)
5. Vasianovych O. (2011). Clothing of the peripheral nobility of the Zhytomyr region as an ethno-social marker. *Science Days of the Faculty of History: Materials of the IV International Conference of Young Scientists, dedicated to the 20th Anniversary of Independence of Ukraine*. Kyiv. Issue IV. Part 5. P. 34-36. (in Ukrainian)
6. Vasianovych O. (2008). Some features of the attire of the peripheral nobility of the Zhytomyr region in the second half of the 19th – early 20th centuries. *Folk costume as an expression of national identity*. Kyiv. P. 140-145. (in Ukrainian)
7. Vasianovych O. (2011). Symbolic functions of carpets of the surrounding nobility of Zhytomyr region. *Folk Art and Ethnography*. No. 6. P. 53-57. (in Ukrainian)
8. Vasianovych O. (2019). Carpet weaving of the peripheral nobility of Zhytomyr region: prospects for research and revival. *Crafts and crafts of the Polesie zone. Problems of research and popularization*. Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference (Malyn, August 21, 2019). Malyn. P. 18-26. (in Ukrainian)
9. Vasianovych O. (2000). Melenivska hut. *Volyn-Zhytomyrshchyna*. No. 4. P. 90-103. (in Ukrainian)
10. Vasianovych O. (2018). Manifestations of social identity of the peripheral nobility of Zhytomyr region: a review of traditional material and spiritual culture. *The nobility of Polissya, Ukraine. Ancient families of the Ovruch nobility*. Materials of the scientific and practical conference. Kyiv. P. 53-61. (in Ukrainian)
11. Vasianovych O. (2010) Traditional housing of Ukrainian petty nobility in the second half of the 19th – first half of the 20th century (Galician-Polish parallels). *Folk culture of Ukraine: traditions and modernity: Proceedings of the International Scientific Conference dedicated to the 40th anniversary of the founding of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine*, Kyiv, October 8–10, 2009. Kyiv. P. 197-202. (in Ukrainian)

12. Verbickij N. (1854). Materials for history and ethnography. Description of the Ovruch district and its attractions. VII. The Trans-Ush gentry. *Volyn provincial gazette*. No. 13. P. 55-57. (in Russian)
13. Kozubovskiy F. (1927). Korosten District. *Local history*. No. 3. P. 26-27. (in Ukrainian)
14. Kravchenko V. (2025). Collection of works and materials from archival heritage. Kyiv: Publishing house IAHFSE. Vol. 3. Book 1. 680 p. (in Ukrainian)
15. Kravchenko V. (2025). Collection of works and materials from archival heritage. Kyiv: Publishing house IAHFSE. Vol. 3. Book 2. 504 p. (in Ukrainian)
16. Kravchenko V. (2009). Collection of works and materials from archival heritage. Kyiv: IAHFSE. Vol. 2. 640 p. (in Ukrainian)
17. Kravchenko V. (2007). Collection of works. Kyiv: IAHFSE. Vol. 1. 254 p. (in Ukrainian)
18. Lutai M. Rectors, teachers, students of the Zhytomyr Pedagogical Institute – victims of Stalin's totalitarian regime. URL: https://eprints.zu.edu.ua/4878/1/Lytai_2.pdf (Date accessed: 06.02.2026). (in Ukrainian)
19. Maslova N. I. (2005). Outstanding scientists of Ukraine and their role in the development of the Zhytomyr Museum of Local Lore. *Museum work in the Zhytomyr region: history, experience, problems*: Scientific collection "Great Volhynia". Zhytomyr: Kosenko M. H. Vol. 33. P. 3-13. (in Ukrainian)
20. Nesen I. (2008). The surrounding nobility in the northeastern Zhytomyr region: features of historical development and ethnographic life. *Scientific notes on Ukrainian history*. Pereiaslav-Khmelnytskyi. Issue 21. P. 84-97. (in Ukrainian)
21. Nesen I. (2004). The gentry of Central Polissya: features of the wedding ritual. *Folk Art and Ethnography*. No. 6. P. 91-97. (in Ukrainian)
22. Nesen I. (2009). Funeral and memorial rites among the "peripheral" nobility of the North-Eastern Zhytomyr region (late 19th - early 20th century). *Bulletin of Lviv University. Historical Series*. Lviv. Issue 44. P. 241-264. (in Ukrainian)
23. Nesen I. (2008). Traditional women's costume of Zhytomyr Polissya of the mid-19th - early 20th centuries: problems of study and exhibition reproduction. *Folk costume as an expression of national identity*. Kyiv. P. 239-247. (in Ukrainian)
24. Orel L. (2009). Carpet weaving in the Korosten region. *Land scorched by Chernobyl (based on materials from field expeditions)*. Kyiv: Olena Teliga Publishing House. P. 100-107. (in Ukrainian)
25. Peretts V. (1928). K. H. Chervyak "The surrounding nobility in the Korosten region" Korosten 1928, 20 pages. *Ethnographic Bulletin*. No. 7. P. 227-228. (in Ukrainian)
26. Poljanskij D. (1884). Church parish chronicle in Volyn. *Volyn Diocesan Gazette. Unofficial Part*. No. 1–2. P. 1-26. (in Russian)
27. Poljanskij D. (1884). Church parish chronicle in Volyn. *Volyn Diocesan Gazette. Unofficial Part*. No. 3. P. 77-92. (in Russian)
28. Potapovskij A. (1914). Distinctive features of the inhabitants of Ovruch district. Zelenin D. *Description of the manuscripts of the Scientific Archives of the Imperial Russian Geographical Society*. Petrograd: Printing house A. V. Orlova. Issue 1. P. 317-321. (in Russian)
29. Prokopchuk V. S. (2022). "The Nobility of the Korosten Region" and its author Korniy Chervyak. *Local history of the native land: history and present*: Scientific collection "Great Volhynia". Berdychiv: FOP Melnyk M. V. Issue 63. P. 116-125. (in Ukrainian)
30. Prokopchuk V. S. (1997). K. G. Chervyak is a local historian, museum curator, and scientist. *Zhytomyr region through the prism of centuries*. Zhytomyr: Jourfond. P. 140-142. (in Ukrainian)
31. Prokopchuk V. S. (2000). The tragic fate of K. G. Chervyak, a Volyn native and a scholar and local historian. *Zhytomyr region at the turn of the millennium*: Scientific collection "Great Volhynia". Zhytomyr: M.A.K. Vol. 21. P. 348-349. (in Ukrainian)
32. Prokopchuk V. S. (2004). Founders and members of the UCLH. *Under the auspices of the Ukrainian Committee of Local History*. Kam'ianets-Podilskyi: Alphabet-NOVA. P. 275-300. (in Ukrainian)
33. Sukhyno-Khomenko V. (1928). Kornii Chervyak «The surrounding nobility in the Korosten region». *Flag of Marxism*. No. 4. P. 257-259. (in Ukrainian)
34. Teodorovich N. I. (1888). Historical and statistical description of churches and parishes of the Volyn diocese. Pochaev. Vol. 1. Counties of Zhitomir, Novograd-Volynsky and Ovruch. 440 p. (in Russian)
35. Cherv'iak Kornii Hryhorovych. (2008). *Rehabilitated by history. Kharkiv region*. Kyiv, Kharkiv: Oryginal. Book 1. Part 2. P. 574. (in Ukrainian)
36. Chervyak K. (1929). Carpet weaving in the Korosten region. *Local history*. No. 3–10. P. 13-44. (in Ukrainian)

37. Cherviak K. (1928). The surrounding nobility in the Korosten region. Korosten. 20 p. (in Ukrainian)
38. Shevchenko L. (1928). K. Cherviak. The surrounding nobility in the Korosten region. 1928. *Primitive citizenship and its remnants in Ukraine*. Issue 2–3. P. 202-203. (in Ukrainian)
39. Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of the M. Rylsky Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the NAS of Ukraine. (in Ukrainian).

Текст надійшов до редакції 26.02.2026 / The text was received by the editors 26.02.2026

Текст затверджено до друку 08.04.2026 / The text is recommended for printing 08.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

ПУБЛІКАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-15>

УДК 930.25:94(477.4) «1945»

А. І. ФЕДОРОВА, канд. істор. наук, доц.,
доцентка кафедри філософії, історії та політології
e-mail: alla20086@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0306-7804>
Національний університет «Одеська політехніка»
пр. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, Україна

«РЕЛІГІЙНІ ДО МІСТИЦИЗМУ, ФАНАТИЧНІ ТА МІЦНО ПОВ'ЯЗАНІ З ЦЕРКВОЮ»: СТАРОВІРИ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ОЧИМА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1945)

Мета публікації полягає у введенні до наукового обігу Доповідної записки про старообрядництво Ізмаїльської області. Документ підготовлений Уповноваженим Ради у справах релігійних культів при Раді народних комісарів СРСР по Ізмаїльській області О. Остапенко, датується 10 грудня 1945 р., зберігається в фонді Ізмаїльського виконавчого комітету Державного архіву Одеської області.

Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових методах аналізу та синтезу, принципах історизму та об'єктивності.

Наукова новизна. Оприлюднений документ містить цінні дані про чисельність старовірів та їх соціальний склад, детально зображує уклад життя, особливості культури та побуту (зовнішній облік прибічників старої віри, здійснення церковної служби, святкування храмового дня тощо), описує ієрархічну структуру старообрядництва Ізмаїльської єпархії, демонструє відносини релігійних громад та їх очільників з радянською владою, аналізує політичні настрої старовірів регіону, які впродовж кількох десятиліть знаходилися у складі Румунії. Релігійний центр старовірів з приходом радянської влади у 1940 р. з Білої Криниці перенесений до м. Бреїла. У 1945 р. відбувається переорієнтація з Білокриницької митрополії до Московської архієпископії.

Висновки. Представлений документ заідеологізований, показує погляд на старообрядництво офіційного представника радянської влади. Передусім це зневажливе загальне ставлення до них як до «фанатиків», «містиків», неуків, «румунофілів», які протистояли радянській владі та її законам. В записці простежується складний процес реєстрації релігійних громад, залучення їх до патріотичної діяльності шляхом збору коштів, проведення цілеспрямованої роботи, особливо серед молоді, щодо подолання «релігійного фанатизму». Доповідна записка дає уявлення про інтеграцію старообрядців в радянське суспільство, подолання їх релігійної ідентичності. Подані в тексті джерела коментарі допомагають зрозуміти згадувані терміни, імена тощо.

Ключові слова: старовіри, білокриницька ієрархія, уповноважений у справах релігійних культів, Ізмаїльська область, доповідна записка, радянська релігійна політика.

Як цитувати: Федорова А. І. «Релігійні до містицизму, фанатичні та міцно пов'язані з церквою»: старовіри Ізмаїльської області очима радянської влади (1945 р.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2026. Вип. 42. С. 191-209, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-15>

In cites: Fedorova A. I. (2026). «Religious to the point of mysticism, fanatical, and strongly connected to the church»: Old Believers of the Izmail Region in the perception of Soviet power (1945). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (191-209), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-15> (in Ukrainian)

В умовах повномасштабної війни росії проти України старовіри України продемонстрували свою принципову проукраїнську позицію, яка протистойть ідеології «русского мира». Вони розірвали зв'язки з Російською православною старообрядницькою церквою та вийшли з підпорядкування Московської митрополії. Водночас українські старовіри не прийняли пропозицію білокриницького митрополита Леонтія увійти до складу Древлеправославної старообрядницької церкви Румунії. Вони обрали автокефалію та, відновивши історичну назву, стали називатися Древлеправославна церква України [4; 7, с.115-116].

Старообрядництво (старовірство, древлеправославне християнство) – це особлива етноконфесійна група, прибічники якої зберегли дониконівські традиції, що були принесені на Русь із запровадженням християнства князем Володимиром Великим. Воно представляє унікальний феномен, що поєднує прихильність старим обрядам з вираженою соціальною та культурною ідентичністю. Через утиски російської влади, особливо за часів царівни Софії та Петра I, древлеправославні християни тікали за межі росії. В середині 18 ст. частина з них переселилася до Придунав'я (нинішній Ізмаїльський р-н Одеської області). Після організації Білокриницької митрополії у 1846 р. в місцях компактного проживання старовірів виникають єпископські кафедри. Зокрема, в Ізмаїлі така кафедра була заснована у 1857 р.

У міжвоєнні роки та період німецько-радянської війни Придунав'я перебувало у складі Румунії; Ізмаїльська старообрядницька кафедра підпорядковувалася білокриницькому митрополиту. З приходом на територію Бессарабії та Буковини радянських військ у 1944 р. до старовірів цих територій відряджають делегатів від Московської старообрядницької архієпископії – В. Корольова та П. Дементьєва. Їхнім завданням було дослідити становище в регіоні, з'ясувати вплив румунського володарювання, визначити настрої місцевого населення тощо для подальшої їх інтеграції до структури Московської архієпископії. У результаті розпочався цілеспрямований процес перепідпорядкування старовірських громад з Білокриницької митрополії, центр якої у 1940 р. перемістився до м. Брєйла у Румунії, до Московської архієпископії. На державному рівні справами старовірів займалася Рада у справах релігійних культів при Раді народних комісарів СРСР.

Вивчення релігійного життя в повоєнний період є важливим завданням для розуміння процесів соціокультурної адаптації та інтеграції населення до складу СРСР. Колишня Ізмаїльська область (як окрема одиниця існувала до 1954 р.) в цьому плані представляє особливий інтерес. Означена область була доволі строкатою в етноконфесійному плані. Старовіри тут компактно проживали з середини 18 ст. і складали на середину 20 ст. близько 30 % населення [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 120, арк. 15]. Це була друга за чисельністю релігійна громада області після православних [5, с. 177].

Проблема старообрядництва в різні періоди привертала увагу істориків, етнографів, релігієзнавців, філософів, мовознавців тощо. В радянські часи вивчення релігійної тематики піддавалося ідеологічному контролю. В незалежній Україні все більше науковців звертається до вивчення старовірства в Україні (С. Таранець, О. Прігарін, П. Єремєєв, А. Федорова, І. Кучерявенко, А. Сичевський, Т. Арзуманова, О. Мірошніченко та ін.). Різні аспекти релігійної політики Півдня України в повоєнний час, побіжно торкаючись і старовірів, розглядали М. Михайлуца [6], І. Верховцева [2], А. Акчебаш [1], О. Ільїн [5] та ін. Безпосередньо до історії древлеправославних християн на території Ізмаїльської області в післявоєнний період зверталася А. Федорова [10; 11]. Однак цей період в історії

древлеправославних християн Ізмаїльщини ще недостатньо вивчений. Суттєво доповнюють відомі наукові розвідки документи з фонду Ізмаїльського виконкому Державного архіву Одеської області, які не лише відображають стан релігійного життя, а й особливості його інтерпретації радянською владою.

Метою роботи є введення до наукового обігу Доповідної записки про старообрядництво Ізмаїльської області, підготовленої уповноваженим Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по Ізмаїльській області О. Остапенко наприкінці 1945 р. [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 63-74], а також аналіз сформованого в ній образу старовірів у контексті радянської релігійної політики повоєнного часу.

Зазначимо, що короткі статистичні відомості про культові споруди старовірів з зазначенням з якого року вони функціонують, хто є служителем культу з'явилися ще у листопаді 1944 р. Проте вони містять чимало похибок, зокрема, щодо дат заснування, прізвищ священників тощо.

Підготував Доповідну записку Олексій Остапенко, який почав виконувати обов'язки уповноваженого у справах релігійних культів по Ізмаїльській області 15 лютого 1945 р. Коротка особиста біографія посадовця: двічі евакуювався з Білостоку та Воронежу, два роки до 1945 р. воював у лавах Червоної армії, інвалід війни 2-ї групи [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 2-3]. В межах своїх функціональних обов'язків О. Остапенко щоквартально подавав інформаційні звіти по Ізмаїльській області, де висвітлював діяльність релігійних громад регіону, в т.ч. і старовірів. Представлений документ вирізняється від інформаційних звітів 1945 р. деталізацією та ґрунтовністю.

Доповідна записка від 10 грудня 1945 р. адресована голові Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І. Полянському (м. Москва) з копією уповноваженому Ради по УРСР П. Вільховому (м. Київ). Документ представляє машинописний текст російською мовою на 12 аркушах. Він містить цінні свідчення про старообрядців Ізмаїльської області, їх ієрархію, чисельність приходів, соціально-економічне становище, культурні особливості та відносини з радянськими органами влади. Попри притаманну документу заідеологізованість та наявність певних викривлених даних, він є репрезентативним свідченням того як представники радянської адміністрації сприймали старовірство, та дозволяє реконструювати процеси інтеграції цієї конфесійної групи в радянське соціокультурне середовище.

На початку документа подається коротка історична довідка про Бессарабію (Буджак, Придунав'я), про виникнення старообрядництва та причини появи прибічників древнього православ'я у регіоні. Автор намагався з'ясувати етимологію слова «липовани», яким називають старовірів Ізмаїльської області; виводить його від назви населеного пункту. Загалом, версій походження назви «липовани» є чимало [3; 9]. Спираючись на наші польові дослідження можемо констатувати, що на Ізмаїльщині здебільшого прибічники старої віри пов'язують походження слова з деревом «липа»: «ховалися в липових лісах», «ікони писали на липових дошках».

Згідно з даними О. Остапенко в Ізмаїльській області у 1945 р. проживало близько 35–38 тис. старовірів. Хоча він сам зазначав, що вказані цифри є відносними, оскільки, по-перше, церкви не ведуть обліку парафіян, по-друге, чисельність свідомо зменшувалась з метою укривання реального доходу громади, по-третє, через страх [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 66]. Міцність старовірства уповноважений пояснював існуванням суто старовірських сіл (Стара та Нова Некрасівки, Муравлівка, Приморське), в містах Вилкове та Кілія, на його думку, старовіри складали до 80% населення (на нашу думку, ці дані завищені, оскільки в м. Вилкове старовіри історично складали близько 2/3 населення, а в Кілії й того менше).

Доповідна записка констатувала, що старообрядництво поділялося на різні течії та напрями. Окрім старовірів білокриницької згоди, в регіоні була ще невеличка частка безпоповців, громада яких донедавна існувала в м. Кілія та припинила своє існування через

нечисленність [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр.118, арк. 65]. Кілійські безпоповці відомі під назвою «барабульники».

Подається в документі й опис соціально-економічного становища прибічників древлего православ'я. Основним їх заняттям було рибальство, що було зумовлено географічним розташуванням поселень старовірів на березі Дунаю, лиманів та Чорного моря. У селах вони також займалися сільським господарством, городництвом та садівництвом; у містах були представлені серед ремісників, торговців та службовців. Підкреслюється низький рівень грамотності більшості віруючих та їх вірність традиційному укладу життя. Саме це, на думку уповноваженого, ускладнювало їхню соціальну мобільність та адаптацію до нових умов. Дійсно, старовіри відрізнялися своїм замкненим консервативним життям, але можемо констатувати на основі експедиційних матеріалів, що саме після війни в їх середовищі поступово з'являються мішані шлюби. Голод 1946–1947 рр. спонукав окремі родини до переселення на Захід України в пошуках кращого життя. Тобто певна мобільність в їхньому житті з'являється. Серед старовірів були й заможні люди, але чимало з них перед приходом радянської влади у 1944 р. виїхали до Румунії, пам'ятаючи радянізацію 1940 р.

Доповідна записка містить цікаві відомості про культурні особливості старовірів Ізмаїльської області. Зокрема, вони дотримувалися давніх традицій православ'я, що були відкинуті під час церковної реформи патріарха Никона середини 17 ст.; вірили у непорушність старих обрядів, святість своїх книг, вважали себе істинними християнами, що зберегли чистоту віри; називали себе «древлеправославними християнами» [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 65]. Останній термін є сьогодні офіційною назвою прибічників старої віри в Україні. Також вони визнають термін «старовіри», а від назви «старообрядці» як нав'язаної ззовні відмовилися в умовах повномасштабної війни росії проти України [4].

Релігія відігравала важливу роль у житті старовірів: вони регулярно відвідували церкву, дотримувалися всіх церковних правил та обрядів. Досить детально описується в Доповідній їх обрядовість (відвідування церковних служб, святкування храмового дня), що відрізнялася суворістю та консерватизмом. Древлеправославні християни надавали великого значення зовнішній атрибутиці – носінню бороди, традиційному одягу тощо. Особливу увагу вони приділяли збереженню старовинних ікон та книг. Уповноваженого вражало, що немає жодного будинку, де б в кожній кімнаті не було великого кіота з лампадами [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 68].

В очах уповноваженого липовани були консервативними, некультурними, відсталими та фанатичними людьми, в середовищі яких зберігається «домострой» (підпорядкування чоловіку, голові родини). Діти мали беззаперечно слухатися батьків; а в церкві така роль відводилася священнику. Священники та старости, що керували громадами, користувалися великим авторитетом та займали вагоме місце в житті старовірів, були їхніми духовними наставниками та порадиниками. В руках церковних старост та попечителів, як правило, знаходилися фінансові справи громади. Священників обирали в числа віруючих і більшість з них були малограмотними, але добре знали необхідну церковну грамоту [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 67]. О. Остапенко зазначав: «Духовенство Ізмаїльської єпархії безперечно відстале, консервативне, воно тягне віруючих до релігії, воно несе містицизм і фанатизм. Інакшим воно і не може бути, оскільки в цьому його життя, його існування» [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 69].

Аналізується в документі й внутрішня структура громад. Старообрядці білокриницької згоди мали свої церкви та молитовні будинки, які були центрами духовного життя. Існувала власна Ізмаїльська старообрядницька єпархія на чолі з єпископом Арсенієм (Онисимом Лисовим). Єпископ, на думку уповноваженого, займав «нерадянську позицію» [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк.70]. Таке недовірливе ставлення до Арсенія пов'язано з тим, що він був ставлеником єпископа Інокентія (Усова) та Саватія Славського; тісно спілкувався свого часу з «білоемігрантами» – Інокентієм (Усовим), Силуяном (Кравцовим) та Феодором Мельниковим,

які брали участь в антирадянських диспутах [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 70-71]. Зокрема, Ф. Мельников в роки радянсько-німецької війни працював в Румунській православній місії в Трансністрії з 1943 по 1944 рр.: у вересні 1943 р. він переїхав до Одеси, де читав лекції, виступав на радіо з релігійно-просвітницькими доповідями, видавав книжки тощо [6, с. 181; 9, с. 384-385].

У підпорядкуванні ізмаїльського старообрядницького єпископа у 1945 р. було 17 церков, 3 з яких представляли молитовні будинки. Також на території області існувало три монастирі – два чоловічих та один жіночий. В документі подається коротка характеристика окремих громад та їх активу. В Ізмаїльській Нікольській церкві, при якій діяв єпископ, за даними уповноваженого, зосереджені «корифеї» місцевого старообрядництва, що завдавали тон всій області [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 70]. Безумовно, церкви відігравали важливу роль у збереженні старообрядницьких традицій та духовному вихованні парафіян, тому і намагалися протистояти активному насадженню нових порядків.

В Доповідній записці звертається увага на ставлення старообрядницького духовенства та активних членів громади до радянської влади. О. Остапенко зазначав, що серед старовірів були поширені антирадянські настрої. Зокрема, наводяться приклади нелояльного ставлення до радянської влади з боку окремих священників та церковних старост (протидія реєстрації громади, свідоме зменшення кількості віруючих, перешкоджання збору коштів на патріотичні цілі тощо); вказується на зв'язок окремих представників духовенства з румунською владою в період окупації, зокрема сигуранцю. На «антирадянськи» налаштованих служителів культу уповноважений збирав «компрометуючий матеріал» та передавав у відповідні органи.

Разом з цим О. Остапенко зазначав, що серед старовірів були й ті, хто готовий співпрацювати з радянською владою. Деякі з них брали участь у громадській роботі, вступали в комсомол тощо. Уповноважений підкреслював необхідність проведення цілеспрямованої роботи серед старообрядницької молоді з метою подолання релігійного фанатизму та інтеграції в радянське суспільство. Зазначав, що відступ від релігії спостерігається виключно зовнішній (наприклад, виконання нарядів в недільні та святкові дні) [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 68].

Радянська влада намагалася співпрацювати зі священнослужителями. Так, у звіті за 3-й квартал 1945 р. О. Остапенко зазначав, що інертність та індиферентність єпископа Арсенія спонукали його організувати та налагодити роботу канцелярії Ізмаїльської старообрядницької єпархії. На першому засіданні Ізмаїльської єпархіальної ради, що відбулося 17 жовтня 1945 р., секретарем канцелярії обраний І. Сичов [10, с. 126-127]. Уповноважений зазначав: «Роботу я провів через підбраного одного з найбільш відповідних служителів культу старообрядницької церкви (узгодивши питання з відповідними політорганами)» [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 18]. Але виникає питання, яким чином вибір впав саме на І. Сичова, адже за виявленими фактами біографії його не можна віднести до «благонадійних» осіб (одружений на племінниці білокриницького митрополита Тихона; брат жив у Румунії). Про довірені відносини між І. Сичовим та О. Остапенко свідчить представлений документ, за яким можна простежити яку інформацію надавав перший уповноваженому [12, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 118, арк. 69, 70].

Отже, представлена доповідна записка 1945 р. є цінним, але водночас заідеологізованим джерелом, що відображає офіційний погляд радянської влади на старовірів Ізмаїльської області. У документі сформовано стереотипний образ старовірів як «фанатиків», «містиків», неуків, «румунофілів», які протистоять радянській владі та її законам. Водночас джерело дозволяє реконструювати реальні аспекти життя старообрядницьких громад: їх чисельність, соціальний склад, особливості релігійної практики, внутрішню ієрархію та взаємини з владою. Простежується процес інституційного оформлення громад через їх реєстрацію, а також заходи радянської влади щодо інтеграції старовірів у соціально-політичне життя шляхом залучення до «патріотичних» кампаній, антирелігійної роботи, насамперед серед молоді. Документ є важливим джерелом не лише для вивчення старовірства, але й для аналізу механізмів

радянської релігійної політики, спрямованої на контроль, трансформацію та поступове витіснення релігійної ідентичності.

Пропонуємо ознайомитися з повним текстом документа в авторському перекладі з російської мови. Джерело не лише демонструє інтеграцію старообрядницьких громад в радянське суспільство, а й детально описує особливості їх культури та побуту. Текст публікується з поданням деяких коментарів, що допомагають зрозуміти згадувані терміни, імена тощо.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, авторка повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Акчешаш А. Релігійні процеси у Південній Бессарабії в 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2021. Вип. 52. С. 9-18. DOI 10.31909/26168774.2021-(52)-1
2. Верховцева І. Г. Церковно-державні відносини у Подунав'ї у добу радянзації краю. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*. Одеса, 2011. Вип. 3. С. 316-320
3. Воротняк І. Буковинські липовани: Поява на території краю і значення етноніма в усній традиції. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2022. № 55. С. 145-154. <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.145-154>
4. Древлеправославна Церква України відновила свою історичну назву та юридично оформила вихід з підпорядкування Москві. 02.11.2022. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*. URL: <https://dess.gov.ua/ancient-orthodox-church-of-ukraine-2-november-2022/>
5. Ільїн О. І. Міське населення Ізмаїльської області УРСР в умовах радянзації (1944–1954 рр.) : дис. ... докт. філософії зі спец. 032 «Історія та археологія». Ізмаїл–Запоріжжя, 2023. 278 с.
6. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса: «ВМВ», 2008. 392 с.
7. Мишков В., Шамсутдинова-Лебедюк Т. Старообрядницька церква: аспекти життя в сучасних умовах. *Українознавчий альманах*. 2022. Вип. 31. С. 113-118. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.16>
8. Таранець С. В. Липовани. *Енциклопедія Сучасної України*. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-54748>
9. Федорова А. І. Старообрядці Одеси в період румунської окупації (за матеріалами періодичної преси). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*. Херсон, 2017. Вип. 6. С. 380-387.
10. Федорова А. Ізмаїльська старообрядницька єпархія у перші повоєнні роки (1945–1947). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 2 (5). С. 124-134. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.2>
11. Федорова А. «Обличчя» старообрядницького духовенства Ізмаїльської єпархії (друга половина 1940-х років). Емінак: Науковий щоквартальник, 2026. №4(52). С. 102-120. [https://doi.org/10.33782/emina2025.4\(52\).822](https://doi.org/10.33782/emina2025.4(52).822)
12. Державний архів Одеської області.

A. I. FEDOROVA, PhD (History),

Associate Professor of the Department of Philosophy, History, and Political Science

e-mail: alla20086@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0306-7804>

Odesa Polytechnic National University
1 Shevchenko av., Odesa, 65044, Ukraine

"RELIGIOUS TO THE POINT OF MYSTICISM, FANATICAL AND STRONGLY CONNECTED TO THE CHURCH": OLD BELIEVERS OF THE IZMAIL REGION IN THE PERCEPTION OF SOVIET POWER (1945)

Research aim. The purpose of this publication is to introduce a report on the Old Believers in the Izmail Region into scientific circulation. The document was prepared by O. Ostapenko, Representative of the Council for Religious Cult under the Council of People's Commissars of the USSR for the Izmail Region, dated December 10, 1945, and is stored in the Izmail Executive Committee fund of the State Archives of the Odesa Region.

Research methodology. The study is based on general scientific methods of analysis and synthesis, the principles of historicism and objectivity.

The scientific novelty. The published document contains valuable data on the number of Old Believers and their social composition, provides a detailed picture of their way of life, cultural and everyday characteristics (external registration of Old Believers, the conduct of church services, the celebration of church holidays, etc.), describes the hierarchical structure of Old Belief in the Izmail Diocese, demonstrates the relations between religious communities and their leaders and the Soviet authorities, and analyses the political sentiments of the Old Believers in the region, which had been part of Romania for several decades. With the arrival of Soviet power in 1940, the religious centre of the Old Believers was moved from Bila Krynytsia to the town of Breila. In 1945, there was a reorientation from the Bila Krynytsia Metropolis to the Moscow Archdiocese.

Conclusions. The document presented is ideologically biased, reflecting the view of Old Belief held by an official representative of the Soviet authorities. Above all, it reveals a generally dismissive attitude towards them as 'fanatics', 'mystics', the uneducated, and 'Romanophiles' who opposed Soviet power and its laws. The report traces the complex process of registering religious communities, engaging them in patriotic activities through fundraising, and carrying out targeted work, particularly among young people, to overcome 'religious fanaticism'. The report provides an insight into the integration of Old Believers into Soviet society and the suppression of their religious identity. The source comments provided in the text help to understand the terms, names, etc. mentioned.

Key words: *Old Believers, Bilokrynytsky hierarchy, Representative for religious cults, Izmail Region, report, Soviet religious policy.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Akchebash A. (2021). Religious processes of Southern Bessarabia in 40-50s of the XX century. *Scientific Bulletin of the Izmail State University of Humanities. Section Historical Sciences*, 52, 9-18. DOI 10.31909/26168774.2021-(52)-1 (in Ukrainian)
2. Verkhovtseva I. (2011). Church-state relations in the Danube region during the period of Sovietization of the region. *Southern Ukraine: ethno-historical, linguistic, cultural and religious dimensions*, 3, 316-320 (in Ukrainian)

3. Vorotniak I. (2022). The Bukovynian lipovans: Emergence on the territory of the region and the meaning of the ethnonym in the oral tradition. *History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University*, 55, 145-154. <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.145-154> (in Ukrainian)
4. The Ancient Orthodox Church of Ukraine restored its historical name and legally formalized its withdrawal from Moscow. 02.11.2022. *State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience*. URL: <https://dess.gov.ua/ancient-orthodox-church-of-ukraine-2-november-2022/> (in Ukrainian)
5. Ilin O. (2023). Urban Population of the Izmail region of the Ukrainian SSR-under Conditions of Sovietization (1944–1954). PhD (History). Izmail–Zaporizhzhia. 278 p. (in Ukrainian)
6. Mykhailutsa M. (2008). The Orthodox Church in the South of Ukraine during the Second World War (1939–1945). Odesa: BMB. 392 p. (in Ukrainian)
7. Myshkov V., Shamsutdynova-Lebedyuk T. (2022). Old believer church: aspects of life in modern conditions. *Almanac of Ukrainian Studies*, 31, 113-118. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.16> (in Ukrainian).
8. Taranets S. V. Lipovans. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. K.: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-54748> (in Ukrainian)
9. Fedorova A. I. (2017). Old Believers of Odesa during the Romanian occupation (based on periodical press materials). *Southern Ukraine: ethno-historical, linguistic, cultural and religious dimensions: a collection of scientific papers*, 6, 380-387. (in Ukrainian)
10. Fedorova A. (2021). Izmail Old Believer Diocese in the first post - war years (1945–1947). *Antiquities of Lukomorie*, 2 (5), 124-134. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.2> (in Ukrainian)
11. Fedorova A. (2026). 'Face' of Old-Rite Clergy of Izmail Eparchy (Second Half of the 1940s). *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, (4(52), 102-120. [https://doi.org/10.33782/eminak2025.4\(52\).822](https://doi.org/10.33782/eminak2025.4(52).822) (in Ukrainian)
12. State Archives of the Odessa Region.

Уповноважений
Ради
у справах релігійних культів
при Раднаркомі Союзу
по
Ізмаїльській області
«10» грудня 1945 р.
№ 3
м.Ізмаїл

Секретно
Голові Ради у справах
релігійних культів при РНК СРСР –
тов. ПОЛЯНСЬКОМУ
м. Москва

Копія: Уповноваженому Ради у
справах релігійних культів
при РНК СРСР по УРСР
тов. ВІЛЬХОВОМУ.
м. Київ

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА

В доповіді про старообрядництво Ізмаїльської області, слід коротко зупинитися на його історичному минулому.

Це допоможе розібратися в політико-економічному обґрунтуванні старообрядництва, яке сформувало свій побут протягом минулих століть під впливом специфіки краю.

Нинішня Ізмаїльська область є частиною колишньої Бессарабської губернії – «Бессарабії», що була приєднана до Росії за російсько-турецьким трактатом у Бухаресті 16 травня 1812 року.

Християнство прийшло в Бессарабію, за свідченням давніх джерел, не пізніше I-го століття по Р.Х.

Переважаюча кількість населення у перші часи були молдавани, за ними за чисельністю йшли слов'янські племена.

З Росії переселилися в різні часи старообрядці, що тікали для більш вільного відправлення богослужінь за старими книгами, некрасівці з Дону, запорожці та колишні кріпаки, що йшли від своїх гнобителів-поміщиків тощо.

Люди ці осідали в Ізмаїлі, Кілії, Аккермані, Рені, Бендерах, Кишиневі та інших містах.

Сусідка Бессарабії Австро-Угорщина була центром «Білокриничного» або «австрійського» розколу.

Лише з другої половини 18-го століття було припинено вікову румунізацію бессарабського населення та почалося введення російської мови.

Подальші долі Бессарабії, аж до вступу Червоної Армії в серпні 1944 року, були залежні від румунських впливів і тенденцій, бо Румунія називала себе «Великою Румунією», впродовж близько 30-ти років проводила антирадянську пропаганду, виховувала народ у дусі, ворожому до народів Радянського Союзу, та переслідувала російський народ за розмови рідною мовою.

Сама Бессарабія була оплотом дореволюційного чорносотенства¹⁷ та білоемігрантщини¹⁸.

// Строкатість національного складу, різноманітні впливи, поєднані з багатовіковою політичною відсталістю та румунізацією населення, наклали свій відбиток – сформували своєрідну культуру та побут, зокрема, бессарабського старообрядництва.

Старообрядництво Ізмаїльської області є частиною старообрядництва колишньої «Великої Румунії».

Перебуваючи під владою румунів, старообрядці та церкви жили за статутом «Освяченого собору» від 4 травня 1836 року¹⁹.

За ієрархічною лінією вони підпорядковувалися митрополиту Білокриницької митрополії, останнім з яких був Тихон Качалкін²⁰, який нині перебуває в Румунії.

Цим статутом вони керуються і нині.

Статут складається з 6 розділів та 112 статей – в ньому коротко викладено суть віровчення, устрій церкви, її стосунки з румунською владою та державою тощо. У ньому також передбачено положення щодо монастирів.

¹⁷ «Чорносотенці» – збірна назва для низки російських монархічних й ультра націоналістичних організацій, що виникли після революції 1905 р. в Російській імперії. Головна їх мета – захист монархії та боротьба з революційним рухом.

¹⁸ «Білоемігрант» – людина, яка після Жовтневого перевороту 1917 р. емігрувала з Російської імперії за кордон.

¹⁹ Вірогідно тут хибодрук. Мається на увазі Собор 1936 р. на чолі з білокриницьким митрополитом Пафнутієм (Федосєєвим; бл. 1863–1939), де було прийнято рішення клопотати перед румунським урядом з приводу легалізації старообрядництва. Устав підготовлений Ф. Ю. Мельниковим, але легалізований він у Румунії лише у 1947 р.

²⁰ Тихон (Тіт Дєєвич Качалкін; 1879–1968). Народився в с. Нова Некрасівка поблизу м. Ізмаїл. Обраний білокриницьким митрополитом на Освяченому соборі в с. Піск 12 квітня 1942 р. Офіційною резиденцією митрополита залишалося м. Бреїла, куди митрополія переїхала у 1940 р., але Тихону, як румунському підданому, дозволялося безперешкодно приїжджати до Білої Криниці та подовгу проживати в ній. В лютому 1944 р. переїхав до Румунії остаточно. Керував білокриницькою митрополією з 1942 по 1968 рр.

Після війни 1914 року старообрядці Бессарабії, що входили до Білокриницької ієрархії за назвою Білокриницького монастиря – резиденції митрополії, разом із митрополитом стали румунськими.

Там до наших днів 1944 року перебував центр старообрядницької церкви.

У Радянському Союзі була лише архієпископія з кількома єпископами.

На території Бессарабії старообрядці проживають близько 300 років.

Перше старообрядницьке селище засноване в 1669 році в Буковині, поблизу Сучави, під назвою «Мітока-липовень» /Соколинці/, тому жителів називали «липованами».

Звідси всіх старообрядців, що приїжджали з Росії, також стали називати липованами.

В Ізмаїльському районі є суцільно липованські села, а саме: Стара Некрасівка, Нова Некрасівка, Муравлівка, Жебріяни²¹, Карячка²², Ганнівка; у містах Вилкове та Кілія налічується до 80 % старообрядців.

Свої назви села отримали з часів переселення старообрядців ще на початку 18 ст., коли кілька сотень тисяч козаків-старообрядців втекли з Росії за кордон через переслідування за релігійні переконання з Дону та Кавказу під проводом отамана Ігната Некраси²³.

Старообрядці, як відомо, беруть свій початок з часів церковного розколу за часів патріарха Московського Никона 13 травня 1667 року – на ґрунті хрещення двома пальцями та невизнання виправлених богослужбових книг і обрядів.

// Це поклало початок ворожнечі в російській церкві, розділивши її на православних, або никоніанців, які прийняли реформи Никона, та старообрядців, які відкинули ці реформи.

Останні стали називати себе древлеправославними християнами.

Жорстокі переслідування та всі обмеження прав старообрядців були скасовані за царювання Катерини II (1700-ті роки).

Переслідування призвели до поступового відмирання старообрядницьких єпископів, які могли б висвячувати священників.

Частина старообрядців, залишившись без священників, вирішила, що «запанував останній антихрист, скоро прийде Христос», піклуватися про священство немає потреби тощо.

Тому, після смерті священників «старого поставлення», ця частина старообрядців залишилася без священників і стала називатися «безпоповцями».

З ряду інших підстав виникли різні течії та напрямки – біглопоповці, федосіївці, поморці та ін.

В Ізмаїльській області переважають старообрядці БІЛОКРИНИЧНОЇ ієрархії.

Безпоповці є в м. Кілії та прилеглих до нього селах, але їх кількість незначна й організувати громаду вони не можуть.

Безпоповець гр. Козлов Феокліт Спиридонович розповів – «колишній керівник громади Козлов Акіндін Федотович помер у 1944 році. Молитовний дім безпоповців, що існував понад сто років, був закритий румунами у 1942 році, і відтоді він не діє. Громада в м. Кілії розпалася, а парафіяни розібрали все начиння молитовного дому. Нову громаду безпоповці організовувати не мають наміру, їх залишилося 6–7 осіб».

Ізмаїльська область становить самостійну єпархію з єпископом на чолі.

Парафій в області – 17: у містах – Ізмаїлі – 2, Вилкове – 2, Кілії – 1, Болграді – 1 та в селах Стара, Нова Некрасівка, Муравлівка, Суворовського району, Карячка, Подковка²⁴, Жебріяни, Кілійського району, Ганнівка, Бородинського району, Татарбунари, того ж району, та с. Зірочка і м. Рені обслуговуються наїздом. Така ж ситуація з парафією в м. Болграді.

Церков – 14 і три молитовні будинки – у Болграді, Рені та Татарбунарах.

²¹ с.Приморське Ізмаїльського р-ну.

²² с. Мирне Ізмаїльського р-ну.

²³ Гнат Федорович Некрасов (Некраса; бл. 1660–1737) – донський отаман, один з активних учасників повстання під проводом Кіндрата Булавина 1707–1708 рр. Після поразки повстання пішли на Кубань, а з другої половини 18 ст. з офіційного дозволу султана оселяються на Дністрі та пониззі Дунаю.

²⁴ с. Василівка Ізмаїльського р-ну.

Священників – 16, архідиякон – 1 /монах Н. Некрасівського монастиря Макаров²⁵/, диякон – 1 /СИЧЕВ І.Я.²⁶/.

В області три монастирі: 2 чоловічих – один за 10 км від м. Вилкове на узбережжі Чорного моря²⁷, 2-й у с. Нова Некрасівка²⁸ і 3-й // жіночий у с. Муравлівка²⁹.

Загальна кількість священників у них — 4, дияконів — 4.

За приблизними підрахунками в області віруючих старообрядців налічується близько 35–38 тисяч.

Ця цифра є відносною, оскільки, по-перше, церкви не ведуть обліку парафіян, по-друге, у ряді парафій цифру зменшують через бажання приховати джерела доходу, і, крім того, деякі віруючі, з огляду на страху, відмовлялися від обліку.

За даними обліку румунської реєстрації у 1936 році Ізмаїльська старообрядницька єпархія, включаючи Кагульський повіт, нині Молдавської АРСР, мала парафій – 17, священників – 14, дияконів – 3 і парафіян 25466.

Ця цифра стосувалася парафіян церков, але не загальної кількості старообрядців, яких було до 50 тис. осіб, включаючи жінок і дітей.

Різниця приблизно в 10 тис. пояснюється, мабуть, природним відтоком з різних причин – за час вітчизняної війни частина старообрядців пішла до Червоної Армії, частина залишилася в румунській армії, деяка частина загинула на фронтах, частина виїхала до Румунії, а якась частка припадає на Кагульський повіт.

Старообрядці займаються в основному рибальством, чому сприяє розташування міст і сіл на узбережжі річки Дунай, лиманів і Чорного моря.

У селах старообрядці займаються сільським господарством, городництвом, садівництвом, у містах – ремеслами та промислами.

Є й службовці.

Основна маса старообрядців неписьменна або малописьменна.

Найбільш красномовною характеристикою ізмаїльського старообрядництва є, як не дивно, їхній загальний вигляд.

Консерватизм, відсталість і некультурність втілені в самій зовнішності старообрядця та його домашньому побуті.

Чоловіки, як у селах, так і в містах, досі, за стародавнім церковним звичаєм, носять великі бороди. Гоління не допускається – це суперечить церкві та, як вони кажуть, Богу.

У родині панує щось подібне до домострою, тобто повна і беззаперечна покірність чоловічому началу – батькові, господареві дому. Це освячено традицією і вкрай глибоко увійшло у побут.

²⁵ Феоклій (Федір Харлампійович Макаров). Народився у с. Куніча у 1912 р. У 1931 р. вступив до Архангело-Михайлівського (Ново-Некрасівського) чоловічого монастиря, дослужився там до архидиякона. Рішенням Московської старообрядницької архієпископії 1947 р. був заборонений від служіння. Неодноразово звертався з проханнями про зняття заборони, але, не дочекавшись цього, 24 квітня 1949 р. сповіщає кишинівського та тимчасово ізмаїльського єпископа Іосифа (Моржакова) про перехід в лоно православ'я. 10 грудня 1950 р. посвячений в сан диякона в кафедральному православному соборі м. Ізмаїла.

²⁶ Іван Якович Сичов. Народився в м.Ізмаїлі у 1909 р. 1938–1940 рр. – псаломщик в старообрядницькій церкві м. Галац (Румунія). З 1942 р. – псаломщик у Христо-Різдвяній церкві м. Ізмаїл. У квітні 1945 р. ізмаїльським єпископом Арсенієм поставлений дияконом в Нікольський храм м. Ізмаїл. В жовтні 1945 р. обраний секретарем Ізмаїльської старообрядницької єпархії. В грудні 1945 р. отримав звання протодиякон. У вересні 1951 р. переведений до м. Одеси. 1952–1962 рр. – священник Покровської старообрядницької церкви м. Одеса.

²⁷ Петропавлівський (Вилківський) чоловічий монастир заснований у 1840-х роках на о. Піщаний поблизу м. Вилкове. З приходом радянської влади у 1940 р. монастир закривають, але в роки радянсько-німецької війни він поновлює діяльність, отримуючи фінансову допомогу від румунської влади. Остаточно ліквідований влітку 1948 р.

²⁸ Архангело-Михайлівський (Ново-Некрасівський, Кугурлуйський) чоловічий монастир заснований в 1863 (1866) р. З травня 1947 р. знаходився в запустінні (чимало майна було розкрадено в часи голоду 1946–1947 рр.), служба в монастирській церкві не відбувалась. Наприкінці 1949 р. монастир офіційно ліквідовують.

²⁹ Муравлівський жіночий монастир на честь Усікновення Глави Іоанна Предтечі заснований та освячений у 1909 р. єпископом Бессарабським і Ізмаїльським Петром (Івановим). У 1951 р. остаточно закритий радянською владою.

Батько і чоловік домінують не тільки вдома, але й у церкві.

Церква у них єдине джерело морального й етичного начала.

Звідси зрозуміла роль священника та його вплив на парафіян.

// За традицією – духовенство обирається з-поміж віруючих.

Священники та інші служителі культу здебільшого неосвічені й малограмотні.

Вони повинні знати лише необхідну церковну грамоту.

З 16 священників Ізмаїльської області лише четверо мають нижчу духовну освіту – у селі Ганнівка – Коновалов Лука Георгійович³⁰, у с. Подковка Кілійського району Тупікін Потапій Петрович³¹, у селі Ст. Некрасівка, Суворовського району Філіпов Федір Калістратович³² та в Ізмаїлі Сосін Ілля Іоакимович³³. Інші, включаючи єпископа, — самоучки та духовні книжники.

Інтелігенція, якщо її так можна було назвати, до 1944 року складалася з торговців, купців, великих землевласників, орендарів тощо.

Більшість цих людей виїхала за межі СРСР.

Решта, досить незначна частина грамотних старообрядців, не становить інтелігенції та представляє службовців та робітників.

Усі вони релігійні до містицизму, фанатичні й міцно пов'язані з церквою.

Для характеристики культури та побуту слід завітати до старообрядницької церкви в неділю або на храмове свято.

Як у містах Ізмаїлі, Вилковому, Кілії, так і в селах, де я спеціально бував, картина, приблизно, наступна:

«До середини церкви, у першій її половині, стоїть святково вбрана, у хустках, густа юрба барвистих жінок і дітей.

Попереду, ближче до вівтаря та біля криласів, окремо від жінок, стоять чоловіки.

На обох криласах також тільки чоловіки.

На криласі, стоячи, просто «кричать» з дикими завиваннями, що роздирають душу, тупі обличчя так званих «хористів». Для годиться перед ними ноти³⁴.

³⁰ Лука Георгійович Коновалов. Народився у 1880 р. у с. Ганнівка. 1907–1910 рр. навчався у м. Кременчук. З 1912 до 1918 р. працював у м. Москва по наймах; до 1930 р. був півчим при старообрядницькій церкві Рогозького кладовища. У 1930 р. ізмаїльським єпископом Феоном поставлений священником у рідне с. Ганнівка.

³¹ Потапій Петрович Тупікін. Народився у 1884 р. в м. Ізмаїлі. З 1895 по 1899 р. навчався у церковнопарафіяльній школі м. Ізмаїл. 25 січня 1925 р. поставлений єпископом Феоном у священники с. Подковка (Василівка) до храму Дмитрія Солунського.

³² Феодор (Федір) Калістратович Філіпов (1883–1951). Народився у с. Хутір (Румунія) в родині старообрядницького священника Калістрата Пилиповича. Закінчив румунську 4-х класну початкову школу, вивчав церковнослов'янську грамоту та іконописну справу. 1911–1916 рр. – псаломщик старообрядницької церкви в м. Галац. З 1917 р. – пономар в старообрядницькій церкві Різдва Христового в м. Ізмаїл. У 1920 р. посвячений єпископом Феоном в сан священника с. Стара Некрасівка. В серпні 1949 р. переведений до м. Балта.

³³ Ілля Іоакимович Сосін. Народився в м. Оргіїв Кишинівської області у 1887 р. Закінчив церковнослов'янську школу. 1909–1924 рр. – пономар в Покровській церкві м. Кишинів. 1924–1926 перебував у м. Оргіїв. У 1926 р. повернувся до служби в Покровській церкві м. Кишинів, де посвячений у диякони у 1930 р. єпископом Феоном. У 1934 р. поставлений у священники митрополитом Пафнутієм на м. Кілію. У вересні 1945 р. переведений до Ізмаїльської Різдвяної церкви. Однак у листопаді повернувся до Кілії через стан здоров'я. 25 грудня 1945 р. подав у відставку. 1949 р. – заарештований за обвинуваченням в контрреволюційній агітації та пропаганді, засуджений на 10 років ВТТ. Після амністії з 1955 р. проживав в м. Кілія. У 1959 р. призначений священником в с. Стара Некрасівка. Чотирикласну румунську початкову школу закінчили також священники м. Вилкове (Різдвяна церква) – Сипаткін Моїсей та с. Приморське – Детков Симеон. Тому можемо констатувати, що дані доповідної містять часом неточну, неперевірену інформацію.

³⁴ Таке враження на уповноваженого справляв знаменний або крюковий спів. Знаменний спів – система давніх православних культових співів XII–XVII ст. Назва походить від старослов'янської назви співацького знака – «знам'я». Знаменна нотація (або крюкова нотація) була створена на основі візантійської безлінійної невменної нотації. Знаки цієї нотації називали «знаменами» або «крюками». Знаки цієї нотації звичайно складалися з великого чорного крюка або риски та кількох маленьких чорних крапок, ком і ліній поблизу крюка або перетину з гачка. Деякі знаки можуть вказувати лише один звук, інші – від 2 до 4 звуків, а деякі цілу мелодію до 10 нот, зі

Несамовиті, колінопоклонені молитви та швидкі до поясу двоперстні хрести, прикладання до руки напівграмотного, неосвіченого єпископа та настільки ж «грамотних» священників — найкращий показник фанатизму віруючих та їхнього культурного рівня.

Найбільш дику, архаїчну картину являють собою парафіяни сільських церков — у довгих каптанах, довговолосі, з великими бородами, що падають на коліна і ревуть загальним хором молитви.

Релігія та обрядовість настільки вкоренилися в побут цих людей, що буквально скрізь, а особливо в церкві, вони хрестяться з будь-якого приводу та без приводу; у церкві, точно за командою, разом, як один, падають на коліна, швидко, в пояс, розмашисто, безперервно хрестяться й особливо ввічливо ставляться до свого «пастиря» — «духовного отця» /священника/, який в окремих випадках навіть наказує в церкві виконувати вид обряду — падати на коліна³⁵, хреститися тощо.

// Цікавою та показовою є картина святкування храмового дня.

Після церковної служби влаштовується обід. У цьому випадку обряд однаковий і в місті, і в селі.

Запрошуються гості — тільки чоловіки, жінок, як правило, не запрошують.

На довгих столах розкладають готову їжу. Тарілок та іншого посуду не використовують.

Біля кожного гостя шматок хліба і рідко у кого виделка. Загальною чаркою, точніше склянкою, обносять гостей вином, а потім відбувається трапеза. Відбувається рясне пиття, після якого нерідкі бійки /випадок у с. Н. Некрасівка на храмовий день.../.

Починається обід спільною хоровою молитвою зі святословіями, закінчується такою ж молитвою зі здравицею, а часто молебнем у церкві. На храмових святах зазвичай присутній єпископ, щоб «трохи підробити...».

Не менш характерна ворожнеча старообрядців із православним населенням, виключно на релігійному ґрунті.

Ці приклади достатньо говорять самі за себе і є безперечним доказом відсталості, консерватизму та фанатизму.

А хіба великі образи старозавітного розпису на простих дошках у вигляді потворних викривлених облич «святих»³⁶ не характеризують побуту та фанатизму віруючих?

Можна впевнено сказати, що в Ізмаїльській області немає жодного старообрядницького будинку, в якому не було б у кожній кімнаті великого кіота з лампадами тощо...

Навіть окремі службовці наших радянських установ, які претендують на інтелігентність, обов'язково мають у квартирі кіюти на кілька ікон з восьмикінцевими хрестами тощо.

Причому вони вважають своїм обов'язком відвідати церкву та віддати належну данину попу та богу.

З обстежених окремих парафій та неодноразових бесід зі старообрядцями доводиться дійти висновку, що досі в селах та й у м. Ізмаїлі поки ще немає різкого перелому у бік відходу від церкви.

Якщо й спостерігається відкол певної частини молоді, а подекуди людей похилого віку, то він у більшості поки ще зовнішній, бо рутинна сім'я, батьків тягне їх назад до церкви та найчастіше відбувається через штучне відволікання від церкви, на кшталт виконання у недільні та святкові дні нарядів сільради та інших робіт, але не через переконання.

складною ритмічною структурою. У знаменному співі немає пауз, зупинок, всі піснеспіви виконуються безперервно.

³⁵ У службі старовірів виділяють 4 види поклонів: 1) «звичайний» — уклін до грудей чи до пупа; 2) «середній» — поясний; 3) малий земний уклін — «метання»; 4) великий земний уклін — проскинеза. Для виконання земних поклонів використовують подручник — килимок квадратної форми (тонка подушка), на який кладуть руки та голову під час поклонів. Саме земні поклони викликають завжди нерозуміння у сторонніх осіб.

³⁶ Ще у полемічних творах протопопа Авакума про іконопис вказувалося на західне (католицьке) походження «нових» ікон і жорстко критикувалося «живоподобіє» в роботах сучасних йому. Ікони старовірів писалися виключно на дереві та характеризувалися, як правило, темними ліками.

Характерні відносини попечителів церкви – старост – до священників і до церкви.

Попечитель, староста – повний господар церкви, він – фінансовий, а // місцями «духовний вождь» парафії, він не довіряє священнику фінансових питань, а, навпаки, йому диктує.

У старообрядців взагалі церковний староста-попечитель – фактичний оплот «фінансового єдинодержавства церкви», якщо можна так висловитися.

Наведені міркування підказують, що для реального відходу Ізмаїльського старообрядництва від релігійного фанатизму потрібна глибока поступова суспільно-масова робота, і особливо серед молоді.

Бо переважна більшість молоді ідеологічно пов'язана з церквою та релігійна.

Проте, в окремих селах, як Стара Некрасівка, Нова Некрасівка, Муравлівка, у м.м. Ізмаїлі, Вилковому та Кілії та ін. є чимало молоді зі старообрядців, залученої до громадської роботи, до комсомолу та іншої, часом антирелігійного характеру.

Старообрядницький диякон Нікольської церкви м. Ізмаїла СИЧОВ Іван Миколайович³⁷ розповів:

«У серпні 1945 року єпископ Ізмаїльський ЛИСОВ Арсеній Пилипович³⁸ їздив до м. Кишинів. Там священник Дементьєв Понкратій³⁹ повідомив, що старообрядницький собор буде після спеціальної поїздки до Румунії до митрополита Тихона Качалкіна. Дементьєв дав зрозуміти, що делегатом до Румунії буде він».

Ця обставина проливає світло на ставлення бессарабського, явно румунського, старообрядництва до наших релігійних заходів і до Московського старообрядницького центру.

Старообрядці добре знають, що Тихон Качалкін вороже ставиться до Радянської влади, добровільно залишив межі СРСР та є румунофільським вождем старообрядницького духовенства.

Духовенство Ізмаїльської єпархії безперечно відстале, консервативне, воно тягне віруючих до релігії, воно несе містицизм і фанатизм.

Інакшим воно і не може бути, оскільки в цьому його життя, його існування

За даними реєстрації всіх старообрядницьких церков по області – 17, з них молитовних будинків – 3. Усі вони діяли до моменту реєстрації. Нових молитовних будівель та громад, відкритих Радою, в області немає.

Соціальний склад віруючих різний – міська маса переважно робітнича і менша частина службовці.

У м. Ізмаїлі їх можна розділити по двох парафіях-церквах Різдва Богородиці та Нікольської.

Перша церква обіймає 60 дворів із населенням до 250 чол.

Її парафіяни переважно рибалки та робітники, чому потужність її невелика.

// Нікольська церква охоплює основну масу старообрядницького населення м. Ізмаїла.

Тут зосереджені «корифеї» місцевого старообрядництва, що задають тон усій області. При ній перебуває єпископ Лисов.

³⁷ По батькові вказано невірно. – Якович.

³⁸ Арсеній (Онисим Пилипович Лисов (1885–1960). Народився в м. Теленешти. Навчався в церковнослов'янській школі, закінчив 2 класи світської початкової школи. З 1901 р. виконував обов'язки пономара у рідному містечку. У 1907 р. поставлений у псаломщики. 30 травня 1912 р. був посвячений в сан священника єпископом Балтським та Одеським Кирилом (Політовим). 1919 р. єпископом Інокентієм (Усовим) переведений до с. Ганнівка, в 1929 р. – до м. Вилкове, де прослужив в старообрядницькій Святонікольській церкві до 1940 р. У 1940 р. за дорученням митрополита Силуана єпископи Інокентій (Усов) та Тульчинський Саватій поставили його в сан єпископа на Ізмаїльську кафедру. У квітні 1947 р. за станом здоров'я просить знайти йому заміну. Тимчасово Ізмаїльська єпархія ввірена в управління кишинівського єпископа Іосифа (Моржакова). Але як окрема одиниця Ізмаїльська кафедра вже більше не існувала. Якщо на перших порах єпископ Арсеній жив в м. Ізмаїл, то у 1950 р. його відправили до с. Ганнівка, де він і помер.

³⁹ Панкратій Степанович Дементьєв (1897–1959) – настоятель Покровського старообрядницького храму в м. Кишинів. Прибув з Москви до Кишинева 29 грудня 1944 р. за благословінням архієпископа Іринарха (Парфьонова) як заступник єпископа.

Ця церква налічує до 6500 віруючих. Вона має одного священника та одного диякона.

Піклувальна рада цього кафедрального собору складається з 3-х осіб. Ці люди заслуговують на окрему характеристику. Вони є взірцем консерватизму та антирадянських настроїв.

Так, священник Нікольської церкви Леонов Купріян Кондратійович⁴⁰ розповів: «у відповідь на наші неодноразові розмови та цілком коректний підхід щодо питання патріотичних зборів три названі попечителі, особливо Душаков і Бочаров, поширили серед віруючих версію, що уповноважений накладає на церкву непосильні податки, щось на кшталт контрибуції, що вони /попечителі/ не можуть далі терпіти претензій на всілякі патріотичні збори тощо. Вони викликали з Кишинева священника Дементьєва Панкратія і скаржилися йому, що уповноважений безперервно вимагає грошей на патріотичні цілі, на що вони зібрали, нібито, 15-18 тис. руб. Дементьєв у відповідь повідомив їм, що він зібрав і здав державі за свою значно меншу громаду 40 тис. руб. Це їх збентежило. Однак подальші спроби в зазначеному напрямку активного духовенства попечителі зустрічають вороже, що зриває заплановані заходи».

Водночас згідно з заявою того ж священника та диякона Сичова, у касі Нікольської церкви є заощадження до 250 тис. руб.⁴¹

Таку ж нерадянську позицію займає єпископ Лисов, який взагалі ніякої роботи не веде та свою роль зводить лише до особистих і корисливих інтересів.

Для характеристики єпископа Лисова наводжу уривок з його звернення до свого духовенства від 23 листопада ц.р. зі збереженням орфографії: «Аз смиренный епископ Арсений Измайльский, избранный Богом и народом на служение св. церкви и вручен мне св. жезл правления управлять св. церковью над священниками и народом, и учить всех христианству закону. Преступающих же христианский закон наказывать по законным правилам не только простой народ, но и священных лиц. И быть по закону и по слову Спасителя Христа Бога. Свет мира и соль земли. Народ не должен властвовать надо мной, а я над народом и управлять им, также и над священниками». (Я, смиренный епископ Арсений Измайльский, обраный Богом і народом для служіння Святій Церкві, отримав від Нього святий жезл управління, щоб керувати Святою Церквою над священниками та народом і навчати всіх християнському закону. А тих, хто порушує християнський закон, карати за законними правилами не тільки простий народ, але й священнослужителів. І бути згідно із законом та словом Спасителя Христа Бога. Світло світу та сіль землі. Народ не повинен панувати наді мною, а я над народом і керувати ним, а також над священниками.)

Цей документ настільки красномовний, що не потребує коментарів. Він якнайкраще показує далеко не смиренне обличчя смиренного єпископа Лисова та його внутрішній світ.

Та й чи можна очікувати від нього та йому подібних чогось іншого?

Що являють собою Лисов та інші священники в минулому.

Звернемося до розповідей самих же служителів культу.

В епоху румунської окупації, розповів диякон Сичов, що, до речі, підтверджується самим статутом від 1935 року⁴², старообрядницька церква була румунською. За останні 15-20 років до 1944 року вона очолювалася білоемігрантами, які втекли з СРСР – Інокентієм

⁴⁰ Купріян Кіндратович Леонов народився у 1899 р. в с. Муравлівка. У 1932 р. на прохання Муравлівської громади поставлений в диякони. 6 грудня 1941 р. висвячений в сан священника єпископом Арсенієм та направлений в м. Тирасполь. У 1942 р. переведений в м. Ізмаїл у Різдва́ну церкву, де прослужив до 1944 р., потім переведений до Святонікольської церкви. У 1945 р. призначений заступником єпископа.

⁴¹ Отримані свідчення не минули без уваги. Вже наприкінці 1945 р. Ізмаїльський міський фінансовий відділ вимагав від єпископа Арсенія сплатити за єпископську місію податок у розмірі 13715 руб. за 1945 р. в термін до 1 січня 1946 р. Єпископ таких коштів не мав і змушений був звертатися по допомогу до всіх громад єпархії.

⁴² Знову похибка. Вірогідно йдеться про згадуваний раніше устав 1936 р.

УСОВИМ⁴³, Силуяном // КРАВЦОВИМ⁴⁴ та начотчиком Федором Мельниковим⁴⁵. За дорученням румун, вони – /Інокентій та Силуян – колишні єпископи/ влаштовували публічні антирадянські диспути, лекції, доповіді тощо, в 1936-37 рр. вони намагалися старообрядницьку церкву приєднати до румунської, але викликали невдоволення віруючих та були вигнані. Федір Мельников систематично проповідував суто антирадянські ідеї та мав прихильників серед старообрядців. /Мельников втік за кордон/. Арсеній Лисов – ставленик згаданого померлого єпископа Інокентія та Саватія Славського /у Румунії/.

Звідси поняття його ідеології. Колишній священник Нікольської церкви м. Ізмаїла Тимофєєв Іван⁴⁶, який виїхав до Румунії, зустрічав румунів з хлібом-сіллю, вів антирадянську пропаганду, проводив румунізацію старообрядництва.

Митрополит Тихон Качалкін, пасічник села Ст. Некрасівка, виїхав до Румунії як противник радянської влади, займався румунізацією старообрядництва⁴⁷ та активно підтримував усі акції румунів проти радянської влади. За свідченням віруючих та письмовими заявами громадян м. Кілії священник Сосін Ілля Акимович, нині переведений до Різдвяної церкви м. Ізмаїла, був працівником румунської сигуранци, за його донесеннями румуни заарештовували священника Ісарева, він відкрито вів антирадянську пропаганду, дві його дочки працювали в сигуранці, разом з якою виїхали до Румунії, де перебувають і зараз.

Друге місце після Ізмаїла за чисельністю населення та антирадянськими настроями посідає старообрядництво м. Вилкове з тією лише різницею, що там духовенство відірване від центру і веде більш хитру політику.

Вилківське старообрядництво розбите на дві парафії по двох церквах або, як називають липовани, «магалах» — парафія Різдвяної церкви та парафія Нікольської церкви.

Основне заняття населення — рибальство, і невелика частина — кустарі та ремісники.

На чолі церковних старост стоять досвідчені закоренілі старообрядці, дух яких пронизаний «Старим Завітом», релігією, в яку ці люди вросли.

⁴³ Інокентій (Іван Григорович Усов; 1870–1942). 1903–1920 рр. – єпископ Нижньогородський та Костромський. У 1920 р. емігрував до Румунії, опікувався Кишинівською єпархією. 1921 р. після смерті білокриницького митрополита Макарія на Освяченому Соборі обраний митрополитом, але у травні 1922 р. висланий із Румунії як людина що не має румунського громадянства. Жив у Королівстві сербів, хорватів і словенців. Від 1923 р. знову очолював Кишинівську єпархію. У 1940 р. коли Бессарабія відійшла до СРСР, залишив Кишинів та оселився в м. Тульчі (Румунія). Від 1940 р. – єпископ Тульчинський. 10 травня 1941 р. зведений у сан митрополита білокриницького, але влітку того ж року висланий у м. Ясси (Румунія), а згодом – на хутір Писк, де і помер.

⁴⁴ Силуян (Стефан Ки(у)пріянович Кравцов; 1870–1941). Народився в м. Тирасполь в родині уставщика. Наприкінці 1890-х років єпископом Одеським і Балтським Кирилом (Політовим) поставлений дияконом, у 1900 р. – священником Покровського храму м. Одеси, у 1906 р. – протоієреєм. Після приходу до влади в Одесі більшовиків у 1920 р. був заарештований. У 1931 р. емігрує до Румунії. Служив в Успенському храмі м. Кишинів. У 1935 р. єпископом Інокентієм (Усовим) поставлений на Ізмаїльську кафедру, а у 1939 р. обраний білокриницьким митрополитом.

⁴⁵ Федір Юхимович Мельников (1874–1960) – відомий старообрядницький начотчик, автор ґрунтовної монографії з історії древлеправославної церкви. У 1930 р., рятуючись від радянської влади, переплив р. Дністер і опинився на території Румунії. В 1930-ті роки проживав в Ізмаїлі. Був секретарем Білокриницької митрополії. У 1943–1944 рр. працював у Румунській православній місії в Одесі. Останні роки життя провів в Мануйлівському монастирі (Румунія).

⁴⁶ Іван Тимофєєв (1891–1985) в Румунії оселився на хуторі Писк, де священнодіяв в церкві Святого Ніколи. З 1958 по 1960 рр. був Славським, а з 1960 по 1968 рр. – Тульчинським єпископом, а з 1968 по 1985 р. – білокриницьким митрополитом, відомий під іменем Юсаф.

⁴⁷ Це твердження хибне, бо митрополит Тихон активно боровся з насадженням румунською владою нового календаря, за що відсидів у в'язниці. Навіть знаходячись в таборі митрополит Тихон звертався до маршала Антонеску з приводу недоцільності та неможливості старовірам переходити на новий стиль. Заступником митрополита став і керівник Православної Місії в Трансїстрії митрополит Віссаріон (Пуя), який у квітні 1943 р. звертався до Антонеску з проханням звільнити Тихона, акцентуючи політичну доцільність цього жесту та похилий вік митрополита. Вірогідно, на цей крок його напоумив Федір Мельников, який на той час жив в Одесі та працював в Румунській православній місії.

Різдвяну /соборну/ церкву обслуговують два священники – протосвященник – Кірсанов Максим Моїсейович⁴⁸ і священник Сипаткін Мойсей Маркович⁴⁹. Другу – священник Сухов Євпсихій Єфимович⁵⁰.

Для реєстрації цих церков знадобилося близько 6 місяців. Вони буквально уникали реалізації цього заходу⁵¹.

У перші дні своєї роботи я виїхав до Вилкова, зібрав духовенство та старостат обох церков, провів с ними розлогу бесіду, роз'яснив мету та завдання реєстрації, надав форми тощо. Зустрів досить холодне та обережне ставлення до себе і лише через п'ять місяців змусив зареєструватися.

Тут були елементи недовіри, страху, ігнорування тощо, тобто все свідчило про те, що церковне керівництво проти політики радянської влади щодо церков.

// На першому прийомі в мене, зустрівши коректне і культурне ставлення, вони заспокоїлися, вибачилися і переконалися в серйозності моїх вимог.

Не менш характерну позицію вони зайняли щодо Вилківського монастиря. За 10 км від м. Вилкове знаходиться Петропавлівський чоловічий старообрядницький монастир, у якому мешкають 10 ченців-старців, зовсім непрацездатних і старих.

Цей монастир, що займає окраїнне розташування біля берега Чорного моря, не становить будь-якої духовної цінності.

На його території знаходиться гарний фруктовий сад із 300 дерев /2-2,5 га/.

Через відсутність робочої сили сад прийшов у запустіння і став неврожайним.

Я дуже обережно поставив питання про передачу господарства монастиря Міськраді та переведення старців у Ново-Некрасівський монастир, де цілком достатня база для їхнього існування.

Духовенство, не бажаючи наклипати на себе хоча б тінь невдоволення моєю пропозицією, розуміючи безпідставність існування монастиря, апелювали до своїх товариств і через своїх попечителів та настоятеля монастиря Ізотова⁵² подали скаргу на розорення монастиря розквартированим там прикордонним загonom, на необхідність прибрати його звідти тощо⁵³.

Для посилення вони відправили туди одного молодшого ченця.

Насправді всі їхні клопоти випираються в економічні мотиви.

Водночас монастир – гніздо відживлих антирадянських ханжів, які живуть з іменем Тихона Качалкіна та іншої контрреволюційної погані Славського та інших старообрядницьких монастирів у Румунії.

Такою ж характерною є поведінка протосвященника Кірсанова, який свідомо приховав дійсну кількість дворів своєї парафії, та назвав мені цифру – 260, тоді як тут же я встановив понад 600 дворів.

Все це говорить за дволичність вилківського духовенства та повну неможливість їм довіряти навіть у дрібницях.

Звідси зрозумілий їх вплив на своїх парафіян, безсумнівне єзуїтство та зухвалий консерватизм.

⁴⁸ Похибка в написанні по батькові. Максим Єлисейович Кірсанов, 1880 р.н. У 1909 р. єпископом Кирилом (Політовим) поставлений дияконом, у 1936 р. білокриницьким митрополитом Пафнутием – священником; служив в церкві Різдва Богородиці м. Вилкове. У 1951 р. був направлений в Одесу на допомогу немолодому та хворому священнику Покровської церкви Авраамію Катанкову, але священники не знайшли порозуміння.

⁴⁹ Моїсей Маркович Сипаткін (1912–1985). Поставлений в диякони у 1937 р. єпископом Силуяном (Кравцовим), у священники – у 1941 р. єпископом Арсенієм. Неодноразово піддавався утискам з боку румунської влади за відстоювання старого стилю.

⁵⁰ Євпсихій Єфимович Сухов народився у 1910 р. у с. Свистовка (Румунія). Одружився з дочкою старообрядницького священника с. Періправа. У 1934 р. призначений псаломщиком в старообрядницьку Петро-Павлівську церкву м. Суліна. 1935–1940 рр. – псаломщик Різдвяної церкви м. Вилкове. У 1940 р. висвячений єпископом Арсенієм священником Нікольської церкви м. Вилкове.

⁵¹ Остерігалися реєстрації майже всі церкви. Якщо перші громади в регіоні були зареєстровані у квітні 1945 р. – Новонекрасівська та Ізмаїльська Різдвяна, то більшість (і Вилкове не було виключенням) – в червні 1945 р.

⁵² Климентій Феодулович Ізотов народився у 1889 р. в м. Вилкове. Ієродияконом поставлений єпископом Феогеном у 1921 р., священноінок – у 1927 р. Служив у Петропавлівському монастирі до його закриття.

⁵³ На першому єпархіальному зібранні підіймалося питання монастирів, де єпископ Арсеній категорично виступив проти об'єднання чоловічих монастирів. Розташування прикордонного загону на території монастиря дійсно дошкуляло монахам. Вони скаржилися на копання окопів, вирубку лісу, спустошення городів, самовільне користування солдатами їх врожаєм тощо.

Зокрема, Вилкове налічує до 7000 віруючих старообрядців, здебільшого заможних і згуртованих між собою на релігійному ґрунті.

Ще більш неополітичну позицію займали щодо реєстрації священники м. Кілії – Ісарев⁵⁴ та Сосін⁵⁵.

Впродовж 10 років між двома священниками м. Кілії однієї парафії, Ісаревим і Сосіним, точилася боротьба, яка розділила парафіян на прихильників кожного з них. Причиною боротьби були економічні питання та боротьба // за владу. Кожен з них прагнув схилити на свій бік якомога більше людей. Справа доходила до відкритих сутичок старообрядців, в одній з яких «загинув на полі бою» один із віруючих. На жаль, ніхто не займався ліквідацією джерела зарази, яка фактично гніздилася в полах. Вони в церкві розпалювали народні пристрасті та нацьковували віруючих. Це переросло в антирадянські дії, і я був змушений втрутитися.

Після розслідування довелося відправити до Ізмаїла священника Сосіна, а отримані від нього матеріали про минулу діяльність передати за належністю, де ними нині займаються.

Однак, попри переведення Сосіна до Ізмаїла, за його особистим бажанням, він знову продовжує жити в Кілії та займається колишньою сваркою та цькуванням⁵⁶.

У пошуках виправдання він прислав мені заступника від кілійських старообрядців, які подали клопотання на захист Сосіна, підписане його прихильниками у кількості 356 осіб.

Не менш підлу політику проводить Ісарев. Він не може миритися з конкурентом, яким тепер став новий молодий священник Колодєєв⁵⁷, що замінив Сосіна.

Ісарев попри обіцянку, дану єпископу, продовжує приховане цькування Колодєєва та створює нестерпні умови життя й роботи. Про це розповідає Колодєєв.

Таку ж підступну, єзуїтську позицію зайняв Ісарев щодо реєстрації церкви (він – настоятель парафії), свідомо затягнувши її до 28 червня 1945 року.

Висновки зрозумілі. Щодо Ісарєва надано відповідні вказівки.

Священники Ізмаїльської області досить рельєфно представлені в загальних рисах, але наведу деякі характерні штрихи щодо окремих постатей.

Староста Старонекрасівської церкви Суляков повідомив: «по поверненні з Києва єпископ висловлював думку, що уповноважений, як він зрозумів із розмови з тов. Вільховим, не має права втручатися в побутові питання духовенства та їхню поведінку. На цій підставі священник с. Ст. Некрасівка Філіпов Федір на мій виклик не з'явився і заявив, що він Уповноваженому не підкоряється.

Цей же священник відмовляв віруючого Маслова посвячуватися в диякони, оскільки «реєстрація церков і вся політика радянської влади щодо релігії є тимчасовим явищем, і недалекий той момент, коли церкви закриють, попів розженуть тощо».

За розповідями псаломщика цієї ж церкви Ларченкова – Філіпов був близький до румунів, приймав у себе румунських військових і досі під зовнішньою лояльністю ховається румунофіл і антирадянський діяч.

Водночас Філіпов пристойний іконописець, його працями розписана вся Старонекрасівська церква. Це, однак, не заважає йому пиячити у свої 62 роки, на що систематично скаржаться староста та парафіяни.

// Загійне пияцтво – уділ майже всіх священників у області. До речі, днями, внаслідок запою, помер священник села Карячка Савін Омелян Іванович.

Цим не вичерпується список і характеристика священників області, але всі вони, за винятком нині висвяченого Колодєєва Онуфрія Афанасійовича, були висвячені прорумунськими єпископами й тою чи іншою мірою мали відношення до антирадянської діяльності, яку вони проводили.

Така ж картина в старообрядницьких монастирях, причому, якщо два чоловічі монастирі – фактичний притулок віджилих, непрацездатних, але майже завжди нетверезих старців-ханжів, то жіночий монастир – скупчення прихованих антирадянських фанатичок, працю яких можна з користю перенаправити на радянські потреби.

⁵⁴ Андрій Афанасійович Ісарєв, 1872 р.н. У 1909 р. єпископом Петром (Івановим) поставлений дияконом, у 1930 р. єпископом Інокентієм (Усовим) – священником, у 1945 р. єпископом Арсенієм – протоієреєм.

⁵⁵ Ілля Іоакимович Сосін, 1887 р.н. У 1930 р. ізмаїльським єпископом Феогеном поставлений дияконом, у 1934 р. білокриницьким митрополитом Пафнутієм – священником.

⁵⁶ Конфлікт між А. Ісарєвим та І. Сосіним тривав не одне десятиріччя, і ніхто не міг цьому завадити.

⁵⁷ Онуфрій Афанасійович Колодєєв. Народився в с. Нова Некрасівка у 1911 р. В 12 років по смерті батька відданий на виховання в монастир в рідному селі. У 1945 р. поставлений дияконом, а згодом і священником на м. Кілія єпископом Арсенієм.

Про стан господарства монастирів я раніше представив спеціальну доповідь⁵⁸. Там же є відомості про настоятелів монастирів і служителів культу в них.

На додаток до сказаного раніше слід повернутися до ізмаїльських попечителів Нікольської церкви.

Попечителі Нікольської церкви ДУШАКОВ, БОЧАРОВ, висловлюючи думки суспільства, неодноразово порушували питання про організацію духовної школи або курсів з підготовки священників чи інших служителів культу. Про це ж просив єпископ Лисов.

Ці люди дуже стурбовані відсутністю підготовлених кадрів і під виглядом хору вербують молодь для зазначеної мети.

Щодо організації хору мені подано заяву від 16/XI-1945 року⁵⁹.

Поряд із викладеним за час моєї роботи зібрано і перераховано до Держбанку на поточний рахунок у фонд Червоної Армії та інвалідів Вітчизняної війни по Ізмаїльській єпархії 85 тис. руб.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Вилківський чоловічий монастир зберігає мощі перших християн, що датуються приблизно V століттям, мучеників — Галідая та Гаргая, які прибули з Персії. Дві Вилківські церкви зберігають мощі мученика Дада, причому в Різдваїній церкві знаходиться нога без стопи, а в Нікольській — коліно.

Ново-Некрасівський монастир має ікони старовинного письма — 12 свят.

У церкві села Стара Некрасівка зберігається стародавнє Євангеліє часів першодрукарів.

ДОДАТОК: Відомості за встановленими формами⁶⁰.

Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по Ізмаїльській області

/Остапенко/ «10» XII-1945 року

№3

м.Ізмаїл

Державний архів Одеської області. Ф.Р-7746. Оп.1. Спр.118. Арк.63-74. Копія.

Текст надійшов до редакції 15.02.2026 / The text was received by the editors 15.02.2026

Текст затверджено до друку 02.04.2026 / The text is recommended for printing 02.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

⁵⁸ Див.: Державний архів Одеської області. Ф.Р-7746. Оп.1. Спр.118. Арк.25-35. Документ не має датування, але можна впевнено зазначити, що готувався він не пізніше вересня 1945 р.

⁵⁹ Попри численні заяви ці ініціативи не були задоволені. В Жебріянах у 1946 р. відкрили школу церковного крюкового співу, в якій викладав брат настоятеля Вилківського монастиря Антоній Ізотов. Але й вона була стараннями уповноваженого, з залученням школи та райвиконкому, закрита.

⁶⁰ Державний архів Одеської області. Ф. Р-7746. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 75-77. Відомості на 01.0.1946 р. про наявні культові споруди з вказівкою місця розташування, часу заснування, ПІБ священнослужителів та їх санів, освіти.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ**АКСЬОНОВА Н. В.**

завідувач кафедри українознавства

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

E-mail: aksyonova@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8876-2197>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна**ВОВК О. І.**

заступник директора Центру українських студій та краєзнавства

імені академіка П. Т. Тронька

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

E-mail: o.i.vovk@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна**ДОМАНОВСЬКА М. Є.**

доцент кафедри українознавства

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

E-mail: marina.domanovska@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна**ХІ ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ
АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ:
ДОБА РОМАНТИЗМУ В ОСОБИСТІСНОМУ ВИМІРІ»
(ДО 220-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ЛЕВКА ІВАНОВИЧА БОРОВИКОВСЬКОГО)**

4 березня 2026 р. у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбулася ХІ Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: доба романтизму в особистісному вимірі» (до 220-річчя від дня народження Левка Івановича Боровиковського).

Захід присвячувався ювілею відомого українського літератора, яскравого представника Харківської школи романтиків. Ювілей Левка Боровиковського відмічений у Постанові Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2026–2027 роках».

Співорганізаторами конференції уже традиційно виступили підрозділи Каразінського університету: навчально-науковий інститут філософії, культурології, політології; кафедра українознавства; Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька; відділ українських студій імені Д. І. Багалія; Центральна наукова бібліотека.

Також від цього року до кола співорганізаторів долучився Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – провідний у нашій державі осередок досліджень у біографічній царині.

На пленарному засіданні учасників привітали проректор з науково-педагогічної роботи Каразінського університету доц. Антон Пантелеймонов; директор Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, член-кореспондент НАН України Володимир Попик; директор ННІ філософії, культурології,

політології; кафедра українознавства проф. Іван Карпенко; директорка Центральної наукової бібліотеки Ірина Журавльова; заступниця директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька канд. іст. наук Ольга Вовк.

У пленарних доповідях були розкриті питання щодо значення доробку Левка Боровиковського в контексті розвитку романтизму на українських теренах та фольклорні мотиви та історичні ремінісценції в його творчості, що закладали основи української самосвідомості у XIX ст. Ці питання були висвітлені у доповідях «Левко Боровиковський: іманентність романтизму» (Артур Малиновський, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) і «Романтична візія козацтва у творчості Левка Боровиковського як етап становлення українського історичного міфу» (Ірина Жакова Геннадіївна, Національний заповідник «Хортиця»).

Співробітник Центральної наукової бібліотеки Каразінського університету Дмитро Лапко презентував віртуальну виставку творів Левка Боровиковського з фондів університетської бібліотеки. Директорка опорного закладу «Новоаврамівський ліцей» Хорольської міської ради Лубенського району Полтавської області Лариса Звірко розповіла про увічнення пам'яті Левка Боровиковського на його малій батьківщині, а також продемонструвала відеозапис покладання квітів на могилу поета від імені учасників конференції (Рис.1).

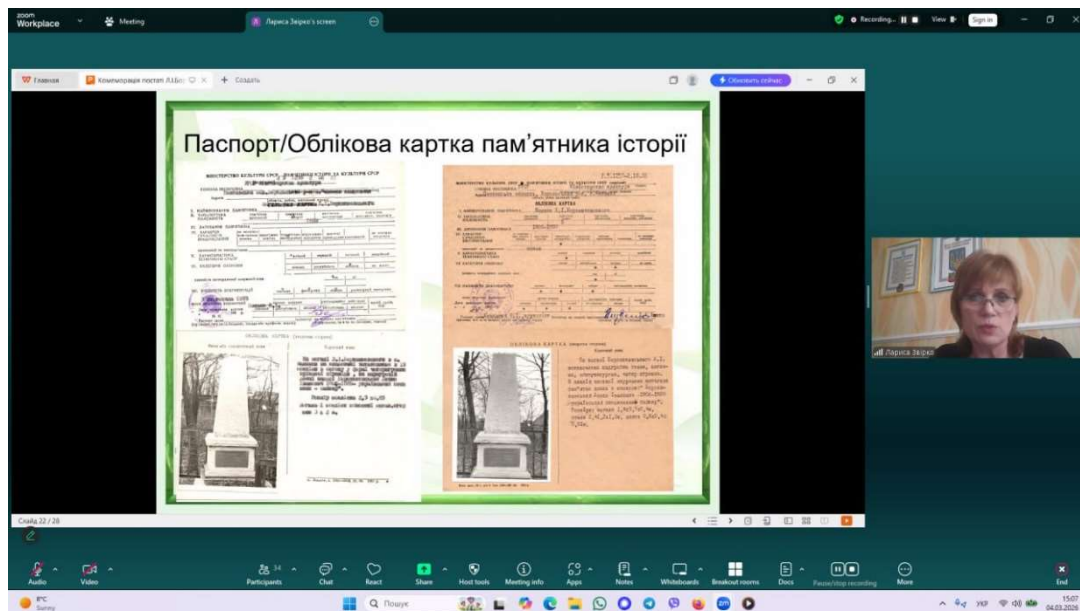

Рис. 1. Виголошення доповіді «Комеморація постаті Л. Боровиковського на його батьківщині» Ларисою Звірко

Fig.1. Presentation of the report "Commemoration of the figure of L. Borovikovsky in his homeland" by Larisa Zvirko

За вже усталеною традицією на пленарному засіданні відбулася презентація нових книжкових видань. Так, старша наукова співробітниця Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Надія ЛюбоVECь розповіла учасникам про монографію «Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. – перша третина XX ст.)» (Київ, 2024).

Надалі конференція продовжила роботу у трьох секціях: «Особливості романтизму на українських землях», «Історіографія і джерелознавство біографістики», «Біографістика: теоретичні і прикладні студії».

Першу секцію «Особливості романтизму на українських землях» модерували завідувачка кафедри українознавства ХНУ імені В. Н. Каразіна, доцентка, кандидатка історичних наук Наталя Аксьонова та доцентка кафедри українознавства ХНУ імені В. Н. Каразіна, кандидатка історичних наук Марина Домановська. Були презентовані

чотирнадцять доповідей, автори яких представляли університети України, Центральну наукову бібліотеку ХНУ імені В. Н. Каразіна, Колегіум перспективних досліджень (м. Гельсінкі), музеї і заклади середньої освіти. Разом із науковцями у роботі секції взяли активну участь здобувачки освіти КЗ «Харківський фаховий вищий коледж мистецтв» Харківської обласної ради.

Тематика досліджень охоплювала різні виміри доби романтизму: філософську та історичну науки, етнографію, літературну творчість, живопис, пісенну і музичну творчість, танцювальне мистецтво. Біографічні студії були представлені доповідями, присвяченими Володимиру Боровиковському, Йогану Баптисту Шаду, Петру Гулаку-Артемівському, Олександру Зерніну, Тарасу Шевченку, Григорію Квітці-Основ'яненку, Ксаверу Моцарту. Спадок і творча біографія центральної постаті конференції Левка Боровиковського були в центрі уваги доповідей «Український колорит у перекладах і переспівах Левка Боровиковського» Олени Дудки, «Другий епод Горація в інтерпретації Левка Боровиковського: генеза буколічних мотивів» Орислави Івашків-Вашук, «Художник і поет: два Боровиковських в історії Харківського університету» Сергія Куделка, «Нарис Л. Боровиковського «Женская доля по малороссійскимъ пѣснямъ» (1867): емпірична типологія жіночих образів в українській народній ліриці» Руслани Мариняк, «Повсякденність доби Романтизму в творчості Левка Боровиковського» Ольги Новик, «Романтизм у живописі та поезії: творчі перетини митців з родини Боровиковських» Юліани Полякової, «З родини поета-романтика: художник Володимир Боровиковський» Людмили Ромащенко.

Рис. 2 Сертифікати учасників конференції
Fig. 2 The conference participants' certificates

Другу секцію «Історіографія і джерелознавство біографістики» модерували кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут» В'ячеслав Греков та кандидат історичних наук, фахівець Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна Світлана Синюрка. Особливу увагу привернули доповіді, присвячені питанням віртуальної популяризації історичних постатей, джерельній базі та історіографічним доробках різноманітних діячів. Особливу увагу привернули доповіді Лариси Гайди «Презентація віртуальної виставки «В ім'я України: місія Петра Тронька» (до 110-ї річниці від дня народження)», В'ячеслава Грекова «Усні історії співробітників ННЦ «ХФТІ» як джерело для біографічних досліджень», Сергія Гануса «Леопольд фон Ранке – гранд-майстер «об'єктивного історіописання» доби романтизму», Миколи Михайлуци та Олега Бажана «Джерела з українських архівів у формуванні життєписів румунських екзархів (середина XIX ст. – середина XX ст.)», Владислав Яценка «Особливості висвітлення біографії гетьмана Івана Мазепи в українській історіографії доби романтизму».

Модераторами третьої секції «Біографістика: теоретичні і прикладні студії» виступили заступниця директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна Ольга Вовк і старша наукова співробітниця Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Вікторія Патик. Особливу увагу привернули доповіді, присвячені питанням життєпису та увічнення доробку визначних діячів української культури другої половини XIX – першої чверті XXI ст. (Івана Франка, Олександра Твердохлебова, Левка Чикаленка, Валерія Романовського та ін.). Також обговорювалися питання сучасних методологічних трендів у біографістиці, зокрема «дискурсивного повороту» в українській дитячій біографічній літературі.

Конференція об'єднала 60 учасників із Харкова, Києва, Львова, Одеси, Запоріжжя, Ужгорода, Дніпра, Полтави, Охтирки (Сумська обл.) та Богодухова (Харківська обл), а також з Гельсінкі та Женеви. По закінченні конференції усі учасники отримали сертифікати (Рис. 2). Інформація про захід була опублікована на офіційних веб-ресурсах ХНУ імені В. Н. Каразіна <https://karazin.ua/news/naukova-konferentsiia-do-220-richchia-vid-dnia-narodzhennia/>.

XI Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: доба романтизму в особистісному вимірі» (до 220-річчя від дня народження Левка Івановича Боровиковського) засвідчила активну зацікавленість до Харкова як центра романтизму та доробку українських романтиків, стала вагомим внеском у розвитку біографічних розвідок цього періоду.

Конфлікт інтересів.

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автори повністю дотримуються етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Текст надійшов до редакції 27.02.2026 / The text was received by the editors 27.02.2026

Текст затверджено до друку 01.04.2026 / The text is recommended for printing 01.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

КОЛЯСТРУК О.А.

докт. істор. наук, професорка, завідувачка кафедри культури,
методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін,
e-mail: kolvia58@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
вул. К. Острозького, 32, Вінниця, 21100, Україна

ЖМУД Н.В.

канд. істор. наук, доцентка кафедри культури,
методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін,
e-mail: zmudnatalka@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
вул. К. Острозького, 32, Вінниця, 21100, Україна

**Х ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕМІНАР З ЦИКЛУ
«ПОВСЯКДЕННЯ: ВІЗІЇ ТА СМИСЛИ»**

16–17 квітня 2026 р. у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського на факультеті історії і міжнародних відносин в режимі онлайн відбувся Х Всеукраїнський науково-теоретичний семінар з циклу «Повсякдення: візії та смисли» на тему: «Наше (пост)колоніальне минуле / сучасне в оптиці повсякдення».

Захід ініційований Центром дослідження повсякдення (керівник – проф. Коляструк О.А.) за партнерської підтримки Інституту історії України НАН України, НДІ селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, ГО «Вінницьке історичне товариство».

До участі в семінарі зголосилися близько 40 учасників: провідні академічні вчені, викладачі вищої школи, а також аспіранти, вчителі, краєзнавці з різних міст України (Києва, Вінниці, Дніпра, Житомира, Запоріжжя, Ізмаїла, Львова, Полтави, Харкова, Черкас, а також з Вільнюса (Литва)). Серед них – 15 докторів наук, професорів, 20 кандидатів історичних наук, доцентів, старших наукових співробітників, 2 аспіранти; в обговоренні актуальних питань взяли участь студенти та вчителі.

Як спеціальний майданчик обговорення проблематики радянського повсякдення семінар розпочав свою роботу з 2015 р., нині його формат визнаний зручним і результативним для міждисциплінарного діалогу фахівців (істориків, етнологів, соціологів, культурних антропологів, мистецтвознавців, архівістів, лінгвістів, політологів тощо).

Першого дня найгостріші дебати розгорілися упродовж першої тематичної платформи, що була присвячена аналізу сучасних (пост)колоніальних студій та української соціокультурної антропології. Зокрема, О.А. Коляструк запропонувала розглядати деколонізацію в кількох оптиках аналізу: 1) як державну політику по зміцненню незалежності; 2) як суспільний процес подолання колоніальної залежності; 3) як персональний досвід набуття й утвердження громадянської та національної ідентичності людиною; 4) як наукову проблему вітчизняної гуманітаристики. Ці оптики мають різні фокуси дослідження і розкривають різні сторони деколонізації, вони взаємопов'язані та взаємозалежні і віддзеркалюють готовність та здатність відповідних органів, структур, інституцій і громадян в осмисленні колоніального спадку. Вона наголосила, що текст радянського минулого є за своєю природою багатоплановим і палімпсестним, що дається взяти в усіх практиках деколонізації.

А.О. Лягуша поглибив її думку, запропонувавши методологічну рамку «афективної публічності», коли радянське колоніальне минуле продовжує тривати у символічній реальності і пам'яті, закріплюючи ефект постколоніальної амбівалентності.

О.В. Стяжкіна для контрастування аналізу націєтворення українців запропонувала призму від зворотного – чи змогли росіяни стати нацією. На її думку, «великорос» під кінець XIX ст. постав як результат імперського розширення, а не етнічного ядра, понад те, українська відмова українців від «малороса» підірвала російську легітимність. Відповідно, радянська влада від самого початку наразилася на цю ж проблему.

Т.Г. Боряк наголосила на присутності і домінуванні колоніальної совєтської / російської імперської оптики у частині західного дослідницького наративу, спираючись на аналіз студій Голодомору, що призводить до викривлення та вихолощення історії голоду 1932–1933 рр.

Початкуючі науковці Ю. Єрмоленко та С. Слободянюк виступили з оригінальними повідомленнями про український націонал-комунізм і радянську модернізацію.

На другій тематичній платформі «Радянська соціальна міфологія: концепти і практики, ліфти і пастки, досвіди і пам'ятання» жваве обговорення розгорнулося довкола доповіді Л.Д. Якубової про тоталітарну дихотомію як спосіб життя в рамках зіставлення категорій «радянський нацмен» і «буржуазний націоналіст».

Н.Т. Гогохія піддала ґрунтовному розвінчуванню радянський міф «громадянської війни» на прикладі художньої літератури для дітей 1920–1930-х рр. У площині зіставлення радянської соціальної міфології і політичної практики 1920-х–1930-х рр. запропонувала розглядати творчість бойчукістів Н.К. Гончаренко. Вона акцентувала на тому, що декомунізація (як частина деколонізації) має ґрунтуватися на вивченні «комунізації» як суспільної трансформації упродовж 1920–1930-х рр. і тогочасних стратегій українських митців – зокрема: прийняття ними комуністичної соціальної міфології, пристосування до вимог політичної цензури, створення елементів пропаганди, спроби опанування нової естетики в сюжетах (але не за формою).

На платформі «Економіка УРСР і господарський досвід українців: контраверсія спадку і процес реновації» жваво обговорювалася «економіка престижу» в умовах планової системи (від В.О. Венгерської) та феномен «ностальгії на продаж», або коротка історія комерціалізації радянського минулого в пострадянській Україні (від О.В. Андрощука).

Другий день семінару був розпочатий на платформі «Радянське як щоденна спадщина в сучасності», зокрема доповіддю Р.Г. Любавського про соціалістичні міста в УСРР від ідеї до реалізації та їх спадщину в сучасній культурі (на прикладі Харкова, Запоріжжя, Кривого Рогу). Наступна доповідь Ю.О. Каганова «Між «днем визволення» та днем громади: трансформація (пост)радянських святкових практик у сучасному Запоріжжі» яскраво увиразнила стигми радянського не тільки в матеріальній площині, а й у ментальній сфері. Водночас, доповідач наголосив, що процес громадянської деколонізації забезпечує горизонтальний рух містян. Такій же проблемі присвятив свій виступ В.В. Дроздов на прикладі меморіальних ландшафтів Буджака і практик пам'ятання.

В.В. Тарасов використав авторські харківські фотографії 1970-х – 1980-х рр. для виявлення через візуальний документ межового суспільного прикордоння: «радянське / нерадянське / антирадянське».

Н.В. Шліхта запропонувала увазі учасників свій роздум про релігійне життя в умовах російсько-української війни на інституційному рівні як складний процес духовної деколонізації.

Платформу про наявності колоніального (імперського / радянського) у буденній свідомості пересічного українця відкрила А.М. Киридон, запропонувала її осмислювати через парадоксальну призму «присутності відсутнього» за допомогою методології пам'яттєвого дискурсу, розглянувши зокрема такі аспекти: сліди пам'яті, феномен конфабуляції, псевдоремінісценції, криптомнезії, ретротопії тощо. О.М. Каковкіна запропонувала ще один

кейс роботи з пам'яттю – «режимною» пам'яттю, на прикладі історії стратегічного підприємства «Дніпрошина» із залученням британського консорціуму «Растайфа» (1959–1987 рр.) в умовно-закритому місті з декількома підприємствами ВПК, куди іноземці могли потрапити тільки після дозволу «компетентних органів» і водночас – центр міжнародних економічних зв'язків СРСР.

На завершення семінару О.О. Боряк запропонувала розглянути трансформацію самоусвідомлення людей, їх цінностей і життєвого світу, що відбулася під впливом сучасної війни (за усними свідченнями мешканців деокупованої Київщини). Дослідниця дійшла висновку, що війна стала чинником утвердження власної ідентичності, самоусвідомлення, зміни самооцінки та життєвих цінностей індивідуума, розвитку особистісних якостей. Вона стала імпульсом до усвідомлення своєї суб'єктності, власної гідності та ваги свободи, пошуку нових сенсів, пробудження колективної пам'яті, активізацією дорадянських пластів генетичної пам'яті, а для старшого покоління – руйнацією «совєтської» спадщини.

Таким чином, провідні фахівці з соціальної історії радянського минулого запропонували до аналізу оригінальні виступи на неординарні теми про радянський колоніальний спадок в українській сучасній реальності, про його вплив на свідомість суспільства та культуру пам'яті, про складності переосмислення радянського періоду в історії України не лише фахівцями-гуманітаріями, але й пересічними громадянами. Упродовж обох днів відбувалося зацікавлене обговорення піднятих проблем, висловлювалися авторські позиції, критичні погляди, дебатовалися дискусійні твердження і підходи.

Текст надійшов до редакції 25.02.2026 / The text was received by the editors 25.02.2026

Текст затверджено до друку 01.04.2026 / The text is recommended for printing 01.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

ВИПУСК 42

Збірник наукових праць

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 25.05. 2026. Формат 64х80 1/8. Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 12,01. Обл.-вид. арк. 15,02.

Тираж 50 пр. Ціна договірна Зам. №39/25

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

61022, Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Тел. 705-24-32